No. ६४१ - घ

Title लौकिकन्यायसंग्रहः

Author रघुनाथवर्मा

Extent ७८ Age

Subject वेदान्तशास्त्रम् . सम्पूर्णम्

नं० ६४१-घ

लौकिकन्यायसंग्रहः

पत्राणि ७८ (सम्पूर्णम)

नं० ५५१-ध

लिपिक: रघुनाथ वर्मा

७८ ०ग्राहि

नं० ६४१-घ

लौकिकन्यायसंग्रहः (वेदान्तशास्त्रम्)

पत्राणि ८० ट (सम्पूर्णम्)

लिपिकः रघुनाथवर्मा

नं० ६४१-च.

लौकिकन्यायसंग्रहः प०७८ श्लो२८०० (वेदान्तशास्त्रम्)

पत्राणि ७८ (सम्पूर्णम्)

कर्त्ता रघुनाथवर्मा

लौ॰
न्या॰
१

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ यत्कीर्तिप्रभया समुज्ज्वलभुवने मायाप्रभावैः प्रभो र्नीलादेर्जनिताप्रतीतिरचला
यैः संहृता शोभते यच्छिष्योडुगणैः समेत्य हृदयं हार्दान्धकारापहः श्रीमद्रामसुधालतिं उरमतो मो
दाय भूयात्सदा १ नत्वा शंभुं हरिं गौरीं विधिं विघ्नं च भारतीम् क्रियते रघुनाथेन लौकिकन्यायसंग्र
हः २ लौकिकन्यायरत्नानामाकरे यस्तु दर्शितम् तस्य संक्षेपपर्वेह शीघ्रं बोधाय दर्श्यते ३ न्यायार्थे वि
षये चैवोदाहृतिं च यथामति वदिष्यामोत्र संक्षेपाद्विस्तरादपि च क्वचित् ४ प्रसंगादागतान्नानान्याया
न्नोत्र विस्तरैः ग्रंथमात्रे वदिष्यामः क्वचिदन्यानुदाहृतिं ५ प्रसंगादागतानापि निगदव्याख्यानविषया
न तेषां व्याख्यास्यते पुनरस्मत्कृतात्स्वविरलाः पुनर्व्याख्यास्यन्ते विषयकथनादिष्वविज्ञताः प्रत्येकं को
शिष्टुनरपि वदिष्यामि विषये ६ उदाहृतिं वदिष्यामः प्रायो वेदान्तशास्त्रगाम् मीमांसान्यायगां क्वापि त
त्क्वापि विद्यापरशास्त्रगाम् ७ आम्नायशिरसामस्मान्निबंधत्वेन तावता स्याद्विशेषाख्यातमाहात्म्यं समाश्र
यात् ८ पंचीकृतस्य भूम्यादेः पृथिवीत्वादिकं यथा आम्नायान्तनिबंधत्वे तथास्यस्याद्विशेषकम् ९ प्रसा
धारणं धर्मस्य गयवत्वादिकस्य वै उपलंभात्तथापि वै येन तेनैवात्रापि विवादितम् ११ शास्त्रैकदेशसं
बंधं शास्त्रकार्यांतरे स्थितम् इति लक्षणसंबंधो विद्यते ग्रंथतो ध्रुवम् १२ उपासनाः क्रियाद्रूपाः स्ज्ञत
तेषु तथाकरे हृत्पद्मे हितथाप्यसौ वेदान्तत्वं यथा ध्रुवम् १३ यथा वाक्यनिबंधेषु बहुष्वप्यन्यगोचरः
विचारो दृश्यते तद्वद्वत्रापि कान्ततिः १४ समेन्वपि मीमांसा हि स्मृत्येमीमांसत्ववद्ध्रुवम् मुमंतसनि

वंधत्वे निर्बंधस्यास्य गम्यन्नाम १५ तत्तदीयैरनुबंधैर्विदं स्यादनुबंधवत् तदीयाः केनुबंधाः स्युरिति चेत्त्व
मवेहितान् १६ स्याद्वेदोपनिषन्नामकं दृश्यं काण्डं उत्तरः वेदान्तस्तदनुग्राहि सूत्रभाष्यादिकं तथा १७
अधिकारी स विषयः संबंधः सप्रयोजनः अनुबंधा इति ख्याताश्चत्वारः सन्ति शास्त्रगाः १८ अधीतवेदवेदा
न्तोऽल्पधातब्रह्मबोधवान् बहुजन्मार्जितैः पुण्यैः समन्वाराधितेश्वरः १९ ब्रह्म नित्यमनित्यं तज्जगदेवं वि
वेचकः ऐहिकामुष्मिकेभ्यश्च भोगेभ्यो विरतः सदा २० यत्नेन मनसो नित्यं विषयेभ्यो निवर्तकः तेभ्यो बा
ह्येन्द्रियाणां च बलादाकर्षकः सदा २१ उभयेषां निग्रहाणां तथा स्थापनयत्नवान् शीतोष्णसुखदुःखानां
तथा मानापमानयोः २२ सहिष्णुः श्रवणादौ च सर्वदैव समाहितः गुरुवेदान्तवाक्येषु केवलाद्वैत
वृत्तिषु २३ दृढविश्वासवान्धीरः सत्यवादी दयानिधिः अहं बद्धो विमुक्तः स्यां कथमेवं वितर्ककः २ ४
वेदान्तेष्वधिकारी स्यादेतेनैतैर्विनिश्चितः तद्विषयस्तु जीवस्य स्यात्तस्याभेदः परात्मना २५ तेनैव तस्य
तात्पर्येनास्यैवं विनिश्चितेः स एव विषयस्तस्य मायाविद्भिर्विनिश्चितः २६ यत्परः शब्द इत्यादेर्न्यायादस्य
अवस्थितिः गंगायां घोष इत्यादि लौकिकेष्वपि दृश्यते २७ प्रयोजनवती ह्युक्ता तात्पर्यं हि विनिश्चितं
स्वाध्यायस्य विधेर्नूनं नैविरोधोऽन्यथा भवेत् २८ तच्च प्रयोजनं ब्रह्माद्वैतज्ञानेन सिध्यति ब्रह्मविद्ब्रह्मैव
भवेत्यादिशास्त्रानुशासनात् २९ न भेदे तस्य तात्पर्यं सिद्धत्वात्सममानतः प्रयोजनविहीनत्वान्निंदितत्वा
च्च सर्वथा ३० मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति अल्पमप्यन्तरं कुर्वन्विमेतीति श्रुतौ श्रुते ३१

लौ॰ प्रधानादीनतामर्थ्यं शक्तेः किंत्वनुरात्मनि उपक्रमोपसंहारस्तु वैर्लिंगैर्विनिश्चयात् ३२ मतान्तरनिरा
भा॰ सेनस्यैतदर्थप्रपंचनम् भविता येनदेतस्य विस्तराद्उपरम्यते ३३ प्रतिपाद्यमथैक्यस्य जीवात्मपरमा-
२ त्मनोः वेदान्तानां च संबंधो बोध्यबोधकता विदुः ३४ तेषामेकत्वबोधेनामायामोसादकता तथा प्रयोज
कमथैकत्वसंबंधः शास्त्रमोतयोः ३५ द्वैतमद्वैतभावस्य संबंधो मोक्षबाधयोः संबंधोऽभिमतोऽभि
तैकत्वभेदेषु स्वतविधः ३६ अद्वैतावस्थकस्यास्य मूलाज्ञानस्य बाधने सविलासस्य संप्राप्तिश्चानंदस्य प्रयोजने ३७
कल्पितस्येनिवृत्तिश्च नाधिष्ठानातिरेकिनी रज्जुसर्पनिवृत्तिस्त्वन रज्जोरतिरिच्यते ३८ प्राप्तस्यानात्मतया तस्य
प्राप्तत्वेन च सर्वदा कण्ठचामीकरन्यायाप्राप्त्यामिकपचर्यते ३९ ब्रह्मैव सन्नेवं ब्रह्माप्नोतीति श्रुतेरुक्त
तम् विमुच्यते विमुक्तस्य निवृत्तस्य निवर्तते ४० अत्केचेन्मधुविन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् इष्टार्थस्य हि सं
प्राप्तौ को विद्वान्यत्नमाचरेत् ४१ इतिन्यायं समाश्रित्य तुर्ई तृप्तिकृतादयः प्राप्ताः संप्राप्तिरत्नाः स्युः श्रुतिर
न्यायसमाश्रयात् ४२ अनाद्यविद्ययात स्याद्वृत्तेः सोऽप्राप्तवद्भवेत् विद्ययातन्निवृत्तौ तु प्राप्तइत्युपचर्यते ४३
स्वाधिष्ठानातिरेकेण न सत्ता कल्पितस्य वै विद्ययातन्निवृत्तिस्तु रूपवारादितिनिश्चित ४४ स्ववाहो कल्प्य
मानस्य भुजगस्य निवर्तनम् न दृष्टंवस्तुतो लोके दण्डादेर्वा सुसर्पवत् ४५ श्रुतस्य हि विधेयपि स्यादेकरूप
प्रयोजनं आत्मरूपेण संस्थानं ततः सिद्धं प्रयोजनम् ४६ संक्षेपेणानुबन्धाहि श्रोतारः प्रोक्ताययामति
तदनुग्राहिसूत्रादेस्तत्पवैवं विनिश्चित ४७ तथातस्य निबंधानामनुबंधास्तपवव अस्यास्येतन्निबंधना

द्वन्द्वबंधाभवेदिति ४८ अत्र सर्वत्र निर्बंधपरं प्रकरणपरं ननु किमिदं सूत्रादेः कृत्स्नग्राहित्वं तद्धीबबो
धहेतुत्वमिति चेन्न तत एव तत्संभवेन तद्वैयर्थ्यात् अन्यथा विषयासिद्धेर्विचारानुपपत्तेः स्वीकृतेदमेकत्व
स्य तत्त्ववेदान्तविषयएव न संभवति जीवब्रह्मैक्यस्य तद्विषयत्वाद्धि विरुद्धधर्मकयोस्तयोस्तदयोगादिति उच्य
ते यद्यपि वेदान्तेभ्य एव तत्प्रमा जायते तथापि तेषां परपरिकल्पितार्थान्तरपरत्वसंशयादसंभावनादि
प्रकृष्टदोषप्रतिबंधवशात्सा प्रमा सामग्र्या जायमानापि सा नाविद्यानिवर्तनक्षमा किन्तु मननोत्थज्ञान
साहाय्येनाप्रतिबद्धैव भवति अतस्तादृशप्रतिबंधनिरासेन प्रमाणतत्प्रमायाः प्रमितेः स्वविषयप्रतिष्ठत्वस्थि
रीकरणाय विचारशास्त्रमारंभणीयं यत्तु विरुद्धधर्माक्रान्तता जीवब्रह्मणोरैक्यासंभव इति तन्न विरोध
स्य भेदाधीनतया तदसिद्धावसिद्ध्या अद्वैतवादिनं प्रति स्वरूपासिद्धेः अनुमानेन श्रुतिबाधायोगाच्च किंच
सर्वमानोपजीव्यप्रसक्तविरोधेऽप्यागमस्यैव प्राबल्यमित्युत्सर्गः तथा च तन्मात्रोपजीविनो वराकस्या
नुमानस्य का कथा तथा च स्मृतिः प्राबल्यमागमस्यैव जात्या तेषु त्रिषु स्मृतमिति तथा च न विषयविचारयोर
सिद्धिरिति सिद्धं नूतनत्वात् किं कोऽप्यापि तद्गुणकं निराकरणेन मंदानवगाहभाष्ययुक्तितात्पर्यवर्णने
नव प्रकरणस्य साफल्यम् अस्य तु प्रकरणान्तरैस्तुल्यत्वादन्तरविषयोऽदिमत्त्वेपि सर्वशास्त्रेतिहासपु
राणसाहित्यव्याकरणकाव्यनाटकाख्यायिकादिषु वर्तमानदुरवगाहस्य लौकिकन्यायनिचयार्थविषया
ग्रहाटनेन सर्वोपकारित्वादवश्यारभ्यत्वम् परमविषयादयो यद्यपि प्रकरणान्तरशास्त्रीया एव तथापि

वे॰ सा॰ २ 3

प्रकरणत्वादेवावान्तरविषयादयः संक्षेपेण तच्चसारं निरूपयत्तत्त्ववाक्याद्यधिकारी सगुणनिर्गुणरूपविषयभेदे
विहाय निर्गुणमात्रमिह विषयः शास्त्रैकदेशसंबद्धमिति शेषेण संगृहीतः तन्मात्रावधारणमतिगूढत्वात्
त्वतात्पर्यग्राहकेनेन वक्त्रा किं कोऽज्ञावितिशास्त्रतात्पर्यपरिपन्थिकुतर्कनिराकरणं वा अवान्तरप्रयोजनं शेषे
ण संगृहीतं सर्वं यस्य विषयानुरूपमित्यलं प्रपञ्चनेन अथ व्याख्येयमार्यव्याख्यानमारभ्यते तत्र तावत्सा
यसमके शायस्यैव पदार्थशोधनं ततोऽहमेतत्प्रकमनन्यायेन तत्पदार्थशोधनपरः सर्ववाक्यार्थनिरूप
णं भविष्यति स्थूणानिखननसिंहावलोकनन्यायाभ्यामुक्तार्थदार्ढ्याय तद्विरुद्धमतान्तरनिरासाय
चोत्तरग्रन्थप्रवृत्तिः यत्रातिसूक्ष्मार्थज्ञापनाय क्रमेण तत्समीपः समीपतरः समीपतमश्चार्थस्तत्र यो
च्यते तत्रास्थूलारुन्धतीन्यायोऽवतरति यथा ध्रुवमरुन्धतीं च दर्शयतीति विधिबलाद्वधूं दर्शि
नेमामेकांतिसूक्ष्मायास्तस्याः झटिति प्रदर्शयितुमशक्यतया तावत्स्थूलं तत्त्वेन वदन्ति ततस्तदन्तरास्त
त्समीपस्थास्तारकाः ततः सप्तर्षिसंज्ञकाः समीपतराः ततः समीपतमं वसिष्ठतत्त्वेनोक्तामेव तत
या बोधयन्ति तथा स्थूलदेहादीनात्मानमिव मन्यमानाः प्राकृताः देहे नष्टे नष्टोऽहमिति क्रोशन्तो दृश्यन्तेऽता
न्बोधयन्ती श्रुतिः आत्मा वै जायते पुत्र इति तावत्पुत्रमात्मत्वेन वदति ततोऽप्यधीः पुत्रात्मत्वमापद्य वस्यावि
तिसत्वापगमे पुरुषोऽन्नरसमय इति देहमात्मानं वदति ततो देहमेवात्मानं न जानीयादिति तात्पर्यवती
श्रुतिस्ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचुरित्यादिना श्रोत्रादीनां चेतनत्वं सूचयन्ती तदविनाभूतमात्म

त्वेसत्त्वपत्ति नचैवशुनरमोन्तरात्माप्राणमयइतिप्राणात्मत्वेऽभ्युक्ते इंद्रियात्मत्वनिरासःकृतइतिवेदसंभवा
दितिगर्हणाणांतन्मयदायस्यात्मत्वे एकाभावेदेहस्यनिरात्मत्वापत्तिः नचैकस्यविनाशेऽवशिष्टस्यतु
त्वस्यात्मत्वेपिकस्यविनिर्गतोनाशेप्यवशिष्टतन्त्वंदेसएवायेपटइतिवदति साम्प्यात्मस्यभिन्नानांविरुद्ध
त्वे पारिषदन्यायेनवचनकार्यनिर्वाहोपीतिशंक्य उत्तरंदेहस्यपूर्वंस्मादिद्विनत्वयापूर्वेणानुभूतस्यान्तरे
णाप्तेः नान्यदृष्टंस्मरत्यन्यइतिन्यायात् एकस्यैकस्यचिदात्मत्वेतद्विनिर्गमनाविरहेणाशंक्यत्व
त्वे तेषांप्रत्येकंभोक्तृत्वेस्यात्तेऽपिचबहूनामेकामत्यासंभवेनविरुद्धदिक्क्रिययाबद्धत्वेकाकृष्टस्यगमना
येनदेहोन्मथनप्रसंगः ५ नचैवंयोगिन्यायेनैकामत्यैकदाविन्नत्वेपिसदातदसंभवात् एकस्य
प्राधान्योपगमेत्वतस्यैवात्मत्वंयुक्तं स्वामिभृत्यभावस्यदेहभेदव्याप्तत्वान्नैकस्वामिभृत्यन्यायस्याप्र
वृत्तेः तस्मात्युक्ताकृत्स्नातेन्द्रियात्मत्वधीनिरासायप्राणस्यात्मत्वोक्तिः प्राणेपितन्निरासायान्योन्तरात्मा
मनोमयइतिवदति एवंमनोन्तरात्माविज्ञानमयोन्योन्तरात्मानन्दमयइत्यादावपिबोध्यम् ततःउ
आनन्दमयान्तानामनात्मत्वदर्शनाय नीश्रुतिर्निर्विशेषात्मतत्त्वमेवात्मत्वेनदर्शयति तथाहिकश्चि
द्धीरःप्रत्यगात्मानमैक्षत् अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमचक्षुरश्रोत्रं अप्राणोह्यमनाःशुभ्रः अनेनास्मा
त्माविश्वरूपोऽकर्तानचास्तिवेत्ताममचित्सदाहंचिन्मात्रोहंसदाशिवः एषतआत्मासर्वान्तरइत्याद्याः
श्रुतयोऽनादिभवानुवर्तमानचार्वाकादिभ्रमसिद्धस्यप्रकृतन्यायेनशुद्धाद्वैततत्त्वस्यमत्त्वधीनिवेशा

वे॰ सा॰ ध ५

यत्पूर्वोक्तश्रुत्याभासानुदितस्वप्रज्ञायात्मत्वस्य बाधपूर्वकमात्मतत्त्वं प्रतिपादयेति किंच प्रत्यगात्मत्वश्रुतेर्गौण
त्वं स्पष्टमेव भेदप्रसिद्धेः नेह प्राणा इत्यादिश्रुतेर्गौणत्वादिशाब्दात्मत्वे देवतापरा इति स्पष्टमाकरदर्पणे अन्नम
याद्यानन्दमयान्तश्रुतेर्मुञ्जादिषीकोद्धरणन्यायेन सर्वान्तरब्रह्मप्रत्यक्शब्दार्थसर्वबाधावधिभूतात्म
तत्त्वप्रतिपत्त्युपायार्थत्वेनोपन्यस्तत्वान्न तस्याः स्वार्थपरत्वं प्रत्यगात्मत्वादिश्रुतीनां तूपक्रमादिलिंगैः
स्वार्थपरत्वात्प्राबल्यम् प्रयोगश्च प्रज्ञायानेंद्रमयोत्मेजगनात्मादर्पणवाहटवदिति आत्मा स्वेतरचैतन्य
भास्यः पदार्थत्वादित्यादि न्यायानुमानं त्वसदेव तद्धि दितादयोः विदितादिसादिश्रुतिबाधितं ज्ञानेऽनैकान्तिकं
च ज्ञानमपि वेद्यं चेत्स्ववेद्यत्वे आत्माश्रयः परवेद्यत्वेऽनवस्था प्रत्यक्षको दोषो मूलक्षयाभावात्। न। यदे
वनत्त्वायत्ने तद्वा समप्पयते एवं तद्द्वयमपीति सर्वेषां गड्डलिकाप्रवाहन्यायेनाप्रामाणिकत्वप्रयुक्ता
सत्त्वलक्षणान्धकूपपतनं स्यात् ततश्च कथं न मूलक्षयप्रयुक्तो जगदान्ध्यरूपदोषः फलम् तस्मादुक्ता
दीतरक्तत्वमाली वेदान्तैः प्रकृतन्यायेन बोध्यत इति सिद्धम् पंचकोशावतरणन्यायस्तु श्रुतिमात्रसिद्ध
त्वान्न लौकिकः एतन्न्यायविषयप्रयोजनं च तथाहि ये स्थूलदेहादयः श्रुत्यान्नमयादिशब्दैः कोशत्वेन
कोशावत्खङ्गमिवात्मानं दावरकतयाक्लेशहेतुत्वात्कोशा इत्युच्यन्ते तत्र पंचीकृतभूतोत्पन्नः स्थूलदेहोऽ
न्नमयकोशः पंचीकरणं तु विभागशक्तिरीशः एकैकं भूतं द्विधा यतेषु पञ्चभागानेकैकं चतुर्धा विधाय
तेषां स्वस्वद्वितीयभागान्स्थूलभागेषु योजयति एवं च तेषु एकैकं पंचपंचात्मकं भवति तेषु वियदादि

यवहारस्तन्महत्त्वाग्रामन्यायेन स्वांशाधिक्यात् नन्वत्र गुणानोक्तं तारतम्ये दृश्यांशेषु भूतपंचक इत्यार्योक्ते स्तन्नू
लेति हासादेस्त्वव्योमादि दृशामांशस्यामध्ये वाय्वादेरितिगम्यते तथा चाकाशादृष्टमांशस्यापि वाय्वादिसर्वां
शापेक्षयाप्याधिक्यात्सर्वत्रनभ्यवहारापत्तेरिति उच्यते न्यूनाधिकभावो हि व्यासाङ्गेष्वेष्ठ न भूतभूते
ष्ववनान्तर्गतेषु सत्रूपलंभात् यथाहुः ब्रह्माण्डावरणेष्वेषां न्यूनाधिकविचारणेति तानि वा पंचीकृ
तान्येवेति वसिष्ठादौ प्रश्नितं यथा च स्वांशाधिक्यात् तत्तद्व्यवहारयोग्यानि स्युस्तथैव मेलितानि यत्र
क्वचित्समे विभज्येति पाठः तत्र सममिति सपादायात् यद्वा सममंततद्देशाधिक्यात् तत्तद्व्यवहारयोग्यं
यथा स्यात्तथेति समर्थनीयं एवं हि व्योम्नि शब्दोऽभिव्यज्यते वायौ स्पर्शोऽपि वोध्यम् न च सर्वत्र सर्वे
ऋतोनाभिव्यज्यंते अभिव्यंजकस्य पंचीकरणस्य साम्यात् तस्य प्रागविद्यमानगुणाभिव्यंजकत्वांगीका
रात् न चैवं सर्वत्रैकैकगुणाभिव्यक्तिरेव स्यात् कार्यकारणगुणानुवृत्तिस्वीकारेण व्योमादिक्रमेण
कश्चिद्वित्वतः पंचगुणानां प्रागपि सत्त्वात् विद्वत्कारणस्य तु तेः पंचीकरणोपलक्षणत्वाच्चतस्य प्रामा
णिकत्वं तेभ्यस्थूलदेहादयो जायंते तेच नाहि त्रिश्रुतौ हि श्रुत इति कथ्यते इति न्यायेन पांचभौति
का उच्यते यत्तु रभागस्य भूतस्य प्राधान्यविवक्षायां देवदत्तापुत्रन्यायेन भौमादिव्यवहारभाजो भवे
ति यत्र वकाशादिरूपकार्योपलंभाच्च कार्यकारणसंप्रत्यय इति न्यायेनैकदेहकारणतया पंचभूत
सत्तावधार्या सा चैकानेकत्वानगोचरतया वनवत्समष्टिर्व्यस्तवद्व्यष्टिर्भवति यद्वा व्यक्तिषु जातिव

सौ
सा॰
५
5

स्तर्वेषां व्यष्टिष्वनुस्यूतमेकात्मकं समष्टिः प्रत्येकं व्यष्टिः एतदुपहितं चैतन्यं विश्वनराभिमानित्वाद्विविधे
राजमानत्वाच्च वैश्वानर इति विराडिति चोच्यते व्यष्ट्युपहितं विश्वशरीरप्रविष्टत्वाद्विश्वः तथा हि जीव
स्त्रय उपाधयः स्वभोक्तृत्वादिभेदैः कारणोपरंजितमज्ञानमात्रमुपाधिः स्वप्ने लिंगशरीरं तच्चाज्ञानोपरं
जितमहमज्ञ इति प्रतीतेः जाग्रदेतदुभयशरीरसंसृष्टं स्थूलशरीरम् पीनोऽहं निश्चिनोम्यज्ञोऽहमित्यनुभवा
त् एतदेवान्नविकारत्वादन्नमय इत्युच्यते न च पूर्वोत्तरविरोधः पंचीकृतानामेव भूतानां कारणपरि
णतत्वात्तद्धेतोरेव तदलर्किजैनेनिन्यायेन पांचभौतिकत्वानपायात् तमःप्रधानाज्ञानोपहितचैतन्या
द्व्योमादयो जायन्ते तेषु च कारणगुणप्रक्रमन्यायेन सत्वादयो जायन्ते तत्र तद्रजोंशेभ्यो मिलिते
भ्यः प्राणो जायते स चैकोऽपि स्थानभेदात्प्राणापानादिसंज्ञां लभते न च व्योमवद्देहे हृतिलाभमात्रेणा
वस्थितो बाह्यवायुरेवास्तु पंजरचालनन्यायेन वागादीनां सामान्यवृत्तिरूपा क्रिया वास्तु किं विशेषक
ल्पनागौरवेण धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पना वरीयसीति न्यायादिति चेन्न एतस्माज्जायते प्राण इति
श्रुतेर्वायोरिन्द्रियाणां च प्राणात्पृथगुपदेशात् तथा च न्यायः न वायुक्रिये पृथगुपदेशादिति व्यस्तेभ्य
स्त्वक्रमेण वागादीनि जायन्ते तत्सहितः प्राणः प्राणमयकोशो भवति तत्सात्त्विकांशेभ्यो मिलितेभ्यो
न्तःकरणं जायते तच्च मनोबुद्ध्यात्मकवृत्तिभेदाद्द्विविधं व्यस्तेभ्यस्तेभ्यः क्रमेण श्रोत्रादीनि जायन्ते तैः
सहितं मनोबुद्धी मनोमयविज्ञानमयकोशावुच्येते एतत्कोशत्रयं मिलितं सप्तदशावयवं सूक्ष्मश

रीरमिति लिंगमिति चोच्यते अत्रापि समष्टिव्यष्टिव्यवहारः पूर्ववन्मतभेदेन ज्ञेयः तत्र समष्ट्युपहितं चैतन्यं
हिरण्यगर्भ इत्युच्यते व्यष्ट्युपहितं तु तैजस इति अनिर्वचनीयं ज्ञानबाध्यं भावरूपं त्रिगुणात्मकमज्ञा
नम् तदेव जीवे शावाभासेन करोति मायाविद्या च स्वयमेव भवतीति श्रुतौ मायादिशब्देनो
च्यते तत्र शुद्धसत्त्वप्रधानं सन्मायेत्युच्यते मलिनसत्त्वप्रधानं त्वविद्येति सा च प्रियमोदादिसहिता ते
दप्रचुरत्वादानन्दमयो वै थ देतत्वात्कोश इति स्थूलसूक्ष्मदेहकारणत्वात्कारणशरीरमिति चोच्यते
तदुपहिता चिदाप्त इत्युच्यते मायोपहितस्त्वीश इति पतयोरैक्यमग्रे वक्ष्यामः कोशानामनात्मत्वं त
पूर्वोक्ता युक्त्यर्थोऽनुसंधेयाः संघातानामात्मत्वमपीन्द्रियवृन्दानामात्मत्ववन्निरस्येयमिति दिक् इति श्र
स्थूलारुंधतीन्यायः १ अत्रादितयारभ्यैतावद्ग्रन्थसंदर्भप्रसंगादन्यत्रान्तरेष्वपि वेद्यमायायाः पठिता
नैपाठक्रमेणैव लिख्यन्ते संगतिस्तु न लेखितैव यथा सुभिक्षुपादप्रसारणन्यायेनातिदेशसंग
तिः प्रासंगिकेष्वपि न्यायस्थास्य संगतिर्भवितान्तस्याप्यर्थमात्रं वक्ष्यामः एवमग्रेऽपि बोध्यं यत्रायं
दर्शनसचोदनार्थ इति न्यायः शाबरस्वामिवचनमिदं अस्यार्थः श्रुतार्थेनान्तरीयकतयालभ्यते
नसवेदार्थ इत्यर्थः लोकसाधारणायनसशब्दार्थ इति पठ्यते २ अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इत्यप्येता
दृशः २ यत्परः शब्दः इति योऽर्थः परः तात्पर्यविषयो यस्य सः यत्परः स्पष्टमन्यत् ३ कंठचामीकरन्या
यः यथा कंठगते हेमभूषणमज्ञानादप्राप्तमिव कंठे तं पश्यतोपदेशाज्ज्ञाते प्राप्तमित्युपचर्यते

लौ॰ न्या॰ ८

तथाप्रकृतेपीत्यर्थः ४ अर्केचेदितिन्यायः अर्केगृहकोणेस्थंमधुममत् ५ मज्जनोन्मज्जनन्यायः यथा
नद्यादौपतितस्तरणानभिज्ञः कदाचिन्मज्जति कदाचिदुन्मज्जति तथेत्यर्थः ६ यदानद्यांपातितः सोऽप्य
वलंबनमलभमानोव्याकुलचित्तः कुशकाशादीनालंबते तत्सकुशकाशालंबनन्यायः अनेनहि
हिदृष्टास्वयुक्तिषुनिरस्तासुनिर्वृत्तायुक्तीरवलंबमानोऽलमनेनकुशकाशावलंबनन्यायेनेतिनिरस्य
ते ७ यथापंकलिप्तालंबिकानदीमध्यदेशेमज्जतीपंकक्षये अवकाशमागम्यतिष्ठति तथाजीवादे
हृतये अलोकाकाशमागत्यातिष्ठति अयमेवतस्यमोक्षइतिदिगंबराः इतिजलतुंबिकान्यायः ८ तदेक
देशिनस्तपञ्जरस्थकपोतिचालनन्यायेनसदोर्ध्वगमनमेवतस्यमोक्षंमन्यन्ते ९ विवेपबह्वलंधाव
नमेवपुरुषार्थंमन्यमानाबालैरपिउपहसनीयाइत्यलमुन्मत्तवचसिकाबहुषाणाङ्गावनेनेतिन्याये
ननेहनिरस्यन्ते १० जीवःस्वाविद्यादिभिर्देहान्तरंनिष्पाद्यैवपूर्वंत्यजतीतिविवृतायांतृणजलौकान्या
यः सापिहितृणान्तरमाश्रित्यैवपूर्वंत्यजति ११ एकसंबंधिदर्शनमपरसंबंधिस्मारकमितिन्याये
नमज्जनोन्मज्जनन्यायादनन्तरान्यायाः स्मृतोदाहृताः हस्तिपकदर्शनस्यहस्तिस्मारकत्ववत्नद्या
दिज्ञानस्यतत्संबंधिकुशादिस्मारकत्वं इतरन्यायद्वयेपिपञ्जरस्थकेऽन्यस्यतथैवोदाहरणं द्विती
यस्यतालेपसंगमोदाहरणम् १२ स्थूणानिखननन्यायः स्थूणायथाऽसकृत्संचाल्यनिखननेक्रिय
माणेदृढाभवति तथोत्तरग्रंथेनप्रागुपपादितार्थदार्ढ्यंभवितेत्यर्थः १३ सिंहावलोकनन्यायः

न्योपि

सिंहो यथा कंचिन्मृगं हत्वाऽग्रे गच्छन्न सो विवेचयत्यन्यमपि हन्मीति धिया पश्चात् पश्यति तद्वदिति वट
स्थिपथमागतं तथा बुद्धिपथमागतं स्वपक्षपरिपन्थिपरपरिकल्पितं पुरुषाभासोऽनन्तरं निरामायापु
नरप्यन्यग्रहणमिति तात्पर्यार्थः १४ पारिषदन्यायः यथा पारिषदानामेकस्मिन्नृपे प्रविशिष्टे तत्कार्यं निर्वाह
स्तेष्वप्यर्थः १५ नान्यदृष्टमिति १६ बहुवृकाकृष्टेति च स्पष्टौ १७ बहुराजकपुरन्यायोऽप्येतादृशः १८
वरगोष्ठीन्यायः गोष्ठी रसालापवार्ता वरलाभाय गोष्ठी वरगोष्ठी तन्न्याय यथा वरवधूबन्धूनामेकमते
सति विवाहरूपमेकं कार्यं निष्पाद्यते तद्वदस्यार्थः १९ स्वामिभृत्यन्यायः २० मुञ्जादिन्यायः मुञ्जाख्यलक्षणा
दिषीकाख्यगर्भस्थं मण्डलणं यथा बहिरावरकं तथा स्थितानां मुञ्जाख्यलक्षणानां विभजनेन समुद्धियते
तद्वदस्यार्थः २१ गड्डलिकाप्रवाहन्यायः गड्डलिकामध्यमवीनां गणादेका चेत्कूपे पतिता तदा वार्यमा
णापि सर्वा तत्र पततीति प्रसिद्धम् २२ एतादृशप्रवाहपरम्परान्यायः सोऽप्यूर्ध्वमव्येऽनवस्थायां स्थलेप
वोदाह्रियते २३ वटेयक्षन्यायो यथा वटे यक्षः परंपरोपदेशमात्रमूलभूतो न त्वभावो नास्ति तदासोऽप्येतादृशः
सम्भेदविलक्षण इति बोध्यम् २४ मल्लग्रामन्यायः यथाऽन्येषु सत्स्वपि मल्लानां बहुत्वान्मल्लग्राम इत्यु
च्यते तद्वदस्यार्थः २५ एतेन ब्राह्मणग्रामाम्रवनादयोऽपि न्याया विहृताः २६ २७ नहि भिक्षुक इति स्पष्टा
र्थः २८ देवदत्तापुत्रन्यायः न हि देवदत्तायाः पुत्रो भवति किं तु देवदत्तस्यापि तथापि मातुः प्राधान्य
विवक्षया देवदत्तापुत्र इत्युच्यते २९ पितुः प्राधान्यविवक्षायां तु देवदत्तपुत्रन्यायेन व्यवह्रियते ३० प्र

लौ० न्या० १ नैवप्रासादवासिन्यायोप्यवगन्तव्यइति एकएवदेवदत्तः कालभेदेनप्रासादोपर्यधश्चवसन्नपिप्रासादवा०
सप्रासादोधोवासेनप्रासादवासीत्युच्यते ३१ कार्येणकारणसंप्रत्ययइतिन्या० ३२ नद्वेतोरेवतदस्तु किंतेनेतिन्या०
तस्यकपालादेर्हेतोर्मृदादेरेवतत्तद्घटादिकारणत्वमस्तु किंतेनांतर्गडुनाकपालादिरूपकार्येणेत्यर्थः ३३
कारणगुणप्रक्रमन्या० कारणगुणाःकार्येस्वसमानजातीयगुणानारभन्ते यथातन्तुरूपादयःपटरूपा
दीनीतिन्यायार्थः ३४ पंजरचालनन्या० यथास्वयत्नैर्दशभिःपक्षिभिःक्रियोत्पादनेनपंजरचालनंक्रि
यतेतथादशभिरिन्द्रियैःप्राणरूपैकक्रियोत्पादनेनदेहचालनंक्रियतइत्यर्थः नवाशुक्रियेइत्यधिक
रणपूर्वपक्षन्यायोयम् ३५ धर्मिकल्पनातइतिस्पष्टः धर्मकल्पनायाःश्रेष्ठत्वेवलीयस्त्वंवप्रयुक्तं ३६ संभ
वत्येकवाक्यत्वेवाक्यभेदोहिनेष्यतइतिन्यायोपितथाबोध्यम् ३७ प्रकृतमनुसरामः एतन्निमित्तपा
दप्रसारणन्यायोपिव्याख्यातप्रायः विषयोदाहरणसाम्यात् अर्थसंगतीनयथाकश्चिद्दरिद्रोयथेष्टान्न
च्छादनवासगृहादिलाभायधनाढ्यगृहेप्रविष्टोनुगामपत्तलाभंदुर्लभंमन्वानःपूर्वमिहपादप्रसारण
मेभवतुपश्चात्परिचयेसंपाद्यक्रमेणसर्वंसाधयिष्यामीतिधियाऽल्पाभिलाषोंगीकरोति तथामानेवा
तिहितैषिणोगुरुर्निर्दिष्टतत्वेमनस्तत्वमतिप्रवेशमिच्छन्तीमन्कानमशक्यंमत्वानापूर्वोक्तक्रमेणसंसा
रमुक्तयेतद्बोधयतीतिबोध्यम् २ ३८ सोपानारोहणन्यायोपीहबोध्यः यथाप्रासादमारुरुक्षुर्युगपदा
रोढुमशक्नुवन्नूर्ध्वोर्ध्वीकृतांपतिसोपानमनुक्रमेणारोहत्क्रमेणप्रासादमारोहतितथास्वात्मभूत

मत्वानात्मवहितमिवात्मत्वमात्मत्वेनज्ञातुकामः सहसाज्ञातुमशक्नुवन्नुत्तरोत्तरात्मत्वबुद्ध्यापूर्वपूर्वात्मब
धीबाधेनक्रमेणाद्वयेवोपशमे शिवमद्वैतंचतुर्थमात्मत्वेनजानातीति । ३९ तस्माद्वा एतस्मादात्मनः
आकाशइत्यादावध्यारोपे यस्माद्यस्मात्तत्कल्पितात्तदतिरेकेणतदभावोयत्रसंभाव्यते तस्मिंस्तस्मिंल्लयोबो
ध्यते तत्रसोपानावरोहणन्यायप्रवृत्तिः यथायेनक्रमेणसोपानमारोहति तद्विपरीतक्रमेणततोऽव
रोहतितथापूर्वोक्तेपंचकोशावतरणन्यायेनतत्वबुद्धिमारोहयितुमशक्तोभोग्यभोगायतनतदाश्रय
वत्वदेशभुवनतदाधारब्रह्माण्डानिपंचीकृतभूतेभ्योनातिरिच्यन्तेइतिसंभावयेत् तानिचसहसूक्ष्मशरी
रैरपंचीकृतभूतेभ्यःएवंगन्धतन्मात्रात्मिकांपृथ्वींरसतन्मात्रात्मकाप्मात्रतयाभावयेत् अपश्चरूप
तन्मात्रात्मकतेजोमात्रत्वेन तच्चस्पर्शतन्मात्रात्मकवायुमात्रत्वेनतंचशब्दतन्मात्रात्मकाकाशमात्र
त्वेनतंचमहेश्वरमात्रतयाभावयेदिति एवंचयथापूर्वोक्तक्रमेणावरोहणात्मत्वेनभूमेतितथाते
नक्रमेणभावनात्मत्वेनभूमानमद्वितीयंशिवमेति प्रलयोप्यनेनक्रमेणबोध्यः सातात्मप्रकृतौविका
रलयइतिन्यायात् जगत्प्रतिष्ठादेवर्षेपृथिव्यप्सुप्रलीयते ज्योतिष्यापःप्रलीयन्तेज्योतिर्वायौप्रलीयते
वायुश्चलीयतेव्योम्नितच्चाव्यक्तेप्रलीयते अव्यक्तंपुरुषेब्रह्मन्निष्कलेसंप्रलीयतइतिस्मृतेश्च वार्त्तिक
कारैर्विश्वादीनामपिविलापनक्रमउक्तः अकारंपुरुषंविश्वमुकारेप्रविलापयेत् उकारंतैजसंसूक्ष्मं
मकारेप्रविलापयेत् मकारंकारणंप्राज्ञंचिदात्मनिविलापयेदिति अत्रापितदतिरेकेणतदभावभा

लो. सा. ८
8

वैनैवविलापनम् एषामनेनैवक्रमेणप्रलये उपाधिलयप्रयुक्तोलयोपिबोध्यः चिदात्मनोपिकुत्रवि
हिलापनेलेयस्मादितिशंकांवारयतिश्रुतिः पुरुषान्नपरंकिंचित्साकाष्ठासापरागतिरिति ४ ४८ सा
तात्मकत्वाविति मायायोत्रयासेतिकः चदादेलेयोहिकपालादावेवभवतिनतुपरमाणुषुतत्थैवात्रभवा
दितितदर्थः १ ४९ केनाप्यारोपापवादाभ्यांनिष्प्रपंचंप्रपंच्यतेइतिन्यायोपिव्याख्यातः आयन्यायत्रये
णाध्यारोपस्यचतत्थैनापवादस्यचप्रतिपादनात् ५ ४२ वेत्वागवयमायोप्येतादृशः कीदृशोगवयइ
तिग्रामीणेनपृष्टोवनेलिवित्वादर्शयामास सचवनेबुद्धित्वादेत्वागवयमेवगवयमेनेपश्चाद्दृष्टेनेगवय
दृष्ट्वारेत्वायांतद्बुद्धिंतस्माज्जेनितिलोकिकीगाथातथैवपुरुषइत्यादिश्रुतेः पूर्वोक्ततात्पर्येणभित्तोःनात्मा
नमेवात्मतयाजानीते गुरुशास्त्रोपदेशेनात्मनिस्तोतेतदात्मबुद्धिमपवदति ८ ४३ शाखांचंद्रन्यायो
पीदृशः यथाचंद्रंदिदृक्षोयिषुत्रामस्यादौदिगन्तरगतनक्षत्रादिभ्योदृष्टिंवारयितेशाखायांचेद्रइसपि
करणेनसंबंधविशेषणादौशाखायामुपलक्षणमुपादत्ते ततस्तदिगन्तरव्यावृत्तवतृष्णचंद्रसमी
पवर्तितारकादिषुचेद्रभ्रमोमाभूदिति तत्स्वरूपप्रकृष्टप्रकाशात्मकंबोधयति एवंहिबोध्यधीःस्वेवि
नचेदंःवतादिलाभवति तथापंचकोशावतरणवाक्येष्वपिबोध्यंएवंब्रह्मविदाप्नोतिपरमित्युपक्रम
ब्रह्मशब्दस्यानेकत्रप्रयोगदर्शनात्मकत्वभिर्नेयाब्रह्मशब्दार्थः कइति जिज्ञासोर्जगत्कारणत्वोपन्यासेन
येषुजीवादिषुजगत्कारणत्वनसंभवतितेषांकार्योपाधितयोपाधिदारास्त्यकोटौनिविष्टत्वेनलक्षुत्वा

संभवान्नेभ्यो व्यावृत्तबुद्धेरपि संभवज्जगत्कारणभावेषु प्रधानादिषु स्वस्त्वभ्रमसमपनेतुं स्वरूपलक्षण
मुपन्यस्यते नहि ज्ञातेनैतेषां ज्ञानादि स्वरूपतो पपद्यते ततश्चाद्यं लक्षणं केभ्यश्चिद्व्यावृत्तिनिश्चयपूर्वक
बुद्धिस्थिरीकरणार्थं द्वितीयं तु सर्वभ्रमनिवृत्तिपूर्वकवस्तुस्वरूपसमानिश्चयार्थं तेप्रसाथतटस्थस्व
रूपलक्षणयोरपीदमेव प्रयोजनं बोध्यम् १ ४४ एकैकस्य वस्तुनो मतभेदेन बहूनि रूपाणि तत्तच्छ
ास्त्रेषु प्रतिपाद्यमानान्युपलभ्यन्ते क्रिया हि विकल्प्यते न वस्तु किंतु मायाद्वस्तुनि विकल्पासंभवं च मता
विरुद्धानां समुच्चयस्याप्यसंभवेन नैष्ठिकमतप्रतिपादितं सर्वाविरुद्धं वस्तु स्वीक्रियते तत्र वृत्तप्रके
पनन्यायः प्रवर्तते यथा वृत्तमारूढः प्रमाणनयः स्थितैर्नरैः पूर्वं स्थिरं शाखाप्रकंपितं पूर्वं स्थिरं यामि
ति भिन्नभिन्नशाखाप्रचालनेन नियोजितः तदधःस्थैनैवचकेन वस्तुर्वृत्तप्रकंपने प्रेरितः सर्वैः पू
र्वं प्रचालनस्यात्मनयायोगवत्या संभवेन क्रमसविकल्पोपगमेऽपि सर्वविरोधासिद्धेस्तत्स्वीकारेण पा
वृत्ते प्रकंपयति तत्प्रकंपने च सर्वाः शाखाः प्रकंपिताः स्युरिति भवति सर्वैरविरोधः तथा योगादारभ्य
स्याद्वादान्तेषु वादिभिरविरोधायोपनिषदाभिमतो महेशाराको प्रायो वीतरागो मन्यते भिः ननु के
नमतेऽभिमता ईशः कश्चोपनिषदाभिमतः कथं च तदुपगमे सर्वैरविरोध इति चेच्छृणु तावद्यो
गाभिमतमीश्वरं क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः सोऽपि जीववदसंगश्चिद्रूप
स्वपरस्य जीवस्य फलनियंतृत्वात् प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश इति श्रुतेः नन्वनियंतृत्वेनामतत्वके

लो॰ सं॰ ५

मेकारयितृत्वेन तस्यासंगस्यानुपपत्तेः यः कारयति स करोत्येवेति न्यायेन कर्तृत्वस्य दुर्निवारत्वात् दृश्यते
हि योधयितृत्वं भृत्येषु दानादिकर्तृत्वं स्वयं योधयितृत्वं च न लोहचुंबकन्यायेनासंगस्यापि प्रेरकत्वोप
पत्तेः नच तन्निःप्रमाणकं भीषास्माद्वातः पवते इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् बंधमोक्षादिव्यवस्थाप्येष्या
घवस्थितमनुपपत्तिसिद्धत्वाच्च जीवानामभिसृवतः क्लेशादिरहितत्वेपि बुद्ध्यासह विवेकाग्रहणक्लेशस
म्बंधांगीकारात् ईशस्तु सदा तैरसंस्पृष्ट इति विशेष इति एतेन सेश्वरसांख्यवादोपि व्याख्यातः एतत्त्वलयो
गतेमतत्वात् तार्किकास्त्वसंगस्य नियंतृत्वमसहमाना नित्यबुद्धीच्छाकृतिमान् विशेष ईश्वरः स विशेष
त्वमप्यस्य बुद्ध्यादिगुणकत्वाद्देवनामप्यानित्यज्ञानादिमत्वादनित्यज्ञानादिमज्जीवेभ्यस्तु हेत्वन्तरएवमपि सि
द्ध्यति क्षित्यादिसकर्तृकं कार्यत्वादित्यनुमानेन तत्रमानेन सबलाघवादेकः सर्वत्रकार्योपलब्धेर्विभुश्च ज्ञा
नादेरुत्कर्षवदुत्कर्षोण्यगोकार्यो बाधकाभावादिति न्यायेन स्वात्मोपादानसर्वत्रसूक्ष्मदर्शित्वात्सर्वज्ञश्च
सत्यसंकल्पः यः सर्वज्ञः सर्ववित् इत्यागमोपि तत्रमानमित्याहुः यद्यप्यविद्याकामकर्माद्यभावाज्जन्म
सत्वमीश्वरे न संभवति तथापि नित्यनित्यसत्वांगीकारे बाधकाभावात् आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानित्या
दिश्रुतेस्तु नित्यसत्वाश्रयत्वमपीशस्याप्यस्तवे समानमिति तदेकदेशिनः नित्यज्ञानादिमत्वे
सदासर्गप्रसंगात् नित्यनिर्दोषत्वे सदाप्रलयापत्तेश्चैतन्मते साधु अतो लिंगशरीरसमष्ट्युपहि
तो हिरण्यगर्भ ईशः नच देहयोगे जीवत्वे शोकं तत्साभिताविद्याद्यभावेन तस्याभावात् कथं तर्हि शारी

रपरिरपरिग्रहः लीलयैवेति गृह्णाण न चेत्तदीश्वरत्वेमानाभावः सूक्ष्मीयब्रह्माभिमानस्वतन्त्रमानत्वादिति
हैरण्यगर्भः स्थूलदेहं विना सूक्ष्मस्यानुपलब्धेः स्थूलसमष्ट्युपहितो विराड्वेशः सचसर्वतोमस्तकादि
मान् सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपादित्यादिश्रुतेः सर्वतः पाणिपादं तदित्यादिस्मृतेश्च स
देहत्वेपि जीवत्वाभावादिकं पूर्ववदिति विराडुपासकाः विधिमुपासीनास्तु बहुपाणिपादत्वं न शव
प्रयोजनकं अन्यथा क्रमिविशेषस्य सहस्रपादेरपीश्वरत्वप्रसङ्गात् तस्मात्कृतिसृष्टमासर्वेषां स्व
यशरीरया भगवत्या सरस्वत्या सहोपासितः सत्यलोकाधिपतिर्ब्रह्मैवेशः यतो वेदादिसार्गमन्त्रवाक्या
न्यथापूर्वं स्पष्टीकरोतीति विशेषवाक्येन ब्रह्माशाचतुर्दशीकरणवाक्यं वेदप्रजापतिः प्रजाः सृजते
त्यादिविशेषवाक्यानि तन्मतेनैव नेयानि सचरुद्रस्य स्वललाटाद्विष्णोर्नाभेर्हरेः रक्षणार्थं मव
तारेषु नियोजकः कश्चित्तयोः स्वमाहेश्वरं त्रिलोकसंग्रहाय साचविधेः स्वीयैवतयोः स्वांशतादिमा
त्रः श्रीविष्णुनाभिपङ्कजपद्मोत्पन्नो हि विधिः स चैतत्क्व तिष्ठतीति विचारितवान् सोऽप्यपश्यत्कारणं इति
सूक्ष्मोऽसमस्तपुष्पलिङ्गेतस्मिन्निदमपि तिष्ठतीति श्रुतेः ततोयदस्याधिष्ठानं तत्तस्य मूलमिति तन्निश्चया
र्थं विरंचिः समन्तात्पिनाकपश्यत्पश्चात्समाधिना चित्त एव भातमपश्यत् चिरं तप्त्वा तस्य साक्षात्कृतो नारदसम
र्थो बभूव तत एव च वेदान्तस्य नामसंकेततामागतेति भागवतादौ प्रथितं ततो विष्णुरेवेशः सचस्वकृ
तधर्ममर्यादापालनाय स्वेच्छयावतरति न तत्कस्य विद्राजया यथाह यदायदाहि धर्मस्येत्यादिः किं

मो॰
मा॰
१०

व महोपनिषदि एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशान इत्यादिना ब्रह्मेशानादिसर्वव्यवच्छेदेनैकस्यैव रु
द्रेः सर्गादौ सद्भावे ततः पुनरेव पंचात्मनि वाभिधायाथ पुनरेव नारायणः सोऽन्यत्कामो मनसाध्यायत तस्य ध्या
नान्तःस्थस्य ललाटात्स्वेदोऽपतत्ता इमा आपः तासु तेजोमयमण्डमभवत्तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायत इत्यादि
नाथाथ पुनरेव नारायणः सोऽन्यत्कामो मनसाध्यायत तस्य ध्यानान्तःस्थस्य ललाटात्त्र्यक्षः शूलपाणिः पु
रुषोऽजायत इत्यादिना च ब्रह्मरुद्रयोस्तत्सृष्टत्वोपवर्णनेन दृश्यते दृश्यते चैतदुपबृंहणे भारतादिषु त
स्माद्धि ब्रह्मरुद्रेशा इति वैष्णवाः केचित्त्रिमूर्त्तित्रयातीतमायाशबलब्रह्मनारायण इति मन्यन्ते स एव वासुदेव
इति महाविष्णुरिति चोच्यते तेषां ब्रह्मादक्षादयः कालस्तथैवाखिलजन्तवः विभूतयो हरेरेता जगतः स
ष्टिहेतवः विष्णुर्मन्वादयः कालस्तथैवाखिलजन्तवः स्थितेर्निमित्तभूतस्य विष्णोरेता विभूतयः रुद्रः का
लोऽन्तकाद्याश्च समस्ताश्चैव जन्तवः चतुर्धा प्रलयायैता जनार्दनविभूतयः इत्यादिवचनान्यनुकूलानि शै
वास्तु ततोऽस्य बन्धविपर्ययौ फलमत उपपत्तेरित्यादिन्यायेन पशुस्थानीयानां जीवानां बन्धमोक्षसुखदुः
खादिलक्षणफलप्रदधीनमहेश्वरः तत्त्वशैवलैङ्गादिषु शिवाधीनं प्रतिपादितेन तस्येश्वरत्वं ज्ञापयति न
न्याहि ब्रह्माद्याः स्थावरान्ताश्च देवदेवस्य शूलिनः पशवः परिकीर्त्यन्ते संसारवशवर्त्तिनः तेषां पतित्वा
द्देवेशः शिवः पशुपतिः स्मृतः मलमायादिभिः पाशैः स बध्नाति पशून्पतिः स एव मोचकस्तेषां भक्त्या
सम्यगुपासितः ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तान्पशून्बद्ध्वा महेश्वरः पाशैरेतैः पतिर्देवः कार्यं कारयति स्वकमिति

किंच जगत्कारणतयोक्तयोर्ब्रह्मविष्ण्वोरपि यदीशानस्य कारणत्वे तदा जगत्कारणत्वे किं वक्तव्यं यथा महत्त्वो
त्कर्षो हरिविरिंच्योः अहं ब्रह्मा कपिलोऽप्यनन्तः पुत्राः सर्वे बलिनः श्रान्तिवर्याः ततः सर्वे देवदेवप्रसूता एवं
सर्वेशः कारणात्मा नमोऽस्त्वित्यादिमन्त्रवर्णेषु भारते पुराणेषु च शिवहर्योरुपास्योपासकभावप्रतिपाद
कानि बहूनि वचनान्युपलभ्यन्ते तत्र कानिचिद्दृष्टान्तीकारे दर्शितानि विस्तरभयान्नेह लिख्यन्ते कौर्मे च मा
र्कंडेयादीन्प्रत्यृषीन्प्रति श्रीकृष्णः सर्गादौ महार्णवे काकतालीयन्यायेन स्वेन विधेः समागमे विवादे चोक्त्वा
मामात्मेन प्रागुक्तस्य शिवमाहात्म्यस्य व्यापनायोक्तवान् एवं विवादे वितते मायया परिमोहितः प्रबो
धार्थं परं लिंगं प्रादुर्भूतं शिवात्मकं कालानलसमप्रख्यं ज्वालामालासमाकुलं तयोर्हृदि विनिर्मुक्तमा
दिमध्यान्तवर्जितं ततो मामाह भगवान्योगात्मा त्वमाशु वै अन्तमस्य विजानीयामूर्ध्वं गच्छेयमित्यजः तदा
श्वसमयेक्त्वा गत्वा तूर्ध्वमधश्चैनो पितामहोऽप्यहं नान्तं ज्ञातवन्तौ समस्तवै ततोञ्जलिपुटो भूत्वा शंभुं तुष्ट
वतः पुनरिति शिवस्ताभ्यां तुष्टः स्वस्मात्तयोरुत्पत्तिमुक्त्वा वाच प्रीतोऽहं युवयोः सम्यग्वरं दद्मि यथेप्सि
तं ततः प्रहृष्टमनसौ प्रणिपत्य महेश्वरं ऊचतुः प्रसन्नवदनौ नारायणपितामहौ भक्तिर्भवतु नौ नित्यं त्व
यि देव महेश्वरः उवाच मां महादेवः प्रीतः प्रीतेन चेतसा प्रलयस्थितिसर्गाणां कर्ता त्वं धरणीपते इत्या
दि अत्रायमाशयः ब्रह्मविष्ण्वोरीशानाभिमानाद्विवादे प्रवृत्ते तन्निवारणाय लिंगाविर्भावः तच्चिह्नः पारमैश्व
र्यशक्त्याभिमानेन निवृत्ते शिवाविर्भावस्तस्मादास्तां तयोः सर्वसामर्थ्यमत एव योरैश्वर्यं शिवाधीने

स्तो० मा० ११ शिवस्यस्वाधीनेप्रसादेनैवतत्तन्माहात्म्यख्यापनायकेचित् कल्पेतत्तस्तत्तोंशेनाविर्भावइत्याद्युपपादितं एवं
शैवत्वेब्रह्मादिष्वपिदृष्टेएतत्तत्स्वस्वतंत्रैश्वर्यः शिवएवाराध्योमोक्षकामैः नहिभिक्षुकोभिक्षुकंयाचितुमर्ह
तिसत्यन्यस्मिन्नपिभिक्षुकेइतिन्यायात् देवोविश्वाधिकोरुद्रः शिवएकोध्येयःशिवंकरः अन्यत्सर्वंपरित्य
ज्येतिश्रुतेः सर्वैरेवस्वस्वाराध्यत्वेचतस्यमंत्रोदर्शयति अंतरिक्षेतितंननेकइंद्रवरेमनीषयागद्गुहाणिनिजिह्व
यामससमितिजनेष्वन्तर्यामिन्याविष्टन्तेपरःपरेश्रेष्ठेयेमनीषयासादरेध्यायेतितेसमंसस्यविकारमन्त्रेनि
ह्वयागद्गुहाणीतिशाङ्गार्थः येतत्कुतर्केव्यसतिनस्तमेतनेंकृतितेप्रीषमेवनिजिह्वयागद्गुहाणीतिधर्माः
त्वेत्वेवनेवाताइत्यादेरिवाश्रुत्ततश्रेशेसागमेयणेकरातः तथाशुपहृदितेपराशरेण अंतरिक्षेतियोरुद्रस्त
दावेयंमनीषयागद्गुहाणातिनिह्वयासोयंरसपूर्णोमस्ततोदकं अंतर्नैक्षेतियेकइंद्रभवानीसहितंभवंप्रीषमे
वगद्गुहाणीतिनिह्वयातेनसंशायइति अत्रायेनमन्त्रवाक्योर्थोदर्शितःद्वितीयेनगम्यः सचेहस्त्वयेवाधितत्त्वा
नेषांगर्हितत्वात्तिवेपर्यवस्यति प्रथमश्लोकोदर्शितोऽत्राधिकतेषाधिक्येषाधिक्येषांजन्माधिक्येषां येषान्
वसतिहृदयेकुमतिपथ्यविमोचकोरुद्रइतितस्मात्सर्वेवशित्वात्सर्वाराध्यत्वात्सर्वफलप्रदातृत्वाच्चसर्वे
शःशिवइत्याद्यः सचनिमित्तंजगतामुपादानंतत्तस्मात्मायेतिकेचित् परमाणवउपादानंमहेशोनिमि
त्तमित्यपरे अन्येत्वीशस्यैवद्रष्टाविदात्मिकाश्चानन्दात्मिकाचततआयामोरीतद्धिशिष्टस्यशिवस्यनिमित
त्वंद्वितीयाविशिष्टत्वंद्विशिष्टस्योपादानत्वंतयोश्चशिवस्वरूपत्वे तच्छक्तित्वेचमायाविद्यादिशब्दवाच्यत्व

शक्तिरेमेव साचोमयविधेपिकारणत्वेसहकारिण्णीस्माद्भ्रः एतन्मतमूलवचनानितत्रत्नाकरेद्रष्टव्यानि ए
देवाथर्वशिरसिपूर्वखण्डे देवाहवैस्वर्गंलोकमगमंस्तेदेवारुद्रमपृच्छन् कोभवानितिएष्टवतोदेवान्प्रतिसोऽब्र
वीदहमेकः प्रथममासंवर्तामिचभविष्यामिचनान्यःकश्चिन्मत्तोव्यतिरिक्तइत्यादिना एवंमायोवेदससर्वा
न्देवान्वेदयंतेनवचनेनशिवस्यसर्वात्मत्वंप्रतिपादितं अनेनरंततोदेवारुद्रेनापश्यन् तेदेवारुद्रंध्यायंति
ऊर्ध्वबाहवःस्तुवंतीतिदैवकृपास्यत्वंदर्शितं ततश्चद्वितीयखण्डेयोवैरुद्रः सभगवान्भूर्भुवःस्वर्यश्चब्र
ह्मातस्मैवैनमस्कारस्यश्चविश्वरूपश्चमहेश्वरइत्यादिप्रकारेणब्रह्मविष्णुरुद्रेशेमेन्द्रादीनांमहाभूतादीनां
चतद्विभूतित्वंपूर्वखण्डोक्तसर्वात्मवचनेनसिद्धमवयुत्यानुवादस्थानविशेषादर्शितं तृतीयखण्डेतथै
स्तन्नामनिर्वचनमुखेनतत्वस्यपरभावः स्पष्टीकृतः पंचमेतदुपासनादेवमोक्षइत्युक्त्वापाशुपतेयोगाख्य
कतदुपास्तिप्रकारोदर्शितः तदेवमादितआरभ्यान्तेविमृश्यमानमथर्वशिरोन्तोक्तंमूर्तित्रयादतिरिक्तः
परमशिवः सर्वतोऽप्यायत्वात्परेशइतिस्पष्टीकरोति कैवल्योपनिषदिचउमासहायंपरमेश्वरंविभुंत्रि
लोचनंनीलकण्ठंप्रशान्तंध्यात्वामुनिर्गच्छतिभूतयोनिंसहायंपरमेश्वरंविभुंत्रिलोचनंनीलकण्ठंप्र
शान्तंध्यात्वामुनिर्गच्छतिभूतयोनिंसमस्तसाक्षिंतमसःपरस्तादित्यादिनामस्योपास्यत्वमुक्त्वासब्रह्मा
सशिवःसेन्द्रःसोऽक्षरःपरमःस्वराट् सएवविष्णुःसप्राणःसकालोऽग्निःसचन्द्रमाः सएवसर्वंयद्भूतंयच्च
भव्यंसनातनं ज्ञात्वातंमृत्युमत्येतिनान्यःपंथाविमुक्तयेइतिब्रह्मादेस्तद्विभूतित्वंदर्शितं नचसब्रह्मे

लो॰ मा॰ १२ 12

स्यादीनामपरानां सन्निहितत्वे प्राप्यत्वेनोक्तेर्भूतयोनौ ब्रह्मण्येकविज्ञानाद् ब्रह्मादीनां तद्विभूतित्वमेव सिध्यति ननूपा
स्यविभूतित्वमिति शंक्यं भूतयोनिशब्दस्यापि यौगिकस्य सन्निहिते शिव एव वृत्तेः तत्क्रतुन्यायात्तदुपासना
परमेश्वरस्य मुक्तत्वेन तस्य शिवात्मत्वानिमकल्पनायोगाच्च नच कथं ज्ञातत्वमिति तस्य ज्ञानात्मोक्तप्रतिपादने
सगुणब्रह्मवादे तद्ध्यानादेव मोक्तस्योपपन्नत्वात् निर्विशेषब्रह्मवादे सगुणज्ञानान्मोक्तो नोपपद्यते इति ज्ञा
त्वान्निमित्तं च तमस्य निर्विशेषपरत्वावश्यकत्वात् पूर्वेषामपि तत्परत्वं सिध्यतीति चेन्न तत्सेजोऽस्तु न ते स्यादे
तत्परानां सविशेषत्वात्रावपि तत्त्वमसिवाक्यस्थतत्पदमात्रस्यैवात्तपपदस्य निर्विशेषलक्षणावद्याते
पपत्तिस्तस्यैव ज्ञातत्वातमिति तत्पदलक्षणाया माप्यत्वेन योजनप्राप्त्या योकावेयोमलबंधनस्यामुक्ते
त्वात् तस्मादुपास्यपरमशिवविभूतित्वमेव ब्रह्मादेरित्याहुः उभयोरुपनिषदोरुपबृंहणभूतानि भारतस्था
मकोर्मादित्यपाराशरशैवमानवादिपुराणवायुसूतसंहितावचनानि परमशिवसंहारकरुद्रयोर्नामरूप
साम्यस्य किंचिद्विशेषस्य च प्रतिपादकानि वचनानि रत्नाकरे द्रष्टव्यानि गाणपतास्तु तुरीयः परमशिवः
श्रीगणेश एव स एव वेदेषु सर्ववेदान्तेषु देवशब्दाभिधेयो महाविष्णुरित्युच्यते न तु शिवहृदये विष्णुहृदये वास्ति ये
नैकः शिवो विष्णुर्वा मूर्तित्रयमध्यगो द्वितीयस्तदतिरिक्तरसम्यगम्येन एवं च मम एव ब्रह्मात्मा परं ब्रह्म ब्रह्मा
दीनां तदंशत्वेन ब्रह्मत्वं व्यपदिश्यते विष्णुशानामिव विष्णुत्वं तथा च श्रुतिः नमस्ते गणपते त्वमेव प्रत्य
क्षं तत्त्वमसीत्यादि अत्र विशेष्यसंबद्धत्वादन्ययोगव्यवच्छेदिनैवकारेण पार्थ्य एव धन्वङ्गेरं ममत्वेवकारेण

पार्थादन्यत्रधनुर्द्धरत्वस्येव गणपतेरन्यत्रमातृद्रुहत्वस्यायोगोव्यवच्छिद्यते अतः श्रेयः कामैः सर्वैरपिसप
र्याराध्यः न च मूर्खा वि नाम्ना पूजावैयर्थ्यं स्मरणेन फलजनकत्वायोगात् अवश्यापेक्षितानपेक्षितयोरपेक्षिते
स्मरणीयनित्यन्यायेन कृताकृतप्रसंगीयो विधिः स नित्य इति न्यायेन च तदाराधनस्यावश्यकत्वात् कृतेव
तस्मिन् विद्यार्थी लभते विद्यां धनार्थी विपुलं धनं पुत्रार्थी लभते पुत्रान्मोक्षार्थी परमं पदमित्यादिवचनेभ्यः
सर्वेष्टलाभसंभवेनानर्थान्ते महाभाष्ये व्याख्यास्या पदमंजरी अधीतेऽपि महाभाष्ये व्याख्या सा पदमंजरीति
मदाराधने प्रयोजनाभावात् सूर्याद्याराधनफलारोग्यादिमोक्षान्तकथनानन्तरे सर्वमिच्छेज्जनार्दना
दिति स्मरणमप्यत्र मानं तस्मादेव ब्रह्माच्युतत्रिलोचनप्रवृत्तेषामिष्टादिसामर्थ्यलाभश्रेयस्याद्भुः पर
मशिवविभूतिरूपस्यापि श्रीगणपतेस्तत्त्वेन वर्णनमुपासनार्थं वा तत्त्वतदभेदाभिप्रायेण च सर्वत्र नमू
ननु विधानमपि तन्मूलं न स्यात् तस्य कर्मोपासनांगत्वात् न चैतावता तेषामननुष्ठानापत्तिः प्रयाजादिषु
कृतेषु ज्योतिष्टोमादीनामप्यननुष्ठानापत्तेः इतरोपासनादिविधायकशास्त्राप्रामाण्यापत्तेश्च सर्व
मिच्छेदित्यादि तत्त्वविनायकाराधनस्यापरेषु रयासर्वत्रोपयोगवर्णनपरे न त्वितरनिषेधपरं तद्विधिवि
रोधात् किं च हेरंबोपपादकवाक्येषु परमशिवनामानि रूपाणि च न दृश्यन्ते अतो न स परमशिवः किं
तु शंभुशिववृषांकादिनामा त्रिनेत्रेन्दुशेखरादिलिंगो विधेरपि शास्त्राहरेरपि वरप्रदस्तेन तत्पुत्री का
लभैरवपदवेदान्तप्रतिपाद्यो मन्मतस्तदिराराध्यो मूर्तित्रयपरः परमशिव इति भैरवमुपासीनाः श्री

लौ
म्या
१२
13

महोर्मिभक्तानां कौमैव बलविष्णोः स्वस्वसर्वेश्वरत्वाभिमानेन विवादे शब्दैर्वेदैः प्रणवेन च स्थ
कस्य बोधितौ विधिनो वक्त्रद्वेषेण महानीललोहितो रुद्रः प्रादुर्बभूव स च तद्वचनं क्रोधाभैर
वं प्रेरयामास तेन च तच्छिरसि छिन्ने सति सोमः परमशिवः प्रादुर्बभूव स च ब्रह्मा बहुयानतः स्व
पादयोः पतितं नमस्त्याग्य वरं शुद्धदत्ता ब्रह्मवाक्येऽस्थिते नीललोहितमीश्वरं प्रथमब्रह्मणस्य जग
त्स्वामस्य प्रथमः स्मृतः आत्मनो रक्तणीयत्वे गुरुत्वैः पितामह अथ च भगवान् स्वज्ञो सर्गाभव
तानन्त यातिनत्यो विविश्वस्य यात्रार्थशिरस्त्वया ब्रह्महत्यापनोदार्थं व्रतं लोकस्य दर्शयन्तः । वरा
स्वभिक्षा भिक्षादिना नीललोहिते व्रतमाचारयच । स्थाने स्वाभाविके दिव्ये यथोक्तपरमेऽपदे ततः स भगवानी
शः कपर्दी नीललोहितः आह्वयामास वदनं ब्रह्मणः कालभैरवमित्युक्तं अत्र सदाशिवांशनीललोहिता
ख्यो भैरव इति भाति काश्यां त्वत्रैषि कौमौक्तरी सैव प्राकृत सर्वं ब्रह्मानन्तरूपपाय अघेश्वरः पञ्चभैरव का
लवद्राजसे सात्त्विकालराजस्तां भवान् विश्वं मंत्रे समर्थो सि भरणाद्भैरवः स्मृतः ततो भेष्यति कालोपित
तस्त्वं कालभैरवः यतः पापानि भक्तानां भक्तविघ्नान् शिक्षितान्तरणात् पापभक्षणाद्रेषेव नवनामा भविष्यती
त्यादिना नीललोहितात्कालभैरवोदयस्य विविधवरलाभस्य चाभिधानात्तस्य तदंशत्वमवगम्यते । म
हादेवांशसंभूते भैरवे भैरवाकृतिमित्यपि तत्रैवोक्तं इह महादेवः परमशिवस्तदंशो नीललोहितस्ततः सं
भूतस्य भैरवस्य परमशिवांशांशत्वं स्पष्टं प्रतीयते एवं पाद्मादिष्वपि द्रष्टव्यं तथा चाशोभितेनारमेदोपगामास

१२

रमशिवांशानीललोहितेशानेन्द्रैरवस्यसदाशिवाङ्गे दोभावान्नत्वेन मूर्त्तिर्न विकल्प्यते साक्षात्परमशिवस्य श्री
महाभैरवस्य हि सदाध्येयः तदुक्तं ध्यायेन्महाविदेवं कनककान्तिविनिर्मलं मौलिसमाभूषितमंगे सेतां संधेन्दुकलावि-
विधभूषणैः सेव्यमानं कृतार्थैः शुक्लांघ्रिदिव्यमूर्धां चमत्कविलसितं नेत्राच्छूर्णोभिरामं नित्यं भक्तेष्टदं सत्याग
पतिहृतं नित्यमोंकारगम्यमिति अयं त्वेन नित्यपदेन आगमाभावाश्रुतियोगित्वविशिष्टधर्मास्रुतियोगिताधिके-
ननकृतस्थितिरुत्पत्तिः नवाकृष्य विलयश्च निश्रुतिपादनात्सर्वकारणत्वमूचितं पूर्वतत्ध्यायेदित्यनेन योजनीय
तथा चोंकारगम्यो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः स च परमशिवोऽन्यत्सर्वं परित्यज्य सदाध्येयः शिव एको ध्येयः
शिवंकरः अन्यत्सर्वं परित्यज्येति श्रुतेः अयमेव हरिहरयोः स्वविभूतित्वेन ग्रहणान्मेलापरूपत्वमुच्यते मःशंभु
रस्य विष्णुस्तावित्याधायदृष्टान्तौ तदा मेलापदृष्टान्ततावाचानीति विग्रहात् मेलापरूपत्वमत्राह रेन मत्स्यपम्मूर्ति
लेतिनिरुक्तेः एतयोर्व्योर्मेयेनोच्चारणेन मेयालङ्कारापि व्याप्तेत्युच्यते हरिहरयोः सविभूतित्वेन विपेस्यत्वन्तरो
सिद्धं विष्णुत्वेनैव तन्माहात्म्यं ब्रह्माण्डादिपुराणेषु तस्मादयमेव विशेषश्रुत्याह श्रीस्वामिकार्तिकेयोपास्यका
लस्य सर्वगतत्वाङ्गत्वानुसन्धानविलासात् ज्ञानशोभणात्केदपदाभिधयः सर्वबुद्धिरूपात् शास्त्रियत्ने आधारत्वेना
स्येति श्रुत्यमभ्यार्श आद्यं जनेतरहृपदाभिधयश्च सर्वान्तरात्मा सन्नजनीयानन्तकल्याणगुणो ब्रह्मादिविभूतिमा
न तेषां कर्त्तानेता च परमशिवः श्रीमद्ब्रह्माण्ड एवेत्याह पतेषु गणानामादिमतेषु श्रवणाद्विवचनितु लौकिक
न्यापरलोके दर्शितानि । एवं ह्येकस्यैव सदाशिवस्य लीलाविग्रहे सेकार्थे ज्ञानं दत्तानानंदयन स्वरूपमेष्यप्यव

लौ॰
न्या॰
५
15

नचघटनापटीयस्यान्मायया: स्वदेहेवह्निमपरिहृत्य इत्यादिना आनीयमाणे पुकर्षविट्रुत्कर्षोपकर्षकल्पकानां
वैषम्यमन्यानां कोलाहलोदर्शितः तादृशेषु च वैषम्यवावतारेषु पृथक्षविट्रुत्कर्षोपकर्षकल्पकानां वैषम्यमन्यानामा
पि कलहलस्यैव दर्शयति केचिन्नृसिंहतापनीयानुसारेण श्रीनृसिंह एव मूर्तित्रयपरो वासुदेवाभिधो महाविष्णुः
अन्ये मूर्तित्रयं तारतम्येन विष्णोरंशावतारा इति मन्यन्ते । अन्ये तु ब्रह्माविष्णुरुद्रेभ्य आदि श्रीराममूर्तिमात्रिस्य
एव तस्याविधः अन्ये तदंशांशा इत्याहुः श्रीकृष्णोपासकास्तु एकैव स्वयं तात्मानात्मा वासुदेवादिशब्दाभिधेय
तावत्स्वादिमहदादिमेव च शाकलांशः श्रीकृष्णस्तु भगवान्स्वयं मत्तः परतरं नान्यदित्यादि वचनैः कोटिशो ब्रह्म
एव तस्यो विष्णोरंशांशा इत्याहुः एवं वामनादिषु पितो च्यं किं बहुना एकस्मिन्नपि कृष्णे गोकुलस्थो न्यो हा
रकास्थो न्य इति भेदमारोप्य पूर्वः पूर्णो न्योंशा इत्येके हरिवंशे जरासंधभयाद्विपलायितः कृष्णः परशुरा
मेण संगतस्तेनो मंत्रं प्रदत्तवान् स च तस्मै मंत्रमुपदिश्योवाच न चैते कृष्णसंग्रामे सव्यं प्रवैष्णवं वपुः इस्य
तिरिपवः सर्वे सत्तास्वस्वभावेन । मांभजस्व गदां कृष्ण चक्रं च विधि विस्मृतमिति अनेनैतः पूर्वो विष्णोरंशः पयवासी
त अनन्तरं स्वयमागात इति गम्यते अयमर्थो नैव शुक्रशाल्वेन स्पष्टीकृतः तथा च पूर्वोंशो न्यः पूर्णो इत्यप्यादि
त्यमित्यन्ये एवमेतादृशेषु देवीविग्रहेष्वपि तन्माहात्म्यवचनान्याश्रित्य केचित्स्वरस्वती अन्ये रमामन्ये उमां
सर्वोत्तमामाहुः । केचित्तमांकेट्यां तारयंति समस्त निकायशनिपायामहालक्ष्मी सर्वोत्तमा ब्रह्मादयः भारमादि
यश्च सर्वेतत्त्विभृतयः सैव सर्गादिहेतवे पमोसादि हेतश्च तयाविसृज्यते विश्वं जगदेतच्चराचरं सैषा प्रसमा

१५

मोवदानत्वेनांभवतिमुक्तये संसारबंधहेतुश्चैव सर्वेश्वरेश्वरी सृष्टिस्थितिविनाशानां शक्तिभूते सनात
नि विष्णुः शरीरग्रहणमहमीशान एव च कारितास्ते इत्यादिवचनात् तथैव हि सप्तशक्तिविमानस्थब्रह्माणी
रूपधारिणीत्यादिना हंसप्रमाणहरैर्वैष्णवीमनेन समस्तमातृणां तद्विभूतित्वं दर्शितं । एतेषां ब्रह्मादीनां सर्वेषां तद
शक्तानां तदभिमतत्वेऽन्योन्यमस्यभेदः तदभिमानाभिमतस्य तदभिमतत्वमिति न्यायाच्छक्तिवंदेति ध्यानिकरहस्या
दिवचनावलेख्यतन्मतप्रपंचोपि रत्नाकरे द्रष्टव्यः एवमग्नीशादित्येश्वरवादोपि तन्माहात्म्योपपादकत्व
तिस्सतीतिह्यामवचनान्याश्रितत्वे च तद्रूपे विनाशेयाः । तत इन्द्राद्यपि सर्गादिहेतुत्वरूपेश्वरलक्षणाक्रान्ता
दिप्रमाणं च तत्र तत्र दर्शयंतो लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धिरिति न्यायेनेश्वरत्वं साधयन्ति एवं हि वादिनोऽय
हि वाहस्तत्त्वज्ञानगामभिति न्यायानुसारिणि स्वस्वेष्टदेवतामाहात्म्यवाक्यानि पश्यंतोऽन्यानि तत्पश्यन्तोपि कुत्रा
ग्रहपितृद्वेष्टत्वादपश्यंत इव तदेकवाक्यतादिकं च जानंतोऽन्यागमन्यायेनान्योन्यं विवदन्तोऽद्यापि च
मतान्तरे ह्रूपमाणकन्यायामिनाश्रुवन्तो बुद्धेः परमनीयतां यान्ति केचित्स्वस्वरूपशीतिमान्यत्वादालमभूत
त्वेनपि शास्त्रादीन्स्थापनापितत्त्वत्रन्यायेनायमेव सर्वोत्कृष्टोऽयमेव सर्वो नमस्य इति मन्यन्ते तेभ्यस्तु स्वयं तस्मत्त्वा
भिलषितार्थलस्माच्छ्रेष्ठेभ्योपि स्वशिष्यमपि पुत्रं वेति न्मित्वदाद्यमयाचतेति न्यायेन स्वाभिलषितार्थान्याचं
ते अन्ये च दास्यायैव स्वयं नाकें च शादीनि स्वस्वकुलदेवानि मत्वा स्थावरयोनि शाश्यानि दुःखितेभ्योपि तेभ्यो
महिषीयमवोनग्नशीर्महिषो मदनातुर इति न्यायेनेष्टयाचते अंधयद्यटन्यायेनाकस्मालब्धवार्थेनरूढतेमन्य

लौ
गा
१५
15

ते अघटनघटनापटीयस्या मायया परिणतेन जगदाकारमभिन्ननिमित्तोपादानेन परब्रह्मणा परमेश्वरः तस्यांशश्चांशो जीवेश्व
रकोटिभिर्ब्रह्मादिभिर्जीवकोटिभिश्च मनुष्यविराड्भ्यादिभिर्जगद्व्याप्तमित्यौपनिषदः तथा च श्रुतिः मायां तु
प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरं तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगदिति एवं च जडानामप्यधिष्ठातानन्ति
रेकादशीव्रतवादिभिरपि न विरोधः सर्वैश्चैतैस्सेवित ईश्वरस्तेभ्यः फलदो भवतीति फलवैषम्यं तु धर्माधर्मादेः सा
त्त्विकादिवैषम्यात् सोऽपि तु परब्रह्माभिन्नबलसत्त्वात्कारादेव तदुक्तं हरेः ईशावास्यविराड्धेयाविश्वसृष्टेः प्रभु
ग्रहः विष्णुभैरवभैरवमातृकाप्रत्यासत्ताः विश्वतन्त्रियविदग्ध्वागवाश्वमन्दापालिएः अश्वत्थवटचूतना
यवव्रीहितृणादयः जलपाषाणास्तम्भकाष्ठवाल्मीकदालकादयः ईश्वराः सर्व एवैते मूर्तिमन्तः फलदायिन
यथा यथोपासते ते फलमीप्सन्तथा तथा फलोत्कर्षापकर्षौ तु धर्माधर्मावस्थास्तु तत्त्वतः सत्कीर्तितब्रह्मतत्त्वस्य
ज्ञानादेव नचान्यथा स्वप्रबोधं विना नैव स्वस्वप्नो हीयते यथा अद्वितीयब्रह्मतत्त्वे स्वप्नोऽयमखिलं जगत्
ईशजीवादिरूपेण चेतनाचेतनात्मकमिति तत्र ब्रह्माभिन्नमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति भगवतो सिद्धान्तः । ई
श्वराः सर्व एवैते इत्यस्मात् प्रत्यलिङ्गयादेवं भजेत्याभक्तोऽपि न हरति न्यायेन जीवेशाभेदसाधयितृप्रहेतोर्भव
न्ति सर्ववादिसंमतेशाभेदोऽपि नाशितः स्यात् नैवैषां विकल्पेनेशाभेदसंभवः वस्तुनि तदयोगात् नापि स
मुच्चयेन परस्परैषिल्लत्वापत्तेः नापि कल्पभेदेन व्यवस्था सर्वेषामप्येकस्यैककालतः परिच्छिन्नतयान
कस्यापि सर्वेशत्वमिति दोषापातात् तथा च बहुभिः सर्वतोमुखे विनष्टमिति न्यायापातः अश्वत्थादीनाम्

१५

तत्कथमपि संभवति प्रमत्वादिविरोधात् सर्वेषामीशत्वांगीकारेपि तस्मात्संगत्वेन घटादिवद्विनाशोप
त्तिः ब्रह्मादीशत्वबोधकानामुत्कर्षापकर्षबोधकानां च वाचां व्यवस्थाभावादप्रामाण्यापत्तिः गतं च जीवे
शकोटित्वव्यवस्थानमप्युत्कर्षेधर्मोत्तादिव्यवस्था च तत्प्युत्कर्षश्रुत्यादिप्रामाण्यं च तथा च वर्मतन्त्रो महर्षीदे
तीतिन्यायापातः तस्मात्कथं ब्रह्मादेरीशकोटित्वे कथं वा तेषामत्यन्ताभेदः को वा नन्तदुत्कर्षापकर्षबोधव
सां व्यवस्था कथं च तन्माहात्म्यं वचसामेकवाक्यता ब्रह्मादेर्जीवकोटित्वे च कात्तदीशत्वबोधकवाचां ग
तिः कथं वा जीवेशाभेदः कथं वान्योन्यं जीवैक्यं कथं वा ब्रह्मणोः आत्मनोभेदाभावः कथं वा तेषामन्योन्यम
पि भेदाभाव इति सर्वं सम्यगुपपादनीयं येन स्वसिद्धान्तः प्रकृतन्यायसंगतिश्च सिद्ध्येत् अन्यथा ईश्वराः स
र्वे एवैते इति यथाश्रुतोपपादने प्रकृतन्यायसंगतिसिद्धावपि माङ्कतोलनन्यायेन स्वसिद्धान्तप्रच्यवनादिव
ज्रलेपायते अस्माकं पुनरेवं तावदिति श्रुतेः सावयवतोप गमे वा घटादीनां जन्मनाशादिमत्त्वेनोपपन्नमपि यत्र
मौ विकारोऽतिहि यत्किंचिन्मिति न्यायाद्ब्रह्मणः कूटस्थत्वहानिरिति चेदुच्यते एक एवाद्वितीय इति श्रुतेस्तु
बुद्धस्वभावः कूटस्थः परमात्मा कार्यमात्रप्रकृतिस्त्रिगुणमायोपहितः सर्वनियन्तृत्वाद्धेतयोमी
कर्तेमकर्तेमन्यथाकर्तेश्वरत्वादीश्वर इत्युच्यते यथा चैक एव देवो नीलो नीलेति बीजवापं ऊर्ध्वं व्यापकः स एष
पेतेन मेवत्वेन न लमेकादिना पालयन्वालकः अनेनैवचादिना तमप्युपसेहन्लावकारिन्युच्यते तथैक एवे
शः स्वमायामायागुणत्रयप्रयुक्तसर्गादिकर्मभेदेन ब्रह्मविष्णुरुद्र इति शैवैरुच्यते तत्र कारणीभूतरजोगुण

शै
सा
१९
16

ग्रहणेन सर्वेशं पंचस्वरूपमन्त्वेनिरूप्यते हिरण्यगर्भस्वरूपं पंचीकृतपंचभूतसमष्टि नामावान्नब्रह्माण्डस्थापि पंची
कृतभूतभौतिकसमष्ट्यात्मकविराट्स्वरूपपर्यन्ते सर्वजीवप्रवर्तकत्वान्तर्यामिस्वरूपात्माहंग्रहोपासनया तद्भावे प्राप्नः इति
श्रमितुमिति हासादिषु अतस्तदीशत्वबोधकावाचस्तदन्तर्यामिपराः एवं विराड्रूपीश्वरसूर्यादीशत्वबोधकाश्च
पीतिबोध्यं तदन्तर्यामिनस्स्वब्रह्मतत्त्वदभेदेऽपि भेदव्यवहारोपदेशाच्चान्यः इत्यादिसूत्रेभ्यः यश्चादित्ये तिष्ठन्ना
दित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयति भीषास्माद्वातः पवते इत्यादिश्रुतिभ्य
श्च व्यावहारिकभेदोपि स्वीक्रियते कारणीभूतसत्त्वगुणमादाय सर्वचराचरप्रपंचं पालयन्स विष्णुरित्युच्यते
तामसगुणमादायोपसंहरन्स एव रुद्र इति कथ्यते एवं चैकस्यैव ब्रह्मणः परब्रह्मपरमशिवमहाविष्णुवा
सुदेवादिशब्दाभिधेयस्य चतुर्मुखत्वचतुर्भुजत्वपंचमुखत्वरूपाः उमाकाराः वाणीरमोमारूपाः स्त्र्याकाराः लीलाविग्र
हाः तत्र चतुर्मुखाकारो विधेश्चतुर्भुजाकारो हरेः पंचमुखाकारो हरस्य वाण्याकारो विधेः रमाकारो हरेः उमा
कारो हरस्य विग्रह इति विशिष्टत्वमस्त्येव गुणत्रयभेदेन तदवच्छिन्नाभेदात् तथा च कथमेक
स्यैव सर्वात्मकत्वमिति चेदुच्यते चतुर्भुजशरीरिणः पालकत्वप्रयोजकं विष्णुत्वमेवेति चक्रमृगाङ्कादेस्संहारादि
रूपस्य तमोऽवच्छिन्नरुद्रकार्यस्यादर्शनात् । तस्य सृष्ट्यादिलक्षणफलकत्वेपि तमःकार्यत्वेन तदवच्छिन्नरुद्रका
र्यत्वात् एवं पंचमुखाकारावच्छिन्नस्येशस्य विष्णुत्वादिदृष्टसंहारत्वेपि केवलरुद्ररूपत्वनिर्णयः संहारस्य देवा
दिपालनफलकत्वेन विष्णुकार्यत्वात् शिवपर्यायः शिवकरः अज्ञानतमसान्मुक्ततारणादीत्यादिषु

स्यामसमोचयतिस्तश्रीतः मोचयामिस्तपकंवेस्यादिसच्च्यावस्तुक्तिज्ञानादिरूपस्यमस्यावच्छिन्नविस्तुकार्यस
प्रतीतेस्तनमूत्तुश्रीतरोहरूमेविनः सात्विकैर्मैनैः मोचयेत्स्यसंश्रमैः हृजयेशमनोहरमिति कौर्मे
नरुद्देमालाहेवेसत्वयोगः प्रतिपादितः एतेनतामसत्वेनरुद्रस्यापकर्षतत्प्रलापोमूर्खाणांनिरस्तः ति
रेतेरेड्डःत्वमयसंसारपरिहतिश्रांतानांजीवानांकेविल्कालेविलेपविराममसमुलसदात्मानंदानुभवेनवि
श्रान्तिंसंपादयितकामस्यतस्यसंहारायतनेमायणस्यद्दृष्टिकितसूर्यणपीडितानांत्राणाशिशामयिघोःशाह
ग्रहणन्यायेननिलानत्वस्याभिषजोकरुणाहिमोश्रयंमतः नकिंचिदपिनेर्घृएपृष्टणेवामप्रयोतिकेतिशिवपु
राणेप्यात्मनेननिरतिशयकरुणामूर्त्यपितल्लिमात् ब्रलकोटेगुणवश्यनासंभवात् निखिलस्यादेस्तमःकु
र्यस्पतयाश्रमिवेदश्च ननुयोगमायेणतमाराववरूपशोकितमणशकनात् प्रत्याख्यातिश्रसंगात् उत्कर्षापकर्ष
भावेश्रुतिस्मृतिविरुणीतत्वस्यप्रतिपादयितुमाशक्यत्वाच्च सर्वोदृष्टतलोब्रहोति विस्तपुराणेब्रह्मणोपिसत्व
गुणयोगेनविस्तत्वप्रतीयते भायतेः तिस्रुद्राणांज्ञानांविधिः कोयास्त्रिनेपसंहारेतसमरणेनरुद्ररूपत्वेषा
वगम्यते वासिष्ठेसत्वेदेवाहरादयः इतिसाम्येनसर्वेषांसुद्गसत्वप्रधानमूर्त्योपाधिनमुक्तं एवंभवान्यादेस्त्रा
दिसंहारेतपिपालनरूपविस्तकार्यतत्प्रतीतेः रुणोभवतिसृक्षयः इतिमायकत्वरूपसमवच्छिन्नकार्यप्रती
तेः महिषासुरवधेरः सत्वगणोत्पादकत्वरूपस्नोवच्छिन्नकार्यप्रतीतेश्चनकेवलरुद्ररूपत्वनिर्णयः न
नुमोलपटनादिकमिदमहालक्ष्म्याउक्तं सावाम्येवसमष्टिरूपेतिमार्कण्डेयश्चयानिकरहस्यतत्त्वतत्त्वा

दे
मा
२
17

हात्म्यालोचनेनत्वत्पक्षे तथा च कथमनेनपार्वत्यामोचकनायुक्तयाविरुद्धादिरूपतोप्यतेरलिवेत्यस्माद्वश्वेती
यते॰ल्पयुक्तानांवक्तृक्रमेनेलूपावतारएवमेतिनिद्रोयते तथाहिमार्कण्डेयेनसामहिषघ्नेमाहिहेत्वेनेद्
युगीनाद्विक चण्डिकामेनत्वंदेहरिवंशेगौर्यांकं तत्रत्वावस्थयुगुल्लेशंवरदेहतायांसर्वमायायांशेवृत्तोवि
नयस्तनः श्रुतिमेकालहंसोभामनुष्टोहेमभूषितः पुराणामनयावत्यादनःपरमेतद्व्या गृहीतायाश्चावे
मंतेमुहूर्तेहेमभूषिते मांपनकरणनामसर्वासुरविनाशिने अनेनदानवौधौवलिनोकामरूपिणो
शुम्भश्चैवनिशुम्भश्चमहाणौसुदितोमयेतिपार्वत्यापार्वत्याएवमसैन्यशुम्भादिहन्तत्वमुक्तं ततःशाक्त
प्रेषितनारदेनमुहूर्तहन्तातेनतुपश्चात्मेघौगौपामनेवीपदिहुपमुतेसनिदेत्येनतस्मिन्नहत्यमाणेमतितेरु
त्यानाहादयार्कान्यानादीन्महोन्मानानंदस्तुवश्च्युतः शुम्भप्रियाहहिमद्वानाभूमौशिरस्त्वाश्रणम्ययतद्वाव
श्रेनमःकामायमेयगुहस्पजनन्यैनमः नमस्त्रिलोकमायायैकामायत्यैनमोनमः नमस्तेशुम्भमथनीनिशु
म्भहन्त्रिहारिणी विन्ध्यवासिनीदुर्गेचारणादुर्गतारिणीप्रिया त्रिशूलिनीनमस्यामिमहिष्यासुरघातिनी सिं
हवाहनेनमस्यामीत्यादिनामध्यमोनमधारेनोक्तंसर्वेगुहमालाविषयमुपपादित प्रथमचरितदेवतातु
योगनिद्रानृपालामसीद्यातिः सावतस्थानमेतेवतिनविवादः तथाचकथंदुर्गामान्येतिवाच्यं यदपितत्रशु
म्भनिशुम्भयोःस्थूलत्वक्त्वाम्भोहननं अन्नतत्त्वमुहूर्तेणेतिविरोधः सकालभेदनापास्तश्चकाःवेवस्वतेनरस्मादि
भगवत्कृतेः हरिवंशाद्यवानिस्तत्वविस्मृतेभीरुपर्वणिपार्श्वेकृतेवर्त्तवेश्यराणोतरगतामामाहात्म्यवच

२

नैश्वर्यपमर्थः स्पष्टः येषां विलक्षणमयामेस्ववचनानि लिख्यंते यानि तस्मादेमे हा विभूतिं त्वचोक्तानि विश्वा
देकसिंहादि विभूतित्वबोधकवचांसी वोपासनार्थं त्वतिं रूपाणीति वक्तव्यं तस्मात् गौरीत्वमेवेमादीनि मालाद
भेदं पराणेव अन्यथा तममतंरूपं ब्रह्मेति मादेरपि तादृशावाक्यराणेपदितमपत्यात्वर्थसंगेनात्रास्य परब्रह्म
णोपि लक्ष्म्य श्री रामादि विभूतित्वप्रसंगः अवतारावतारिणोरत्यंताभेदमत्र पदमेव वक्ष्यामः स्यपरमे
नमे नारायणो इंद्रो विद्यते हि विचारतः तन्मयाहं परं ब्रह्म स विष्णुः परमेश्वरः इति कौर्मे शिववचेव विश्वरूपत्वे
स्वस्मोक्ते सदाशिवो कुमारूपाश कीरिस्थादयाशिवा महालक्ष्मीरिति व्योमेति शैवे सा तान्महालक्ष्मी रूप
तेमायाऽक्ता लक्ष्मीति चेलक्ष्म्याः कात्यादेः स्वावतारत्वोक्तिरपि स्वाम पारमेदपरेव हिरण्यगर्भो हरिर्वि
ह्रीं श्रीं सौ कमलासनौ इत्यादिश्रायानिकारहस्ये रमायारजोवृद्धि मंत्रब्रह्मरूपत्वे प्रतीयते अतोः स्यात्केवल
विश्वरूपत्वनिश्चयः नचैतेनास्याः केवलेविधिरूपत्वमलकौमें इयं सा परमा शक्ति मेन्मयाब्रह्मरूपिणीति
विष्णुमत्या विलक्षणागादिवचनैस्तुमास्या विश्वरूपत्वस्यापि प्रतीतेः एवं मोत्तदेवुकि मार्गे इमादेोस राखस्मा
मोत्ताद्रिरूपसत्त्वावच्छिन्नकार्यंतीतेः सत्त्वात्मेनातिशुद्धेन गुणेन [illegible] अंशभेदपा वितिश्रापुनिकरस्य [illegible] रूपत्वा
त्मात्वानयाकेस्वनकेवलब्रह्मरूपत्वनिर्णयः एतच्च शिवेपितत्यं तस्मात्सर्वदेहाः सर्वेषामिति
सिद्धं तथा चैकरूपत्वमेव सर्वेषामपि वसमे तत्रकेहरिविरुधा यो विष्णुः स तु वैकुंठो यो रुद्रः स पितामहः प
कमूर्तिस्त्रयोदेवा ब्रह्मविष्णुपितामहाः वरदा लोककर्त्तारो लोकनाथाः स्वयंभुवः अर्द्धेन नारीश्वरालत

लौ॰
न्या॰
१८
18

ब्रह्मेशानौ ग्रे समास्थिताः इत्यादि एतेन रुद्रो नारायणश्चैवेत्येकं सत्त्वं द्विधा कृतमित्यादिभारतादिवचनमाश्रित्य
शिवविष्णू एव समष्ट्यवच्छिन्नेशरूपौ चाव्याजीवप्रवेशाविर्भूतः स्वेच्छया भवतीति पुराणानि सन्ति: यत्तु हरादिषु
क्वचित्कस्माच्चित्कदाचित्केनचिन्निमित्तेन लीलयाविर्भावः श्रूयते सोऽपि विचार्यमाणोऽपकर्षे पर्यवस्यति
तथा हि क्वचिद्धिरण्यगर्भाविर्भावः श्रूयते यथा यज्ञमौर्ध्वं विष्णुमित्यादिश्रुतावष्टमूर्तिर्ब्राह्मणो वाक्यश्रा
पि च पुराणादिषु क्वचित् क्वचिद्वात् तथा च श्रुतिः अग्रे हिरण्मयं रुद्रस्य वीर्यात्प्रथमे सर्वभूतस्य ब्रह्मा
विष्णुर्जातः इत्यादि हरिवंशे च रुद्रं प्रति हरिवचनं अहं ब्रह्मा कपिलोऽनन्तः पुत्राः सर्वे ब्रह्मणः प्रतिवीर्
यां: वन्नः सर्वे देवदेव प्रसूता एवं सर्वेशाः कारणात्मानमीश इति क्वचिद्रुद्रः यथा नारायणाद्ब्रह्मा जायते
नारायणाद्रुद्रो जायते नारायणाद्द्वादशादित्या रुद्राः सर्वा देवताः इत्यादिश्रुतौ यथा च रुद्रो ललाटात् यतो ब्रह्मा
ग्रे ह भूतपतिः स्रष्टेति महाभारते एवमन्यान्यपि शैववैष्णवादिमतेषु दोपलतानी दृष्टानि वचांसि सन्ति व्यानि
एतानि कल्पभेदेन व्यवस्थितानि एतच्चानि विस्तरेण श्रीवसिष्ठो वाल्मीकिः श्रीरामं प्रति कथयामास तत्रैव शास्त्रा
द्ववसिष्ठ इति एवमरौहिकस्मिंश्चित्प्रथमोऽयं सदाशिवः कस्मिंश्चिद्विष्णुरस्मिन्नोनाम्भुजन्मपितामह सक
स्मिंश्चित्कस्मिंश्चिदपि चेतरेति इतरेऽर्गाभैरवविनायिकादिः तेषामपि तन्माहात्म्यबोधकपुराणादिभा
गेषु ब्रह्मा पुरुषवरेतेवसिद्धये भगवान्नाथश्चाह ब्रह्मनारायणौ रुद्रः कल्पान्तेऽत्स्यजत् कल्पान्ते पुनर्ब्र
ह्मा रुद्रविष्णुजगन्मयः विष्णुश्च भगवान् रुद्रब्रह्माणमसृजत् पुनः नारायणं च ब्रह्मा ब्रह्माणं च पुनः शिवः १८

एवं कल्पेषु कल्पेषु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः परस्परस्माज्जायन्ते परस्परजयैषिणः तत्तत्कल्पान्तवृत्तान्तमधिकृत्य मह
र्षिभिः प्रभावः कथ्यते तेषां परस्परसमुद्भवादिति कौर्मे च क्वचिद्रुद्रः क्वचिद्विष्णुः क्वचिद्ब्रह्मा प्रशस्यते ना
नेन तेषामाधिक्यं न्यूनत्वं वा कथंचन तत्तत्कल्पान्तवृत्तान्तमधिकृत्य महर्षिभिः प्रभावः कथ्यते तेषां परस्परस
मुद्भवादिति तानि तानि निगमानि तानि विहितान्युच्यन्ते मुरारेस्तत्त्वतः मार्कण्डेयेऽपि विष्णोः शरीरग्रहणमित्यादि
ना तु गीयतां विष्णोर्यदुपलब्धाय लक्ष्मदेहेभ्योऽस्याविर्भावयुक्तः सोऽपि कालभेदेन व्यवस्थितः एवं गणेशसू
र्यगणेशो विनायकादेर्द्वितीयाविर्भावोऽभिहितः सोऽपि कदाचिन्महेश्वरस्य तदात्मनेवाविर्भावस्तेनास्य
याविर्भाव इति समाधातव्यं इति न कश्चापि विरोधः इदं तावद्बोध्यं सर्वेषां स्वदेहे भेदमेवावगम्यते
न हि ययच्च नास्ति न तत्तदिति सिकतादेस्तैलोदयापत्तेः तस्मादेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म लाघवं नचाद्वितीय
स्मान्मायया नेकमिव स्वदेहमिव परस्परस्माज्जातमिव प्रतीयत इति सिद्धं एतेन कलिपद्यवाक्यान्यपि
मकस्यापि विद्वत्कर्षसमर्थने निरस्त यद्वा हरो हरिरित्यादि अहं त्वं सर्वदेवोऽदेवत्वमेवाहं जनार्दन आवयोरन्तरं
नास्ति शब्दैरर्थैर्जगत्पते नामानि नवगोविंदयानि लोके महान्ति च तान्येव मम नामानि नान्यत्कार्यविचा
रणेति तस्मात्प्रपञ्चे नामभेदपदवाच्यामेतस्य अमत्यात्तदुक्तरीत्या गुणभेदात्तदवच्छिन्नभेदविस्मृतिशिवादिपदा
नां शिवविष्ण्वादिनाम नामार्थभेदेन नामार्थंन संस्थानात् यत्तन्नो वेदकं शुद्धसत्त्वप्रधानत्रिगुणमायोपहित
एकैकगुणावच्छिन्नमूर्तिभ्यः परत्वं संज्ञावन्तं सनीलकण्ठामासहायशुद्धसत्त्वमूर्तेरुपलक्षितः परम

लौ. स्ता. १५ 17

शिवः स्वस्वरूपात्मा । नतु पाशैर्मोक्षे तं त्यागानात् उमासहायमित्यादिश्रुतेः ब्रह्मादिलब्धिभूतिः स ब्रह्मा स शिव
इत्यादिश्रुतेः यस्माज्जातो जगत्स्रष्टा विरिंचिः पालको हरिः संहर्ता कालरुद्राख्यो नमस्तस्मै पिनाकिने इत्यादि
पुराणादिस्मरणाच्चेत्यादि यत्तु वैष्णवा आहुः नारायणो मायोपाधिमूर्तित्रयरूप एवासौ देवः महाविष्णुस्त्रिभिः परेशः
ब्रह्मादिलब्धिभूतिः स ब्रह्मा स शिव इत्यादिश्रुतेः नतु क्रिमोक्षे तं त्यागसाधनं शिवादेरपीषद्भवपाने
न आरोग्यं भास्करादिच्छेद्धनमिच्छेद्धुताशनात् ज्ञानं महेश्वरादिच्छेन्मोक्षमिच्छेज्जनार्दनादिति पुराणा
त् मां च योऽव्यभिचारेणेत्यादिनोक्तेश्चेत्यादि तदप्येतेनापास्तं सर्वेषां शुद्धसत्त्वप्रधानत्रिगुणमायोपाधि
त्वसाधनेनाप्येतामेदसाधनात् किंच मैत्रेय्युपनिषदि मायिब्रह्मलिमस्तत्यन्तस्पर्शोऽक्षयाक्षालनवोध
लात्क्लेशविस्मृतिरितिपरविग्रहेषु विग्रहद्वयस्यैवाग्रे न श्रूयते यदितत्तोप्याकारविग्रहमूर्तिः स्यात्सदाक
लितेनैवामग्रहमस्यात् अग्रेऽभवाश्रयात्तउक्तं न अतः सर्वविशेषणं सावधारणमिति न्यायाद्ब्रह्मादेर्नैकत्वस्थितिमा
त्रान्य अनेन त्रयाणामपि महाकल्पादौ स्वतत्त्ववाविर्भावः परस्परस्माद्दुदयस्त्ववान्तरकल्पेषु कदाचि
ल्लीलयाकृतसृष्टिस्थितिसंहारादीभवतीति सूचितं अयमेवार्थमुपोद्बलयति भागवते नत्यत्येवत्तपश्चयो ब्रह्म
त्स्वशरणं तत्प्रपद्ये ह्ययमेव जगदीश्वरः अज्ञानान्मम मोमहत्प्रयच्छत्विति चिंतयन्निति तत्सफले ह्येवोका
स्यविद्वृषदानाय ब्रह्मादिसन्निधाने सति तत्तिशरणमायेनमंगमस्मरेकोऽमयाहिमगवाल्विवि
यत्रयानेश्वमीकृतः प्रमनेनायकथं तु सूयं प्रयागतालतभूतोमनसोपिहृत्सूतमसीदनमहानिहवि

१५

स्यायोमेः इतिश्रुतेः यथा कृतत्वेन संकल्पोमात्रेणैव नान्यथा सर्वसंकल्पस्यैव तत्त्वस्य हि पायमिन्द्रियमिति
नेषोप्युक्तरोपन्यासेन स्मृतिं चयातिरेकेण पाप्ससर्वैश्वर्याभिव्यक्तिस्यानंतरंपेक्ष्यैन त्वनालीति व्यक्ती कृते
तत्स्वैनैवकाविर्भावापत्तेः अन्यथा स्वेषेः सर्वसंकल्पनविरोधात् तस्मान्मेनदतिरिक्तत्वरीयोपगमो
युक्तः एतेषां सर्वपरत्वबोधकानां संप्रत्येव वचनविरोधाच्च शिवादेरेकैकस्यापि लीलाविग्रहाद्यवहरवदितिपुरा
णादिषु प्रसिद्धम् न चैतेषु यथायथं ल्कर्षापकर्षौ वातोप्यास्ति एकस्यैव शुद्धसत्त्वप्रधानमायोपहितस्य पर
मात्मनः तदाकारैर्विवर्तमानत्वात् तथाप्युपासकश्रेयसे हेतुकविहितविग्रहे तत्त्वमाधिक्याद्योत्कर्षोत्क
ल्पायं सर्वपरत्वेऽपि स्यादेतद्धि भूतयः इति शास्त्रेणोच्यते तथा च न परशिवादिबोधकवाक्यविरोधः सर्वोपा
सनाद्यास्वपि तात्पर्येणैव ज्ञानद्वारा मोक्षसाधनत्वेन तत्साम्यात् तमेव विदित्वा इति मृत्युमेतीत्यादि श्रुते
विरोधात् एतेनोत्तरगुणादिकल्पनापास्ता सर्वांशेनाभेदसाधनादपि साधनश्रुत्वा यानि च श्रुतिनिर्द्धा
यन्ननिर्गच्छति मां च योऽव्यभिचारेण यादिनैहरायुक्तादिभक्त्या मुक्तिबोधकानि वाक्यानि तान्यपि वाक्यां
तरविरोधात् इदं क्रमारीवाक्यमाद्येन भक्तेः परिपाकोऽनहेतुत्वपरायणीति बोध्यं न च ज्ञानमहेश्वरादेर
पिफलभेदोस्ति विदित्वाति मृत्युमेतीत्यादि श्रुतेः ज्ञानेन लभ्येत्यादिस्मृतेर्देहात्मज्ञानवदहंदेहात्मज्ञा
नबाधकं आत्मैव भवेद्यस्य स नेच्छन्नपि मुच्यते इति भगवत्पादवचनाच्च सति ज्ञाने विलंबाभावात् श्रेयां
सि बहुलसत्त्वतनोः स्मरणं स्युरित्यपि न विरुद्धं सत्त्वतनोरिश्वरत्वसंभवात् सर्वेषां सत्त्वतनुत्वसाधनाच्च

लै०
म्या०
२१
20

तस्मान्न किमपि कार्यं भेदपरिग्रहेणोत्पन्नाभावात् किं तु किंचित्कालाद्भेदबोधकं किंचिदंतरं परयान्तरपर्येष्वसत्रे
किंच भेदस्य प्रामाणिकत्वेन तन्निंदानस्यात् दृश्यते च स्मा यथा नारदीये हरिरूपी महादेवो लिंगरूपी जनार्दनः
ईषदप्यंतरं नास्ति भेदकृन्नरकं व्रजेदिति कौर्मे च यो विमं विष्णुमव्यक्तं मां च देवं महेश्वरं एकीभावेन पश्यंति
न तेषां पुनरुद्भवः येऽन्यथा संप्रपश्यंति मत्वेमं देवतांतरं ते यांति नरकान्घोरान्नाहं तेषु व्यवस्थित इति इति वि-
धिभेददर्शननिंदायाश्च पुष्कलत्वात्तथा च भविष्योत्तरे विष्णोरन्यं न पश्यंति ये मां ब्रह्माणमेव च कुतर्कमत
यो मूढाः पच्यंते नरकेष्वथ इत्यादि कर्मविपाकस्मृतौ च ये ब्रह्मविष्णुरुद्राणां भेदमल्पमभावतः साधयेद्रुद
व्याधियुक्तो भवति मानवः इति वायुश्चाह अयं परस्त्वयं नेति संरंभाभिनिवेशिनः यान्तयान्नाभवत्स्येव पिशाचा
स्न संशयः येनैवैष सर्वमन्याः शिवादिद्वेषजं वेति तेनैवेदं स्मन्यायेन मायापव बहुरूपा यथेत्त्वरे मा बहुर
पेषि वहीमे लिनोदृश्यते तथा मायापि तत्र बहुरूपापि वह्निस्मा रूपा दृश्यते तस्मात्सर्व हि मलत्तमे तं रूपं तदे
व सर्वेसुरमे व सिता यथा चैतत्तमाध्यं पेमिताया ज्ञानत्वमभिव्यज्यते यन्यच्च मलसंपर्कादल्पमल्पतर
व एवं परेष्वपि समस्तेष्विति शुद्धं सर्वमभिव्यज्यते अन्यच्च मलिनदर्पणन्यायेनाल्पमल्पतरं च किंच व्रीहिबीज
न्यायेनाभिरंजलमसोसाराः सर्वे यथा व्रीहिबीजस्य स्थूलस्तुषः स्पष्टः ततः अंतरः सूक्ष्मस्तुषः फलीकर
णेनापात्ततो व्यापनं तो गर्भभूतस्तंडुलः तच्च यथा विवेके क्रियमाणे सर्वोपि तत्र बहुधा प्रधानेतंडुलादेवो
कुतोऽपत्रिशंतरत्वादेवं रजस्तमसोर्भांतस्त्वादेव विषदा सुमतिः अनंतस्तदवच्छिन्नस्य विष्णोरेव स्नागोउत २१

त्वादेशान्तमितरयोरत्नदमावाज्ञीवत्वं अतः श्रेयःकामैः सर्वाववद्भिः परमेश्वरो हरिरेवाराध्यः अस्मोत्
राज्ञ सं नाम संवैव हरन्तः परिवर्जयेदिति न्याया न्याज्यावितिनिंदाकुर्वंति येव शैवं मन्या विष्णुद्विषं कुर्वं
ति तेन च तमो वा रुद्रमयश्यामीदिति कन्तोवै कारेण प्रलये गुणेन तामा वादर्शितः एवं च यथा ज्ञी हि रत्नेन प्रथ
मे न पुष्पवाविर्भवति न तत् लक्ष्मे प्रकृत्या पुरेणात्तीर्भवति तदपि पुनः प्रकृत्या पुरेणेच्छन तांगतं तद्रुलाख्यः
सारो भवति तस्मिंश्चास्मिंश्च तद्वीजे हरकं मदं कृशेत्पादनत्वमेभवति एवं शिवे प्रथमेत तमस्त्वा वासीमहेश्वरे
णावरकत्वस्वभावादेकदेशप्रच्यावितं वैषम्यात्मगुणितिस्वभाव वतापत्यासत्तेस्यात् एवं गुणत्रामसत्यविवा
त्वा घो त्रिगुणमयप्रकृतिः प्रकृष्टः तत्पदक्रु विवर्तो यो नयः तत्यापितमउपाधिः शिवं ईशः रजउपाधिर्विधिः
सत्त्वोपाधिर्विष्णुः तो च कार्योगुणोपाधित्वात् कारणोपाधेः शिवस्यानुगामी जीवो मलः कार्योपाधिरयं जीवः
कारणोपाधिरीश्वर इत्यादिश्रुतेः तथा च न हि भिन्नं कस्मादिन्याया तत् मो न श्रेयः कामोपासनार्हा विति न
यत्रापि तन्नी हि विभिन्ना यावत्प्रमाणो श्रूलगुडन्यायेन तवैव मूर्भि पतति इत्यादि निंदा कुर्वंति तेषां दुरी
ते मी हात्म्यं तु किं वक्तव्यं यथाह भगवान्युधिष्ठिरं प्रति भविष्योत्तरे मम भक्तः शिवद्वेषी मद्द्वेषी च शिव
प्रियः तावुभौ नरकं यातो यावच्चन्द्रदिवाकरौ विति भारते शिवं प्रति यस्त्वां द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्त्वामनु स मा
मनु इत्यादि कौर्मे च षष्ठीं प्रति ध्यानयोगतपस्त्वं ज्ञानपूजादिको विधिः तेषां विनश्यति क्षिप्रं ये द्विषंति
पिनाकिनं यो मां समाश्रयेन्नित्यमेकांतभावमाश्रितः विनिन्द्य देवमीशानं स याति नरकं ध्रुवं तस्माद्धि प

लै॰ या॰ २१

21

विद्वतेष्यानिंदापशुपतिर्द्विजाः कर्मणा मनसा वाचा तद्भक्तेष्वपि यत्नतः येनदद्रादेशानादपीवेन महर्षयः
भविष्यंति कलौ भक्तैः परिहार्याः प्रयत्नतः द्विषंतो देवमीशानं ब्रूयात्केशवं शंभवाः शास्त्रगीतमेनो मो
नसंभाष्या द्विजोत्तमैरिति तत्रैव स्थलांतरे येतोन्यदेवतं यांति नारायणपरा जनाः न ते तत्र गमिष्यंति ये द्वि
षंति महेश्वरमिति हरस्याह हरस्य ति कैलासयात्रायां यस्य देहे हि हिंगोविंदः समादेष्टिन संशयः इत्यादि कौ
र्मे च पठ्यते मूर्खे वा पंडिते वापि ब्राह्मणे वा महात्मनि मोचयामि श्वपाकं वा न नारायणनिंदकमिति अतोऽ
ति दुर्लभमिदं प्रार्थनीयं स्वमरणमात्रं प्राप्तेनापि वेदाकर्णे न हरिद्वेषिणा मोक्षप्रापणात्पि नापि न तस्मै तं ददौ य
थाह स हरिरिति श्रुहृयिश्वावृवेषणस्य विष्णुः पापकर्मकृत् स ततेहृथयस्मिन्स्वेच्छया मा व्यक्तोमोयाः ममम
प्रविश्यामामविष्णोरिति विविनयत् शृहकैलासनिलयमामायहषमधजे आयादितेमहादेव त्वं विश्वसनंत
शिवे ततः प्रसन्नो मामाह हरेणैष्वतिवर्हरः ततो मुक्तिर्मयातत्र प्रार्थिता देवसन्निधौ मुक्तिं प्रार्थयमानेमां
प्रत्याह त्रिलोचनः मुक्तिप्रदाता सर्वेषां विष्णुरेव न संशयः तस्मात्त्वं तात बदरीं तत्रारायणंजनार्दनं मुक्तिम
मुहिश्य विदामरनारायणो भ्रमदृति प्रयत्नमनं मनेतनमिवेत्यायाहोर्थ यतः प्रसन्नतामुत्तादर्शनेनेकेव
लं तं वेचितवाममन्नप्रसमः यस्यतां हेष्टीत्यादितस्तु मुक्तिविरोधेन हरिद्वेषिणः प्रसादायोगात् कथमन्यथातं
न मोचयेत् न वतद्भक्तेषु मुक्तिहेतुत्वं तस्य मोचकत्वे च नात्स्येवेति शोकं यथाह नं ब्रह्मचारिणे ब्रूयुः किं जप्ये
नामृतत्वं ब्रूहीति स होवाच याज्ञवल्क्यः शतरुद्रीयेणेति एतानि ह वा अमृतस्य नामधेयानि एतानि ह वा अ २१

स्तत्सनामधेयानि यत्नैर्हित्वा अप्यतो भवति सर्वदा सक्तहीनपदेनेन ज्ञानमाप्नोतीति संसारार्णवनाशनम्
शिवप्रकोप्ध्येयः शिवंकरः प्रज्ञाचनस्मात्स्मरनात्पुराणी ध्यानात्मुनिगोच्छति भिन्नयोनिं येभक्त्यावरदेदेवे
शिवंहृदमुमापतिं इहलोके सुखंप्राप्य तेयान्ति परमांगतिं सर्वशैर्हीनात्वेसर्वपापसमन्विताः समा
चयतिस्मृतेः शरणागतः शरणागतान् इत्यादिसंख्यकृतिस्मृतिवचनाप्रमाणपत्ते शंभुशंकरादिशब्दा
नांशिवादिवेदानर्थकात्पत्त्यासंसक्तानांनिस्पदाधकरोषिप्रामाणिकत्वादिनिहन्ति स्मृतिप्रामाण्यात्तेषु
तस्मात्स्मभक्तिजनमोक्षफलकत्वानप्रतिबंधकहरिवेषस्यतेनप्रामस्यशिवानुयायित्वपयमश्रोतविधवि
प्रवधानमितराहत्समलस्य च निवर्तनायधर्मोपासनाकिः हृषैः पगतेवतस्परात्समनापरमज्ञानलाभोतेवै
वोक्तो तेनतत्कनेश्वभक्तिवैराग्यकथंमन्यथात्वलवयादिनिरतस्यहरौदृढाभक्तिज्ञानलाभात्प्रातिपूरी
देस्यात् जन्मांतरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः नराणांक्षीणपापानांकृष्णेभक्तिःप्रजायते श्रवण
यापिबहुभिर्योनलभ्यः मनुष्याणांसहस्रेषु वहूनांजन्मनामंतेइत्यादिनातयोरितिदुर्लभतोक्तेः त
स्मात्प्रतिबंधकापायेशिवाराधनादेवाद्भुतभाग्यवानरव्यापारकालस्यकमात्सदेहविदेहमुक्तिफलता
तेनात्ते ननमन्वेसतितज्जन्यजनकस्यव्यापारत्वात् ननिष्ठहरिभक्तेस्वतंत्रत्वात् यत्वत्तयःस्वर्गवासस्तत्र
त्यादिनाकृष्णात्तयास्वर्गगामनंतस्यतयोक्तं तदपियेस्वर्गमेवपरंमन्यन्ते तदर्थंवातिप्रयासंकुर्वन्ति तेर
प्यल्पायासाहरिभक्तिरेवकार्येति ज्ञापनार्थं ननुवस्तुतःज्ञायेरथार्थमीयेशास्त्रमीयायाख्याप्यतेनागतिव

शै
मा
२२
22

ष्टेकामायुस्मरवष्टोत्सवीभक्तस्यमातनेनयुक्तं नहिशिवभक्तिरयोगतयेभवति महेशसामीप्यंनवपारगुण्ये
युज्ञप्रसादितनत्प्रसादलभ्यं यथाहेशः स्वसामीप्यमातिदुर्लभंनोप्युत्तयन्दत्तायभावते परितुष्टाप्तिनेद
त्तमत्वेनानेनस्वव्रते बहुनाकिमुक्तेनममत्समीप्यंभविष्यसीति ननुशतान्श्वमेधकर्तुःशक्रस्यापिदुर्लभंते
सामीप्यमकस्मात्पिकृतोरसावपितेकथंभवितेतिशंकमानंप्रत्याह अश्वमेधसहस्रस्यवाजपेयशतस्यच
प्रजापत्येमत्प्रसादस्फलभागीभविष्यसीति ननुयःकुरुतेसभुंक्तेइतिन्यायेनकर्तुरेवफलंभवति अन्यथाति
प्रसंगात्तथाचाश्वमेधयाजकर्तेकथंनत्फलभाक्तमिमाशंक्याह मत्प्रसादादितिपुनराहतिफलकैलासे
पुनराहतिरूपंसामीप्यंकथंस्यादितितञ्चिंतामालक्ष्याह भूयश्चतेवरंदद्मीत्यादिनान्यस्मैतोमनसोऽपवरद्
नेनेन नचेमेवराःस्वसामीप्यादन्यप्रवेशेनदत्ताइतिभ्रमितव्यं बहुनाचकिमुक्तेनेतिप्रागेववरपर्यवसानो
क्तेः एकस्यज्ञानाशेशिवसामीप्याश्वमेधसहस्रवाजपेयशतलाभंचसतिमानसञ्चराभेभवादन्यवरदाने
ननस्यामानुत्तानुपपन्नेश्वमेधत्वप्रकारेणेनंप्रदर्श्यते शिवधर्मोत्तरेच येसंग्रामाः परेस्थानेयानयोगार
तानराः नतेषांपुनरावृत्तिर्घोरसंसारसागरे सर्वज्ञाःसर्वगाःशुद्धाःपरिपूर्णामहेश्वराः शिवतुल्यबलोप
नाःपरेशिवपुरंगताइति ईशसामीप्यमहिमास्मर्तेनत्विदंमाहात्म्यंशिवपुरंगतानांतत्सामीप्यसारूप्य
लक्षणंमुक्तिंप्राप्तानांमपित्वतदन्तर्वार्तनस्तन्मन्वसीतिचेद्ब्रूमः नहिगीतवतोयदिगीतेनेत्याद्धियाज्ञवल्क्या
मुक्तरीत्याशिवप्रसादहेतुगानविद्याभ्यासेनप्राप्तवरत्वप्राप्तानामपिमाहात्म्यं नेषांपदेहि हिरण्मा

२२

गर्भादिषु देवेभ्यो पि श्रेष्ठं स्मरंति ये गाणिकाः भिंदंति शैलानुदधीन्पिबंति व्योमत्वमस्पृशंति हिनंति मेरुं तरंते लग्नी
कृत बलपुरंदराणां किं उक्ष्करशंकरकिंकराणामिति ते हि साक्षादिविषदोपेतं तरित्सद्दलत्था पृथिवी
षट्कूमेते विज्ञया हि विधागणाः स्यादिश्वराणाम्स्वप्रहंहिता देवव्रतकृष्णोपनिषद्वादृश्यश्रेषामप्रिमितं
महिमानं व्यापयंति हितीयं जनस्तागणपत्यमवामानीमघ्वेशिरस्थमप्रफलप्राप्यपाठे शिवानुचरत्वं
कीर्तयदेवांतरेभ्यः सालीवो सर्वं स्फुटयति एतए वामेभक्तैः व्रजेमभवदंतिके श्रीकं तिमेतिपेप्राविकी
किमिमम सुमंपदः प्रथमनाथनाथामह भवइवनदेरली विकटतेदंदंडहति स्फुरन्मकंटकोटिभिर्भव
वादिभिर्भूयते इति बहुगणसहायस्य वा स्वगणाधिपत्यमवगम्यते आगतो हं महाशैलात्कैलासादिति
तदुक्ता कैलासवासि तेच तथा च कथं तस्य स्वर्गगमनेहरि कपालभंस्मात् ईदृशस्य हरिहेब ग्रहणिलजयवि
जयायोः सनत्कादिशासनेषु हलिरिव ब्रह्मदेवि गणेइतीतिस्मृवनाये हरेरिह्येव प्रोताच सह्वानामस्येषां
विम्बुहेबिणो केस्मृतिकन्याये नतुगीतिस्मृवनाय हरेलेक्ष्ये वतिवाथ्यं तस्माद्रुक्काभिप्रायेवास्य स्वर्गगमनोक्तिः
मशिवसमीपएवागत इति तत्तत्वं अतः कृत्स्नाय वंदोत्तमगा तेने शोना गतानां गणस्तुत्यो नाव र्णितत्रससोः
स्पादावेवे वर्णितं तस्यात्रसमपयंते भूतसंघाः सहस्रशः घंटाकर्णो विरूपाक्षः कुंडयानो ऽक्षसुव्रह इति
तस्माद्रुक्काभिप्रायमेवेदमाख्यानं एवंहरिविधिमक्रसापिदत्तस्येप्रदेवि गणो ऽतुः त्वायुक्तिरपिभारतादौ
शिवदेवि गणमस्येषां वैस्त्रवापसदादीनां स्तुत्यायेनतु गीति सविका देवीपायेस्तूगते स्मस्तविकेति वाच्यं
किं च नामसनालकेशो हरः सालिकनेनस्तुक्तास्महरेर्प्नानाक्रीटग्रमाययेनपोषाकृगतः एवं सेना हरेः

शै
या
२३
23

ष्णो मेशेशस्य ध्यानात्कोऽर्ध्यागतः इति उद्योगे उमितं शिवाय विष्णुरूपाय विष्णवे शिवरूपिणे इति हरिवंशे च
स्पष्टीकृतमिदं तथा च भस्मजाबाले शिवे हि विष्णोर्नारायणमेव हि विष्णुर्नीति कथ्यते वैष्णवाः एवं विष्णौ महेश्वरं ध्यात्वा हरमेव हि
ध्यातीति कथ्यते शैवाः इति सूक्ष्मं अध्यात्मकृतमनुस्मरामः वाल्मीकीयरामायणे वने रामवनगमने मेनुमते नास्मी
ति कौशल्यैः अत्रमायतनार्थं भरतो बहून् शापयामास निर्वाणमेतत् शापथमेतेन च कार भवन्ता विवेदमा-
ने तु मामि मा स्त्रियः शपथातः तस्य पापेन लिप्यत यस्यार्योऽनुमते गतः इति अत्रादौ हरिहरादिरिति शापः मार्ग
तेऽत्र न्माहात्म्यं वोध के शास्त्रे मार्गमिति तमानशास्त्रोक्तं मतेन तत्र तु पासन्न्यार्थे तद्दलक्षवर्णं न तु परमार्गमेवास्त्रि
मनते तत्र अर्ह ना वेति धर्मते: विवदमाने तु हरादि हलक्षणापक षणापाकलरे क्रविल्लयल्पाप अत्यवपशपतः
शूलवेता यस्मात्तस्य पापस्य संबोधिनानन्तर्ग्लपे नेति यावत् तत्र वस्यपापवेनान्यस्य लेपसंभवः नेनेतिपाठः
लभ्यामः अत्रापि पशपतः स्लके विवादेषु नाः यस्य लक्षणपक्षः इति यो निश्चिनोति तस्य यस्मा पमिति मा
वः यद्यप्यन्यतमविग्रहवक्तिलेशानिंद्राशूलवत् अदासीनस्यापि पापं भवत्येव कर्णौ पिधाय निरियाद्य
दि कल्प्य ईश्वरधर्मावतर्पहर्तृभिर्नेभिर्यमाने विंध्यात्रमलाखवतीर्भुत्रुजिद्धामसूनापितनेवि स्वनेत्रय
मे इति भागवते भगवदीशानिंदाश्रवणस्यापि निषेधात् तथापि नस्येदमित्थमेवेति मानतः सकाशाद
त्ति किंचिदस्मलोष्टमायायाः पाल्यलमितमभिप्रायः तथा स्कांदेपि उमापतीक्षार्थ्ये मा गतेन मायायावस्तु
नाशिवे न शिवनिंदायां कृतनाशोतोप्युत्कलीः सर्वोः शस्तोमोक्तिः आर्याणां निंदने कृतायेनयाति तथाथि

नाः स्थानेतत्रेहि प्रतिष्ठाह्येतेपिस्युः पापयोनय इति अपिः केमुतिकन्यायद्योतकः यदीदृशानिंद्यंजन्मानोयेषामेवं
दशांतरेनयांतितेपिनूनंविशुद्धतेसनिशेनत्रमलोकामिलक्षणाप्युपगाताहशाः संतः पापयोनयः क्रमिमशकादिजन्
मानःसम्भवंति नहिनिंदकस्माद्दुष्पापभवंतीतिकिमुक्तम् यथाहोपमन्युंहरिप्रतिभारते यस्मात्पिमयतेदे
वकारणंमानमीश्वरं सकृत्सनरकंयातिसहपूर्वैःसहात्मजैरिति एवंहिदुर्गतिप्रियाशास्त्रेषुस्मृता
नामपिदुर्भगानांविपर्यादिसकंमत्वाःत्मनिंदकानांबिल्वलेल्वादन्याययेनपुनईश्वरोपपत्तोप्रवेशइतिकोहि
शोवाक्यानिवोधयतीति विलक्षणभिप्रायादिस्त्रीत्वमेवेहदर्शितं यथाकमत्रपातेनान्यनिंदकानामप्युक्तमात
कालिकं कश्चिदर्थविशेषमत्रेषांनास्तिकहृदांतथापिकोपापानन्यायात्स्त्यानुवादिनांतेषांपरिणामेः
तिदुःसहदुःखमितियात्रिकैर्नापास्यंदुरापरहलवासंयोग्यवपुषमेवन्यायतःइत्युक्तिदिनीतिन्यायाप्यात्स्यः अन्य
थावेशपरापरान्याद्वयनिग्रहइतिन्यायात्संसितानामपिदुर्गतेरवश्यंतान् नतत्तद्विग्रहावच्छिन्नेषामेदद
र्शिनात्वन्यतमविग्रहावच्छिन्नेशापापसकामानिकामानांनितरांनिर्मलत्वात्तानांतत्प्रसादात्तत्प्रसादात्का
रणेमोक्षः सकामानामप्यर्चिरादिमार्गेणमनुलोकगतानांहिरण्यगर्भेणसहमोक्षः।तत्रक्रमोपप्रा
मीनांयां येत्विमंविश्वमव्यक्तमोवदेवमहेश्वरं एकीभावेनपश्यंतिनतेषांपुनर्भवइति अन्यत्र
रिहरोग्रहेणकाकदपिचात्तकन्यायेनविषेयत्वप्रलक्षणंयथाहहरिदत्तप्रतिभारतं अहंब्रह्मा
शर्वेश्वरगतिःकारणंपरं आत्मेश्वरउपहत्रात्स्वयंदृष्टाविशेषणात्इत्यादिनात्रपापाणमेकेभावानांयोनप।

लो
न्या
२५
24

श्रुतिर्वैभिदो सर्वभूतात्मनो ब्रह्मणश्श्रोतिसमधिगच्छति इत्येतेन एवं हरिहरद्वेषनिंदाकवचोऽप्युपलक्षणं
बोध्यं किंवहुना सर्वस्य सर्वेषु साधितत्वादेकनिंदाद्वेषयोः सर्वविषयत्वादेकनिंदकः सर्वनिंदकः एकद्वेष्टा
सर्वद्वेष्टा चेति बोध्यं ननु ब्रह्मादीनां सर्वेषां किं नाम सर्वेषु यत्तत्पुर्यादिदेहेषु वृत्तित्वं न तावद्वक्तृण एवेति न्याये
न भिन्नभिन्नावयवावच्छेदेनैकैकदेहे भिन्नभिन्नदेशवृत्तित्वं नन्वविच्छिन्नत्वमावयववत्वादिप्रसंगेनानित्यत्वापा-
तात् अत एव तिलतैलन्यायेन सर्वदेहेषु तेषां संश्लिष्टिर्नीरक्षीरन्यायेन संकरो वा संभवति अतोऽनुपपन्नोऽयं पक्ष
इति चेन्मैवम् एकाकाशन्यायेनानंतानां भेदस्यैव स्वीकारात् न हि श्रयामोः न्यायसंसर्गे लोकश्च वाह्यीभूतेश्चेत्यत्र
मरकतवर्णोऽयं गायनुनामसरस्वतीतीरे प्रतिबिंबम् एतदवच्छिन्नस्य वाकाशस्य भेदलक्षणाप्यक्तिः किं च एतेनावः
मानिभूतानि जायंते सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेयेत्यादिभिन्नांतैः
द्वितीयं ब्रह्म स्रष्टुः प्रागासीत् तस्मादेव मायोपहितादभिन्ननिमित्तोपादानात् सर्वं जगदुत्पन्नं तेनैव समस्तसृ
ष्टिमन्तैव बंधात् तल्लीयते इति बोध्यते एतादात्म्यमिदं सर्वमित्यादिश्रुतेः सर्वात्मकत्वं तस्योच्यते न तावदुपनिषत्पुरु
षं पृच्छामि सर्वे वेदा यत्पदमामनंतीत्यादिश्रुतिभिः एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म तस्यैव सर्ववेदतात्पर्यमिति ज्ञायते अ
त एव तदुपबृंहणात्मकपुराणादेरपि तस्यैव पर्यवसानं अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतदृग्वेदो यजुर्वेदः
सामवेद इत्यागमेन तस्यैवाखिलागमाविर्भावहेतुत्वमुच्यते अयमर्थो जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् तत्तु
समन्वयादित्यादिसूत्रभाष्यादिषु प्रपंचितः गुरुपाठ्यमपरं किंचित् सा काष्ठा सा परा गतिरित्यादिश्रुत्या साधनं २५

वसर्वोत्कृष्टत्वेनभुक्तिप्राप्यत्वरूपपरमगतित्वंचोक्तं अथपुरुषो हवै नारायणोऽकामयत प्रजाः सृजेयेत्यादिश्रु
तौ त्वजगत्कर्तृत्वं हरेरुच्यते अथ नित्यो देव एको नारायणो ब्रह्मा च नारायणः इत्यादि च सर्वात्मत्वं तत्रैवाम्नाय
ते। स्वतोऽसंगोदासीनस्य कारणत्वासंभावनापि नन्तर्द्धाच्यते तच्च मायात्वे दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया इति ह
रिणा कार्ये रेवेक्ष्यते नहिंस्राः परमं पदमिति श्रुत्या परमात्मानं निर्वाणेन तज्ज्ञानं परमं ममेति स्मृत्या च मुक्तप्रा
प्यतापि तस्यैवमनीयते अत्र सर्वत्र षष्ठी राहोः शिरः इतिवद् भेदे बोध्या एकत्वमग्रे परमं पदे यदि मा दोषा
मान्यापि कारणे दर्शनात् एतेन नन्हिंस्रो रिति भेदे षष्ठीयं वमीयवदन्तोऽपास्ताः मनः परतरेनात्यन्तं नतस्य
मोक्षो आदित्य सर्वात्मतापि तस्योच्यते यथा नारायणः परो देवो नारायणः परमात्मा वेदे रामायणे चैव पु
राणे भारते तथा आदावन्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृदित्यादिना कृ
ष्णादिरूपस्यापि तेन कारणत्वं हरेरेव गम्यते। ओं देवा ह वै स्वर्गमायन् देवा रुद्रमपृच्छन् को भवानिति सो
ऽब्रवीदहमेकः प्रथममासं वर्तामि च भविष्यामि च नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त इत्यादि श्रुतौ तथा ईश्व
रस्येशः प्राक्तत्वमहिंसीयमेवेन जगत्कारणत्वं सर्वात्मत्वं चाम्नायते मायातत्त्वप्रकृतिविद्याख्यापि तत्त्वमहेश्वर
मिति मायिकत्वमपि तस्यैव श्रूयते न चाः त्वमहेश्वरशब्दोऽपरः नत्रमेयेब्रह्मनाशिवनाम्नामेवोपलब्धेः
हृत्तत्त्वमहेश्वरं श्रुतिति त्रिमन्त्रणाभावे सर्वं भूतकेशोय स्मात्सर्वभूताधिपतिर्हरः सर्वभूतान्तरात्मीयं तेनैव नति
मन्त्रितः त्वमेव ब्रह्मणो मेधस्याय ज्ञैविविधदलैः त्वमेव कर्त्ता सर्वस्य तेन त्वं न निर्मंत्रित इति हेतुम्व्याजेन त

शै
पा॰
२५
25

स सर्वहेतुत्वेन सर्वान्तरात्मत्वेन सर्वपूज्यत्वेन च विशेषसंबोधितेनास्य योगस्य वक्ष्ये द्वित्वमेव कारणमायतस्य पृष्ट
त्वलक्षणत्वे निषेधुर्बोधपाय अथ वा मायया देवमूढत्वं यान्ति वमोहितः एतस्मात्कारणाद्धापि प्रमात्वेन नि-
मंत्रित इतिनैवेदवेदेनैतरा कि छ्लेन श्रुतेनास्मिन्संभवि पूर्वोक्त कारणत्वोपपादकं मायिन मपि तस्यैवोवाच
एवं योमावेत्ति सर्वे वेदा ल्वेन्नि सांगानि तस्य स्वेशीर्षिणां भूत्वा तस्य सांगवेदत्वातत्व नो केवलं ज्ञानं यत्वेऽपलं भात द्विष
पीभूत महेश्वरस्य तत्त्वतिपाद्यत्वे निश्चीयते वेदाः सांगोपनिषदः पुराणाध्यात्मनिश्चयाः यदत्र परमं गुह्यं
स वैदेवो महेश्वर इति वाराणपर्वोक्त यात्रशतरुद्रीये एतस्मिन्सर्वं मिश्रितं वेदान्तेयोगमुनीशमैरिति पाशुपतस्य स्वत्र सां-
गवेदपुराणादिनात्पर्यभूमित्वेन शंभोः स्मर्यते तस्मात्परतरं नान्यत्किंचिदस्ति महेश्वरादिति तस्मात्मान्यः पुरो-
देवस्त्रिषु लोकेषु विद्यते इति वचनमेतद्यो देवानां पूर्वोक्तम तोच्यते हरिर्विरंचो हरिवाक्येनान्य त्वतः परमो दे-
वदेवमतमात्मतिः सरस्वतीगणरिहृता नाम्नत्रुतेनेतस्म मे हन्त मन्तेनमभ्युमभवदेवास्य नास्तीति तथैव वेदावेदांगेस्महि-
नाद्भवनस्तुताय जनादीनादन्तणापामिरूपेति वेदादिहेतत्वमपि तस्यैवोक्तं भृतत्वगाण्यतमपि परमेश्वरायणं
तत्त्वमिति तस्य श्रूयते स्मर्यते च तद्यामपरमंपदमिमादि अपि च भगवद्गीताद्याः समस्तेनैव दशमाध्यायेषु
स्वस्य सर्वात्मत्वज्ञापकोयोविभूतियोगो दर्शितः अन्यत्रापि तत्र पुराणादिषु सोऽपि हरपरेति हासादिषु त-
स्य दर्शितः यथा सोऽहं धर्मदत्तस्तव राजे व्याघ्रो मृगाणां पतनेनानाद्यो नेतस्त्रयो गिनाममि तादिनाय च्छेक
देशेन तस्यापकं विश्वरूपं हरिणा दर्शितं तदप्यत्र शंभो हरके भवत्कृतरिपयमामिमोम मम शिजले सर्वं आदिमम

र्थैवे विष्णुब्रह्माणौ च बृहस्पतिमित्यादि किंचैकादशी पञ्चमी द्वितीयाष्टनवम्यादिनामयाहूतोत्वं जहीमेते
नहरिणा हतापञ्चमी षष्ठ्यादयोऽन्येनेन हताः इति स्मर्यते प्रातः कृष्णद्वितीये वा अन्येन प्रज्ञोपन्यासप्रसंगः स्मरमादिमध्याव
सानेषु तत्त्वोक्तेर्येनोपक्रम्यते येन चोपसंह्रियते स वाक्यार्थ इति न्यायान्मेन हताप्यवकेशवः पार्थेन हतोऽ
ति निश्चीयते किंच पुण्यपापात्मकं कर्म कारयति अप्रमादो वसुदानः फलमत उपपत्तेरित्यादिश्रुतिसूत्रैः प
रात्मनः शुभाशुभकर्मफलदातृत्वोच्यते अहमात्मा समेता ददाति इमनादः तन्नोपास्यं वेप विपर्यया वित्या
दिना चैवं धकल्मेलकलेवशस्योच्यते लभते च ततः कामान् क्षिपाम्यजस्रमशुभान् तेषामहं समुद्धर्ते
त्यादिना तत्सर्वं हरेरुच्यते समीचयति सृष्टीनः पारण्यः शारण्यानान् आश्रयासोऽस्मि सर्वे विलकामोऽस्मि पु
फलान् सददातिमनुष्येभ्यः स एव वा विष्णुतेपुनः सेन्द्रादिभ्यश्च देवेभ्यः सर्वैश्वर्यमुच्यते सकामानां भुवेदेवो
ये दिव्याः ये च मानुषाः समेदयति यन्निमं सर्वतीर्थान्सर्वकर्मसु शिवमिच्छन्मनुष्याणां तस्मादेष शिवः स्मृ
तः सर्वेषामयः पशूनां ति तस्य पशुमतेपुनः तेषामधिपतिर्यच्च तस्मात्पशुपतिः स्मृत इत्यादिभारते ब्रह्मा
दित्वं व पर्यन्तानन्यमुक्त्वा देवादिशुरणोपुतत्सर्वे हरस्योक्तं देव्यथर्वशिरसि तु यत्स देवः आगविथमानाद्वितीय
रूपादिकं भाषुदाहृतामथर्वशीर्षे शिवस्योक्तं तत्सर्वं शिवायादर्शितं हरिवंशे च हरिश्शीणी तोमालवे प्रजास
सर्वभूतानां निष्ठा च परमागतिरिति तस्याः सर्वाधिष्ठानत्वमुक्तं पूज्यत्वं चोक्तं तच्चैव लक्ष्मीरलक्ष्मीरूपेण दान
वानां वधाय चेत्यादिना वाममिदं सर्वं जगत्स्थावरजंगमं मम मिथ्येतेन तस्याः सर्वात्मता चोक्ता तथा च भविष्ये

लौ
सा
२९
28

गेरुक्तेः यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति तस्याहं निर्मदेहस्थास्तु च नित्यं मयि स्थितः तत्पक्षेण त
सर्वभूतेषु न च सर्वं मयि स्थितं सत्पर्वतदुर्गमार्गमार्गेणापि न पश्यतीति मार्तण्ड सर्वांगा सर्वभूतेषु हृदेशा
परमेश्वरी सर्वलोकेषु यत्किंचिद्दृहितं न न तथाविनेति माकौरेयेन तथा विद्वज्जनैर्विष्णुपादेन श्रावरं
सेवाश्रमसमावाद्वान्तर्णाभवृत्तिश्च क्रोधे संसारवेषहेतुश्चैव सर्वेश्वरेश्वरीत्यादिनाग्राधुक्तं सर्वगोयोगदर्शिते स
नत्कुमारसंहितायां विधिवेदांतगीतेषु निपरिपाटितेमार्गेद्वयं मार्गांतीतस्वरूपेश्वर्यादिवेदान्तापया
यत्र मोचकत्वादिकं सरस्वत्यामुक्तं सरस्वती नमस्यामि चेतनां हृदि संस्थितां मतिदां वरदां चैव सर्वकामफ
लप्रदां स्वात्ममोक्षप्रदामित्यादिना सूहस्पतिस्मृतस्वं तस्मादर्शितवान् तस्याः समग्र्यायथितत्वं तिते नजीव
तिश्चरितस्य तत्त्वः तेरसत्तात्त्वपञ्जीवतीत्यादिषु न्यायाज्यपाजनरञ्जसार्द्रकलत्वपालकत्वादिकमस्ते अयमर्थः
तस्या वाचः सकाशात्सर्वरूपमेघानयाजुस्सर्वं तु द्रवति जलमस्मादिति श्रुतेः अपि च अपि केशमत मुदकं हरे
न्तिवाग्देवता चूर्णीत योनिर्णामेतितामत्वादयो जलतत्वाणादिकं कुर्वन्ति अत्तरेयध्यानेनादोषिषितम
स्तरत्निर्हरणादिचरापयेत काव्यकारिणः परिणमन्ते अयं तथाऽऽदितिनेनविवक्षीपुंलिङ्गनिर्देशो नास्यामाया
मेहश्रीमधुरूपत्वं धनित्वं तत्त्वमायो हितवचनरूपत्वे पर्ववसानिर्हृश्वरी सर्वभूतानां नाभिहोपबद्धये श्रियमिति ल
क्ष्याः सर्वैश्वर्येषु पतेस्मरणेन च जगत्कारणत्व सर्वत्रमोचकत्वादिकं वैसर्व नमस्ये सर्वभूतानां जननीमङ्क
संभवां त्वांसिद्धिं त्वं स्वधा स्वाहा स्वधात्वं लोकपावनीत्यादिना श्रीरागोरापमेश्वर्यं मयि निन्ददयः स्वरेवेदवित

दृष्टिः दृष्टान्तो गुरुकृष्णाणां नन्दलेभमपि येनेतेन तत्रैव तन्निबोध यथा सर्गे भगवान्केशव इति नारायणाख्यो भगवा
न्ब्रह्मा लोकपितामहः उत्पन्नेऽग्रज्यते विहिन्नित्य एवोपचारतः एकार्णवे तु त्रैलोक्ये ब्रह्मा नारायणात्मकः
भोगिशय्यां गतः शेते त्रैलोक्यग्रासबृंहितः जनस्थैर्योगिभिर्देवश्चिन्त्यमानोऽब्जसंभवः एतत्समस्तं भगवा
न्ब्रह्मा नारायणात्मक इत्यादिना विधेर्नरत्वमनित्यत्वं च यद्यपि तत्र योगिभिर्विष्णुत्वादिकमुक्तं एवं शिवे वैष्णवादिम
तेषु दर्शनान्तरपीठस्थानि वाक्यानि सर्वाण्येव समन्वयानि एतानि च यद्विसंभवे एकवाक्यत्वेन वाक्यभेदो
हि नेष्यते इति न्यायात् आत्मागुरुदाहृतसामान्यवाक्यैरेकवाक्यतां नीत्वा एतत्प्रतिपाद्यानां हरिहरादीनामेकवा
क्यत्वापन्नानां संभूय कार्यप्रतिपादकत्वमिति न्यायेनैकाहिनीयत्वस्वरूपतो भेदेऽस्ति तत्सामान्यमेवेति
प्रमाणानन्यत्वेन विरोधप्राप्तौ विनिगमनाविरहेण सर्वेषामपि भेदापत्तेः यत्याग्रहाधिनास्तिकः नहि सर्वेषाम
प्रामाणिकानां तत्र ज्ञानोत्कर्षे सर्वेश्वरत्वाद्वयत्वादिकं संभवति विकल्पस्य च ब्रह्मादीनां प्रागेव निरस्तत्वात्
तस्मात् श्रुतिस्मृतिप्रामाण्यमिच्छद्भिरवश्यमेकत्वबोधः यत्तु ते उक्तं स्वाग्रहात् कुतर्कैः स्वबुद्धेः साधयति
सेनेशो वा न च वैष्णवः किं तु नास्तिक एवेति मतं तथा यथाह हरिः श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उल्लंघ्य वर्तते
आज्ञाच्छेदी मम द्वेषी मद्भक्तोऽपि न वैष्णवः मनुश्च श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः ते मूले तयोः
वमन्येत ते हेतुशास्त्राश्रयाद्द्विजः स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः इति ईदृशास्तु वैष्णवा अपि त्याज्याः
अपंक्त्याः न तु वैकुण्ठं ते सौदर्शना अपि विमुच्यन्तीति न्यायात् किं च दुराग्रही वैष्णवो वा शैवो वा ब्राह्मणो वा शूद्रो वा किं विशे

शै० भा० २२ 27

भिन्नः शिवः शिवाद्भिन्नो वा विष्णुः नाद्यः तदाद्भिन्नस्य पञ्चादेवेषु चरत्वं विष्णुभिन्नस्यापि विष्णुत्वापत्त्यानेदात्मक
शिवरूपत्वमपि न स्यात् यो वै भूमा तदमृतं विनाल्पं तत्तन्मर्त्यमिति श्रुतेः एकदेशान्तमाद्भिन्नस्यैकदेशान्तमत्वेऽमु
तं द्भिन्नस्यामृतं दत्वे च तथा वालेन तद्रूपमस्मन्यामृतत्वं नहि लीयः शिवशंभुशंकरमहेश्वरभिन्नस्याशि
वाशंभुशंकरामहेश्वरापत्त्यानुपपत्त्यत्वश्च स्यात् शिवं एको ध्येयः शिवंकरः सर्वमन्यत्परित्यज्येति श्रुतेः
अत एवोक्तं हरिविष्णु नविनाशंकरं विष्णुर्नेविनाके शिवे शिवरूपस्यादिशिवस्य विष्णोर्भिन्नत्वेऽपि न विष्णोः शिवा
द्भिन्नत्वमिति तन्नवैष्णवेन वक्तुं शक्यं एवमन्यत्रादर्शनात् नषिनाके शवे शिवरूपत्वमिति विरोधाच्च स्वरूपत्वहानेः
स्वतथा च सर्वव्यापित्वं वाव्यापित्वं वा लोनानेनाध्येयत्वमितिजीवत्वात् स्वरूपहानिकरं द्वितीयः ऊर्ध्वं लोकान्तरगत इति न्यायः
विषयत्वेनानतिवर्तते एवं शैवमतेऽपि बोध्यं तस्मात्तत्तल्लीलाविग्रहावच्छिन्ने परे ब्रह्मणि नैयायिको भेदः
कल्पनीयः तथा च व्यासमते न स्थानतोऽपि परस्योभयलिंगं सर्वत्र हीति अपि चैवमेके इति च स्थान
त उपाधितोऽपि परस्य शास्त्रोभयलिंगमनेकरूपत्वेनाखिलसर्वेशत्वं नपरे शुद्धे दांतेषु भेदकत्वस्य श्रवणादि
त्याद्यसूत्रार्थः प्रकृत्यापि निर्मलो मायाः सस्थसमायोतीत्यभेदनिर्देशात् एकमभेदमेव परमात्मनः समामने
तीति द्वितीयसूत्रार्थः नहि तत्त्वस्य नाणानाभिन्नत्वसाधारणे न तत्त्वे स्यादिति पादनमश्रमाणे स्यात् वैष्णवे शिवमि
त्यादिश्रवणात् संज्ञाभेदास्त्वानर्थकाः स्युः वचनभिभेदवावलिखितात्महाभ्याम्यात्र तथा रविः अष्टादशपुराणेषु शिष्टल
मगवाच्छि वरस्यादिश्रभामसवेद्यदिनाविभागवषनेवाश्रमाणे स्यात् तथा चाभेदवचः प्रामाण्यसाधनेव

त्मनोऽभवन्नामैकं सर्वथिन्स्तोपरं ब्रह्मवत इति न्यायविषयत्वं तु वीरं तथा चोपाधिको भेदो वक्ष्यस्तु पेय इति वे
न्न तमेक्तुणकार्यसर्गादिव्याधान्यविवक्षयास्तन्याय ब्रह्मवच्छिन्नेरवतनतल्लीलाविग्रहाव च्छिन्नेर्योशो तमक्कुह
श्वहति सम्भावात् एतद्धि विवक्षया च संज्ञाभेदमात्रे परस्य हृषीवल्सेव हृषीकसंज्ञाभेदः तत्र केवेस्व
हृषि स्थित्यन्तकरणं ब्रह्मविष्णुशिवात्मक स संज्ञां याति भगवानेक एव जनार्दन इति मार्कण्डेयेपि कृषी
वल हृष्टोत्र पूर्वकमेव मेवोक्तं केचित्तु मन्वादिगुणावच्छिन्नेष्वावच्छेतद्भुजादिदेहहृत्तिजातिविशेषविशिष्ट
स्यापीश्वरत्वं विष्णुत्वादिश्वहुवाच्यत्वं तथा च ब्रह्मणादौ तत्र हेनतमन्मात्रमवहारो एव निर्दिष्टाः एवं च ह
हृषा हितस्य तमोः वच्छिन्नेव तनयस्य वत भुजदेहाभिमानित्वात् ततदभिमानविषयस्य तिनेद्देहस्य विष्णु
शाहितमत्वा च्छिन्नविदभिमानविषयत्वात् वनभुवेदेहस्यापि तयोरभिमानगोचरत्वात् रजोवच्छिन्नस्या
भयाभिमानित्वाच्च यो विष्णुः स तवे ब्रह्मा यो रुद्रः स पितामह इत्यादेरांजस्यं वनभुजदेहस्येव तदभिमानेनो हरि
हरयोरपि नारायणात्विशाहाभिधेयत्वात् नामानि सर्वाणि विद्यानि लोके महान्ति वेत्यादेरांजस्ये श्रुतिविवक्ष
या संज्ञाभेदात् साधारणं ब्रह्मादेरांजस्ये वेति सर्वे चतरस्य कारणीभूत तमः श्रुत्यवच्छिन्नेशस्य रुद्रादि
संज्ञामैत्रायणीश्रुतावीदृश्यते अथ यो ह खलु वावास्य तामसोंऽशोऽसौ स ब्रह्मचारिणो योऽयं रुद्रः अथ यो
ह खलु वावास्य राजसोंऽशोऽसौ स ब्रह्मचारिणो योऽयं ब्रह्मा अथ यो ह खलु वावास्य सात्त्विकोंऽशोऽसौ स ब्रह्मचा
रिणो यं विष्णुः स व्यापकस्त्रिधाभूतस्त्वित्यादि अयमर्थः तामसः तमः प्रधानत्वेनतत्कार्यसंहारशक्तिपात्रस्था

नैवं न चाविवक्षितोऽशः कृत्स्नो हि वस्तुव्यापारः । एवमग्रेऽपि न च तामसादिपदेन केवलतमआद्यवच्छिन्नो
विवक्षितः तमआदेरेकैकस्य स्वतन्त्रस्वभावत्वात् यथाहुः सांख्याः अन्योन्यमिथुनवृत्तयश्च इति आगमस्थाव
भवति अन्योन्यमिथुनाः सर्वे सर्वे सर्वत्रगामिनः रजसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः तमसश्चापि मिथुने
ते सत्त्वरजसी उभे उभयोः सत्त्वरजसोर्मिथुनं तम उच्यते नैषामादिः संप्रयोगो वियोगो नोपलभ्यते इति मि
थुनपदेन सर्वत्राविनाभाववर्त्तित्वलक्षणं सहचरणशीलत्वं विवक्षितं तथा च यथोक्तव्याख्यानमेव तामसा
दिपदेष्वपि न पुनः केवलं तमःप्रभावविशिष्यते इत्यादिकल्पनायाः पापास्तेयमलमतिप्रसङ्गेन तथा मैत्रेयश्रुतावला
मेतद्यत्सृष्टोऽहमिदं त्वया विस्फारिताशेषास्वभूतिवर्तितजगतोऽहितमित्यादिर्वैष्णवादौ कृष्णादावधर्म्यं मतं व्य
वहारोपचारिकः न ह्येतन्मात्रेणाशेषपंकरणात्मकत्वं भवति निष्कलत्वश्रुतिविरोधात् अतएवैतद्वो
द्वयोऽत्रहृदि तिष्ठद्वपि नतदैव भिन्नत्वापत्तेश्च नापि विविधप्रतिबिंबभावेन सः अवताराणां जीवत्वापत्तेश्च
नैवं त्रयीमयत्वाद्वियावहितस्य कर्मकर्तृत्वादिस्वरूपजीवलिङ्गासत्त्वात् जगदुद्धरणादीशलिङ्गसत्त्वाच्च
वतेषां न दितिचेन्न नेदमतिरसिद्धत्वात् अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्मनिय
ययेति न च पिनष्टपुरुषीव कर्मकर्तृत्वं तल्लोकानुग्रहायैव शास्त्रादिष्विव वर्त्तन्ते यज्ञातकर्माणीत्यादि तदुक्तेः एवं
रामादिष्वपि बोध्यं तमुद्दिश्य पञ्चकं भागवते स्त्रीसंगिनां गतिरिति प्रथयंश्च कारेत्यादि शिवावतारस्यापि र
वस्यब्रह्मलक्षणत्वमाचरणं लोकसंग्रहायैवेति काशीखण्डे दोर्ष्ट्वे महादेवांशसंभूतमित्यादिना अंशांशतो

किरुग्रकर्मीणोपचारिकेव एवं श्रीगणेशस्य ब्रह्मैवेति विश्वंशालोक्यं अन्यच्च कश्चिद्गाणेशालोक्यं
कश्चिद्वक्तेशालोक्यं यस्मात्परीहसी गुहेऽपि कश्चिद्विद्धिं शालोक्यं कश्चिद्वक्तेशालोक्यमेवमेव महामहि-
साह्वाक्षिवृषवनतपोशालकथापीति प्रसिद्धं ब्रह्माण्डपुराणे कथं न हि रामकृष्णादीनां गर्भवासादिग्रः
सदेजन्मकर्मणश्च बाल्ययौवनस्थविरत्वेभ्यश्छेदादिकं भार्यावियोगविलापादि चेति चेन्न मायैव यतो दृश्यते एवं च
नालादिवन्मतवलत्वोक्तिः अत एव विदानन्दघनत्वान्नाङ्गमानादिः नेत्युक्तं ब्रह्माण्डपुराणे हरौ शुभमलात्रयं नाम्ना
देहस्य हि विज्ञायते किन्तु निर्दोषचैतन्यस्य तेन निमासिकानन्तु प्रकाशयति सैवेहस्य निर्विशेषेणैवापरा तथा
ऽप्यस्य मोहार्थं परेषां च कश्चिन्न कश्चित् दुःखाज्ञानश्रमादीच्छदर्शयेत्तद्वत्सद्गुणैः कथं तादृक्चायात्रानं च
तेषां विष्णुसद्गुणैः मोहाभावायतेषां तद्दर्शयेज्ञाननोदिहितः कृष्णोऽयमात्मदेहोऽपि मात्मदेहस्य देहिवत् लो
कानां दर्शयामास स्वरूपमदृश्याकृतिमिति विष्णो रितिपलत्वाणां न दग्रहादौ द्रष्टृदेवनारोप्यैवमेव न
ष्याच्चरामावतारे शोकसन्तापनफले रावणस्य स्वरितेत्रुद्धि प्रतिबेधेन सुखाभावो रत्नसिद्धिः स्वमत्तुष्या
तिरेकेण मरणाभावस्य तेन हन्तव्या कृष्णावतारे देहस्य गतापनस्य मत्यानां वैराग्यफले यत्नवैस्वे
एवंसंक्लृप्यमानत्वभगवान्परमेश्वरः अजहाबात्मनः केशौ सितकृष्णौ महात्मने अवाचवसरानेनोमत
केशौ वसुधातले अवतीर्य भवो भारक्लेशहानिं करिष्यन्तः स्वकं अयं भावः सुराः सममताः स्वरनाथ
कार्यमभिमेयायच्चन्तदीशस्य आज्ञापयाज्ञां परिपालयन्तः स देवतिशाम सदात्मशोषा इतिहरेकौ

लौ
भा
२९
29

ममतुक्ष्वौविद्युष्माभिः साहाय्यंकार्यंनत्वेवमस्तिभूभारनिवारणोद्योकंचैतत्सापेक्षमहमपिकार्यमनेके
श्रायोप्यपिशक्तत्वादिति नन्वकेशमात्रावतारइतिभूमिमिनम्ने ततःस्वयमशेषांशैर्देवैस्सहाधरणितले
श्रपाश्रितेनसंदेहोमहत्कालतविद्रूणिताः कृष्णाहमस्यामहमुत्पत्स्यामीत्यादिषुतेनैवस्वावतारत्वोक्तिविरोधात्
कृष्णस्तुभगवान्स्वयमित्यादिषुशास्त्रेषुविरोधाच्च अन्यथामेशस्याङ्गपलितत्वासंभवादेकःकेशः ईशेच्छया
रामस्यासितस्वरूपत्वज्ञापनार्थंतदेवसेतोःभूदितिगम्यते एतेनैतन्नलयभारस्माहिवाकयज्ञातमपिव्याख्यातं तस्मा
त्कृष्णादेर्मत्स्यादेर्वांशत्वोक्तिरैश्वर्यादिकोतिसिद्धं तथांशत्वञ्चलादिष्वविक्षतामत्स्यादिदेहत्वशक्तिययालेश्य
त्यायैकैकदेहत्वशक्तित्वमेवनत्वस्यांशत्वेनाभिमतानेतमायाःश्यापेहयावतलोःल्पशक्तित्वे सत्येतात्मशक्तिः
त्वेनाभीशत्वापत्स्यातदनेतशक्तित्वबोधकानेतवाक्यामाणपापत्तेः तस्माद्विगुणमायोपहितएकएवेशो
विषहत्वोपिमवङ्ःस्वधेच्छेनमसांशत्वमितिव्याख्यातकृष्णमायायतत्वविग्रहावच्छेदेनोपत्स्यायैकैककर्मकृ
त्त्वलादिसंज्ञामात्रभेदेनव्यवह्रियते इतिसिद्धं एवंमत्स्यादिष्वप्यवतारापेक्षयाविक्षताल्पशक्तित्वमेवां
शत्वव्यवहारहेतुः अल्पशक्तिविकरणमप्यधिकायायाउपयोगासत्वभावात् यथाहिकश्चित्स्वात्मत्वाबहूल्ले
ष्णात्विवरम्यत्रयद्विशोपयोगंपश्यतितत्रमात्रमेवप्रकटयंस्तद्व्यवहारभाग्भवति यत्रसर्वोपयोगास्तत्रसर्वाः प्र
कटयतितत्रसर्वेतोभिधीयते तथात्रकृतेऽपि एवंचामीशकलाःपुंसःकृष्णस्तुभगवान्स्वयमितिभागवते
संगच्छते कृष्णावतारेविश्वरूपप्रदर्शनादनेकशक्त्याविष्करणात् अन्यत्रतदभावात् वलितत्सर्वेषाम

२९

ण्याऽपि सर्वशक्तिनायनेन कल्याणगुणाद्वितीय स्वस्वरूपत्वमेव सर्वेश्वरोत्कल्लक्षणमौपचारिकं शतम
पि येनातुर्यस्मिन्नवतारेऽभगवतोविग्रहान्तरं नोपलभ्यते सहस्रशः पञ्चोपलभ्यते सौ शाइनितेषामीशत्वंतु
तं किमभिमतमितितन्नपवक्तव्याः किंचैषांततत्कार्यविशेषहृत्तिलिंगेन रजोवृद्धिसत्त्वरूपत्वंदैत्यादिसं
हारलिंगेनरुद्रत्वं तस्य पालनेपर्यवसितत्वेन विष्णुत्वं चक्षेयं एतेन गुहगणेशयोरपि विरिञ्चावतारत्वे बोध
कवाक्यस्य रामस्य कृविछिवावतारत्वोक्तेः कपिलकल्प्यवतारत्वोक्तेश्चविरोधो परास्तः सर्वेषां सर्वावतार
त्वोपरामे न स्वतंत्रेषां वाक्यानामनुकूलत्वात् मत्स्यादेर्विष्णोरवतारभेदे विधिलितत्वेप्यसत्त्वैर्भिहिते महावि
रूपत्ते ब्रह्मणः स्वलोकमवेद्यत नोपपद्यतः समहीनानानामकारणेवमपुः अनुमानानामद्वारेकर्त्तेकामः
प्रजापतिः प्रकरोम्यनन्तमत्स्याकल्यादिस्वरूपपाण्यपूर्वा मत्स्यकूर्मादिकान्तहृदाराहरूपमास्थितं स्मादि शि
वमहदवतारादिषु सर्वावतारनोपलभ्यन्तेषां रुद्रत्वनिश्चयः अस्यपरसंहारेऽपि पालनेपर्यवसानेना
स्यप्रथान्यादिस्वावतारत्वव्यवहारस्य प्राचुर्यम् यत्तु भागवते विराजं प्रथमतोऽकं एतन्नानावतारणाणांलि
यानं बीजमव्ययमिति तदपि नात्स्यान्ताच्छ्याममिति न्यायात्तत्र स्य विराडूपपादकशास्त्रज्ञातृत्वात स्या
न्तर्यामिपरत्वादविरुद्धं एतेन लीलाविग्रहाअनंतानन्नीश स्य ब्रह्मादिसंज्ञा अपि रामादिसंज्ञावल्ली
लाविग्रहमात्रकृताएवकिं न स्युरितिचेन्नचतन्मुखोदि विग्रहाणां प्रतिमहाकल्पं भेदेनानेकस्यात्कृत्वादेः
स्यानंत्यापत्तेः एते नैकपर्वशत्वनाद्विग्रहावच्छिन्नोविस्पष्टिवादिव्यपदेशभागिति तत्किंकमतेनिरस्तं

लै व्या ३ 3

यद्येकस्यापि विग्रहवत्त्वस्मरणेन श्रुतिकल्पनं तद्देवेनैकेषामपि मन्त्रादिवदर्थवादानाम् नचैषामपवादिनः प
कोविसम्वादेको न हि स्मृत्यादिकं निविरोधात् तस्मात्मन्त्रार्थवादेषु देहवत्त्वविग्रहादिमन्त्रभेद सर्वत्र ग्रहणकार्य
तस्य क्रियाश्रयाभ्याविवक्षया न तु हि विग्रहादिकमिमं पीशब्दवत्त्वे तत्र स्वैव साध्य यत्तु केचिन्मन्यन्ते विग्रहवत्त्वेपक
क्षत्यादे रुपासनापरत्वात् आरोपितविग्रहेणाप्युपासनासिद्धेः नेश्वरस्योक्तविग्रहसिद्धिरिति तत्र उपास
नापरत्वेप्यविरोधे देवतादिकरणन्यायात् स्वतीयमाणार्थसिद्धेरनिवार्यत्वात् न चापाणिपादत्यादिश्रुति
विरोधोस्तीति वाच्यं निर्गुणश्रुतिविरोधात्सत्यकामादिगुणानामप्यनभ्युपगमापत्तेः इष्टापत्तिरिति
वदन्तो सत्यकामादि गुणोपदेशे तद्गुणैश्वर्यः प्रसिद्धानीति न तिहासाधिकरणभाष्यविरोधः नापि
कोगुणो वा सत्त्वं निर्गुणत्वेन विरुद्धमिति न्यायसिद्धापि समः यत्तु रूढ्योपन्यासाच्चेति सूत्रे विग्रहोपन्या
सपरत्वेन सूत्रव्याख्यानं तन्न तत्र विग्रहाभावमुपन्यस्य न सूत्रं न सन्मानाना तथा व्याख्याने उप
न्यस्तं भाष्यकारैः तन्मते कर्तृत्वनिर्विशेषत्वपर्यायकमविरोधान्न विग्रहोपन्यासः संगच्छते तत्र भाष्येन
उक्तेषु तेषु वाक्येषु विग्रहसद्भावः स्यात् प्रतीयमानत्वाद्यथा तथा यामयत्वं साधकोऽनुग्रहार्थमिति
सूत्रकारेणाभोगमात्रसाम्यलिंगाच्च तदेवं विग्रहोपासकानां ब्रह्मणः सम्भोगसाम्यं वदता स्पष्टीकृतं शरीर
साधित्वेवैषयिकानन्दभोगाश्रयत्वप्रसिद्धेः नच वाच्यं नास्तिकवाङ्मात्रं पितापवदेह इति शंकावकं
सेत्येव समानत्वकरणे गुणोपसंहारन्यायेनोपास्यब्रह्मण एवादहरमंत्रवर्णादिभिः सिद्धविग्रहसिद्धिवत्कारण ३

एष आत्मापहतपाप्मेत्यादिना देहिनस्साम्यात्मसम्बन्धानां जरादीनां निषेधदर्शनात् अन्यथाः आत्मनिषेधा
पत्तेः नच देहवदमरत्वादयोपि ध्यानाधारोपिताः तथैवास्मिन्कामाः समाहिता इत्यादिना तेषामनारोपि
तव्यावहारिकगुणत्वस्पष्टीकरणात् नत्वः जरेत्यादिने देहगुणत्वेनोपात्तं एष आत्मेत्यादिनाः स्वगुण
त्वेनोक्तत्वात् सत्यकामादिभिः सहपाठाच्च यस्यायं भूतत्वेन पठ्यमानाः पूर्वं गम्यते इति न्यायेनात्मगुणत्वसि
द्धेः तत्र तत्सत्वाभावेपि सत्वतः सिद्धमेव तदुपास्यतया निर्गुणप्रकरणप्रकारणस्याजरत्वादिर्विनिर्दिष्टपत
इति चेन सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायेन तत्र विग्रहविशिष्टस्यैव ब्रह्मणः उपास्यत्वे स्थिते चैचिन्मात्र कोटिस्योद
पूर्यमानोपहतहरणन्यायान्तरोपात्ताजरत्वादेर्विग्रहगुणत्वसिद्धेः कथीकल्पितेन्यो येव्यवस्थापनादुपहत
णानुरोधाद्व्यवस्थापनेन्यायः विभेतल्पक्रतादेदोमामयंप्रतिरिष्याति इति एतत्प्रमाणाभ्यां वेदार्थमुप
हत्यत् वेदार्थोयः स्वयंज्ञातः तत्रैदेहोभवेदपि श्रुतिभिर्निश्चिते तस्मिन्काशकास्यान्महात्मनामिति सद
ते तथाचनस्योपदिशिवंध्यायेत्साम्बंसर्वमनोहरं सर्वलक्षणसंपन्नं गाढयौवनशोभनमित्याद्युपहतहरण
गुणेपाद्विग्रहगुणत्वेनैवान्वयोसुक्तः तथात्वेपि तद्धार्यात्मगुणत्वसंभवेनच व्यपदेशस्तद्गुणैः सहपा
ठस्य च त्रिलोचनेनीलकण्ठप्रशान्तमित्यादौ विरोधपत्तेः श्रुतेर्निर्णीतेर्थेसंशयायोगाच्च नचतेषाम
पार्थवादत्वकल्पने प्रमाणेर्थवादत्वेयेवदतिनरायमाः तेरजितानिर्गुणानितत्त्वदेवभवंतिहीत्यादित
त्रिंशत्स्मरणात् तस्माद्विग्रहगुणस्याजरत्वादेः स्वरूपतो विद्यमानत्वेननिर्दिष्टाणोपास्यतयाविधानेनाना

शै
मा
३१
31

रोपितत्वाच्च वस्तायामुभितो विग्रहस्याप्यनारोपितत्वेति स्थीयते अतो योगी कार्योपत्वमापितो महेशस्य पूर्वोक्तः
शास्त्रसिद्धः ह्रीश्रमकाराविग्रहास्मात्स्यपवादृयापिता पतेव विग्रहामायामायस्त्वरूपः आकाशशरीरं ब्र
ह्मेति श्रुतेः एवमायामयास्हृशायन्नोपपूणसिनाद सर्वभूतगुणैर्युक्तं नत्वं मां द्रष्टुमर्हसीति स्मृतेश्चेति के
चित् अन्ये तु मर्गादिषु स्वयं भातिश्चला याये स्वयंभुवः विलक्षिमा यदेहाले सर्वात्मानः सदा स्थिता इत्यादिवसि
ष्टादिवचनात् आश्रिमविन्मा यस्वरूपापवते मायातश्शुद्वैव नस्य स्वविग्रहाकारेण मानेनेति सिद्धमित्याहुः अवताग
रूपी ईशावोध्याः ननु सगमसंकल्प ईशः किमिति नरतिर्यगादिभावेन युङ्क्ते क्लिश्यतीति चेत् भक्ताभिध्या
नामनोहराणि चरितानि तनहूर्दैर्विधत्ते तमङ्गपधारिणमपीशास्मनाहरोवनत्ववतो येवनारदे हेश्वः एवमपि
विशेषः क्लेशादेतरतनत्वङ्कं शिवरहस्ये नगाङ्गलायैवं नटसिनगवामेव विभुतेति नटसिनटवद्दाचरसिमे
रवाये मन्यायेस्तावनार्दैर्विहरसी न यथेः स्कंदस्वल्कस्थस्त्वत्वाद स्कांदेकेवल्यमयमंब्रह्मलनिराकारमगोचरं
तद्वमूर्त्याधारिणं भक्तानां भक्तिहेतवे इति अभिज्ञुक्तेस्मोक्ते परमिमनुपदेशमाद्वियधे निगमवनेषु नितां
न्तेवेद्रविमाः विचित्रतनुभुवनेषु वल्लवीनामुपनिषदर्थमुल्लललेन विवृतमिति अद्भुतमपीशस्य स्वरोद्भारोपयेम
व न दुर्केमार्कण्डेये दृष्टैव किं न भवती अकरोति भस्मसर्वोत्मानरिश्रुयत्नहिरण्याभिशक्तं लोकान्स्यान्तरिप
वो विहिशाद्यश्चरा इत्यमतिर्भवतितेषु हिनेषु साधीति ननु युज्यते तस्य क्लेशानवहं किंतु क्रीडैव मोहादेस्तु नाट
चवेशादि वेदितेहरिविंशोच निर्ज्ञं भवरिचयग्रहानमूर्छितश्चवक्त्राभिहिते मुनमात्मेपान्तस्सत्ययावक्केस

३१

रो नमः कोऽपि हि शक्तो महात्माने पुत्रेमोहयितेह रिमिति न चायतत्स्सलामे ह्ययामूने पशैर्वै रापते श्राशी स्ये
व मूलमिल्लवेहायामितिप्रमितत्वो येत्तमसामहत्तानूनेतेषामष्टद्विःप्रमाप्यते १ स्यवेवनिष्ठयार्थ्यात् किंच
श्रमायायाश्वविंमते नानत्केनामन्नयानिवर्तितास्यपच कानि नैषान्नकेणामनिरपने यनिश्रुतेः श्रविंसाः
खलुयेभावानन्तात्सकैगयात्मयेदिति नुहोके स्तन्मात्स्तलवैर्षश्रगहेतौ वनिर्णयः श्रा स्ताहैकमेवाद्वितीयं
ब्रह्मस्वमायया हरिहरायाकारै रमोमायाकारैमेन्न्यमेरवायाकारैश्च श्रनीयतत्त्वतिनिश्चीयते अनोः यमेवा
र्थः स्वहेतुः श्रात्मिकैः नतुहरादेरेकत्वतत्त्वरूपत्वे हेतुर्नहि नतन्माहात्म्यपरश्रवणादिष्विनरपनिंदानस्यात् इष्यते
वसात यावतत्स्यथात्र्यपपत्यामात्मपमपितुल्लेभमेकस्यतत्काकथा नतस्मयपर्यत्नमत्रुपावेतोवेष्ट्रावित्रानत्र
तिस्यायायानर्श्तिचेदस्कैविदाहुः श्रपालस्तुनकस्यायाद्धदेवादिनः कोपोत्पादनायनदिष्टदेवस्यान्यपरश्रवा
णेस्वपकर्षवर्णनमितिपरेत श्रागकवदास्याश्रित्यकल्पभेदेनविष्णुपापरस्परस्मात्सन्मनिमिन्नकैक्तविद्धत्क-
र्षापकर्षनमिस्याहुः नहिनिंदानिंदितंश्रवर्ततेः पित्रतिविधयत्तेतात्मिति स्यायाहियेधंत्तपतेवाक्यत्वतिस्याया
श्रमतन्नहिग्रहावच्छिन्नेश्यायानादिलतत्यतदर्थविग्रहावच्छिन्नेश्वापकर्षवर्णनेन्यायमते सः श्राह इतिस्याया
त्त्वातिपरमेवनत्वस्यनिंदायामपिफलाभावात् उभयपरत्वे वाक्यभेदापत्तेश्च ह्यस्याक्षाप्यवरूपपते
नयथासर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति स्यायासानाश्याखोविहितमप्यग्निहोत्रंनभिद्यतेइति केचिदुदिते
जुहोतीतिश्रुतिमाश्रित्योदितेः कैहोमंकुर्वन्ति केचिदनुदिते जुहोतीतिश्रुतिमवलम्ब्यानुदिते जुहोति

लौ
गा
३२
32

नचैवं प्राप्त्यनुदिते जुहोति उदयं तत्कालवाच्यादित्यस्याह वनीयेन स्वामी नेष्यातीस्तुपक्रमस्यप्रातः प्रात
रनुदितेनैवं दृति श्रोतोदयात्जुहोति येऽग्निहोत्रं दिवाकीर्त्यमदिवाकीर्तेयंतः सूर्यो ज्योतिर्नेत्रदाज्योतिरषामि-
त्यनुदितहोमनिंदंति ये नुदिते जुहोतिनेत्यादित्योवाअस्तंयन्नग्निमनुप्रविशतीतिश्रुतिस्तुपञ्चायपड
दितेसूर्येज्ञानेजुहुयात्प्रथमः तिथयेश्रुत्वानायश्रुत्याघावस्थामाहार्धेहरनिनाहमेवतदित्युदितहोमनिंदति
श्रुनयोः स्वार्थतामयकल्पनेरागप्राप्तस्तपानास्विकालदयेपिमान्यमशेषिणोहोमस्येवबाधः स्यात् न
च यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्यादयश्चोदनाउपक्रस्येरन् एवं च कालभेदेनाग्निहोत्रमिवउणभेदेन भे
दं श्रुत्वैकविग्रहावछिन्नमुपासीनोः स्मनिंदतिमहेशाविष्णुवेः स्वामिद्रोहमरकमेमीतिज्ञेयं तस्मात्मेनाव
नामवैविग्रहावछिन्नेपेकत्वविज्ञानः शोकः इत्यपि नन्माद्वेदेवहुर्भवदादिश्रुत्शक्तिनोक्तेः कथमीशाव
मितिचेन्नहिसंयंचेतन्यदीक्षाबलविष्णुशिवरूपिणीत्यादिश्रुतेनः शाकयोयस्यदेवस्यबलविष्णुशिवादि
काः इत्यादिपुराणेचब्रह्मादीनामपिशक्तिनोक्ते रीशात्वेनस्यात् नेष्यामीशत्वबाधकशास्त्रानहत्वमितिचे
नदयापितत्त्वमितिनवयंपर्यनुयोज्याः यत्त्रोभयोः समोदोषः परिहारोपिवासमः नैकः पर्यनुयोक्तव्य
स्ताहगर्थविचारणे इति न्यायात् तथाचचिदात्मकविवक्षायामीशानस्योपाधिप्राधान्यविवक्षायांश-
क्तिस्सोपाधेर्मिथ्यात्वेना तत्तापेत्तायांश्रुतिस्मा चतस्यस्वव्यपदेशः सर्वे समम तस्मान्न कथमपि भेद
लेशावकाशः येषां तथीमां पानुयोमूयः सूयमाणेपभेदेन उडिमारोहन्तिमैत्वपवासाहंभितेतिन्याये

३२

नभेदस्तु स्वात्स्वत्रमास्यदविग्रहाद्वच्छिन्नेशाराधनेकार्येतत्त्वसादानेभेयोदयेशालिमन्दझेकोऽदेवाश्चनस्या
येनच्छिन्नमान्यभेदधीः भेदयातस्यापिकिंचिस्यापंस्यातन्निंदाश्रवणादितिचेन्नहिनदपिहूपत्वानक
न्यायेनेश्वभक्तिनसत्हकैनेनाशयेनेवस्तुतस्तभेदधीर्निंदायेतुरागग्रहेणतत्त्वमेनितहिबपायेः यात्तभेदपियोपि
भवांतरीयमाववश्यैनेकविग्रहध्यानादावेवप्रवर्त्ततेतेनतन्नियाः अनेकमूर्तिध्यानादेर्भगवत्कांतेमश
कातत्कात्वभेदेनाग्रहानेचित्तस्थैर्यासिद्धेः अन्यथाग्रहतत्स्यतन्मोनतीयध्यानरूपचित्तवृत्तिप्रवाहस्यानिम्न
गाप्रवाहन्यायेनाभ्यवनयनेः तिक्लेशाद्वयथाहष्टो हरिः एवोभ्यासेननैनैवद्विर्घतेत्वयशोपिस्मृति नैवे
वंभेदस्तुस्यान्तुहलिरयिस्यानपरमेश्वरप्रसादासादितशाहैदेशिकस्यैवकाभेदापियानांनिहन्मेः प्रमस्याभिम
वत्सतुहीतश्रानेयंवाशानन्यायेनेतहायस्याप्ययत्नसिद्धश्च एकविग्रहविषयत्वनियमोपिध्यानादेरेववा-
लस्मादितयंबोगापूजाविधिस्यामस्थ्योत्स्वेविषयकार्ये यत्वनेकजन्मार्जितपापपुंजनन्मत्तुरागग्रहादेक
भक्तिच्छलेनान्यंनिंदति अस्मक्षेष्यमानोपिवज्रेमार्गेणभेदेनोपैतिआमयतिचभेदानस्यपात्त्वशोयह्न
त्वा दृष्टोवलिरितिन्यायान्नत्वतिपादितोत्कर्षोपकर्षविपरीतोत्कर्षापकर्षापपादनेनविजिन्सयस्यान्तु
वोत्करीस्याः स्वेनाभेदोपपादनेनबोधनीयः एवंहिसमारणाय गृहीतोगाह्णेदेसीकरोतीतिन्यायेनाभेदस्वी
करिष्यति स्वयंतत्त्वशिष्टेहरिहरादिभेदधीः सम्यमोसेवस्वपाकीहरत्वान्यायेनतदुरागग्रहाणांनसमंजेतितेनास्ति
कायवेतिदिक् रूतिस्फूर्तिश्रवणादिसिद्धभेदापमानिनः येदेवेदांतिकान्नहिनास्तिकावदकीहशाः स्या

लौ०
गी०
३३

नेदाम्हतस्माद्येरत्वमनस्योऽप्यनाहिमेयोऽज्ञवः प्रेमोक्योहिहिमोऽस्तु गाविरभवत्स्युक्योवादीमिश्वते स्वर्यमि
न्नत्वसैशेम्म संचारवशान्सोऽहत्वमापादयन् मन्येतेनन्तु बोद्धुधियि विजयते सप्राण्यमूर्तिनिश्चयं एकमेवाद्विती
यं नेह नानास्ति किंचन यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुतेऽथ तस्य भयं भवति द्वितीयाद्वै भयं भवति मृत्योः
स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीत्यादयः श्रुतयस्तु जीवेश्वरयोर्जीवानां च परस्परमात्मनानात्मनोरनात्मना
मन्योन्यस्य भेदमपि वास्तवं न सहन्ते नानेवेतीवशब्देन योऽयं व्यवहारिकमपि नानात्वं पश्यति सोऽप्यनर्थादनर्थान्त
रमेति चेन्न हि वास्तवं पश्यतः का कथेति सूचितं तस्मात्तुच्छमेव द्वैतं न तु तत्त्वतो यथोक्ताभिः श्रुतिभिरेवम्भ
वति तदुक्तं तत्त्वानिर्वचनीयाद्वैवास्तवीयमसौ त्रिया न्नयामायाविभिर्बोधैः श्रौतयौक्तिकलौकिके
रिति यदि तद्वास्तवं नानात्वमुपमनिरासाय सोपानारोहणन्यायेन तत्तद्वत्त्वबोधोदयापवत्तदनिर्वचनीय
त्वबोधकसमस्तकौशलमुपेयाः महर्षिग्रन्थापि सहदेवतदृष्टत्वबोधयित्वेशाकांज्ञानोपि बोधोपि न स्थिरीभव
ति अन्यथा मननविध्यानर्थक्यापत्तेः ननु एकमेवाद्वितीयमिति कथमद्वैतबोधयति यदि वेदैकमेव तदद
द्वितीयं पदद्वितीयं न देकमेव वाचो ध्येन उभयथाप्यसमाप्तमिदं वाक्यं स्यात् यदि द्वैतेन तदद्वितीया
मिति कल्पनमात्रमेव ध्येति वा केवलं व्यकुलेज्ञापादकमिदं वाक्यं स्यात् उच्यते कार्यस्य हि हेतस्य का
रणस्य चैव सत्ता कारणं वास्य च सैव सदेवेति पूर्ववाक्येन तथावधारणात् वाक्यशेषे च कारणस्य ब्रह्मणः
सजातीयादिभेदनिरासेनाविर्भूतैकरसत्वं बोध्यते ननु एकाकिनी भ्रमसत्ताहि प्रतिज्ञातेन मायये दितिस्याये

नप्रतिनियतार्थत्वमिन्द्रियाणामाहुः तेन साधयितुं पार्यते भेदवादिनो हि जीवेशाभेदमपि न तत्त्वमेतैः सस्यकाक
ष्यानन्त्येऽपि किं मानमिति चेन्माहमीश्वर इति प्रत्यक्षमित्यवेहि नैवेदं भ्रमः अबाधात् अहमीश्वर इति प्र
मत्वानुपलब्धेः मानान्तरस्यानुपजीवकत्वेन बाधकत्वायोगादिति चेन्न ह्यात्मनीशाभेदप्रमात्वं संभवति
हेत्वभावात् नहि बहिरिन्द्रियं तत्र हेतुः रूपादिरहितेशग्रहे असमर्थस्य तद्भेदग्रहेप्यसमर्थत्वात् नापि मनः त
स्य प्रमाणसहकारित्वेनालोकादिवदप्रमाणत्वात् न च परैरभिहितैः क्रमिककार्यजनकैः योगमनःसिमानमप्य
ल्लिसहवैरिन्द्रियैर्युतमनद्विषयसंबद्धेषु युगपदनेकबोधोदयस्यैकेश्वरविशेषाविष्टानुभूयमानतया तदनुमितिरेव
लिंगस्यासिद्धेः शाबपद्यपद्यज्ञानभेदस्याप्येनक्रमेणसंपद्यतिसूक्ष्मकालभेदस्य दुरवगाहत्वेन यानन्यथोगपद्य
स्यो भ्रम इति चेन्न बाधाभावात् किं च प्रमत्वेनोपलब्धेर्योग्यप्रत्यक्षप्रतियोगिनोऽनुपलम्भो योग्यानुपलम्भः सो
भावभेदरूपभेदग्राहकेन्द्रियस्य सहकारिवाच्यः स च मनसेशाभेदग्रहेन संभवति तत्प्रतियोगिन ईशस्य
प्रत्यक्षायोग्यत्वात् न च योग्यत्वमनुपलब्धेरेव विशेषणं तच्चानुपलब्धेर्लिङ्गाद्याभावप्रतियोगितद्व्या
प्येन सकलतदुपलम्भककालिकत्वमेवेति वाच्यम् प्रतियोगिप्रमत्वजनकस्य तदुपलम्भकपदाभिल
प्यत्वात् तस्य सत्त्वस्याभावप्रमत्वे हेतुत्वासम्भवात् उक्तदोषानिस्तारेण च हठदीपमात्रस्यापादनैः ननु यत्र
यत्सत्त्वमनुपलम्भविरोधितत्र तदभावः प्रमत्वः ततः स्तम्भे पिशाचभेदस्तत्र स्तम्भे भेदवत्स्याप्यनुपलम्भा
पन्नानुपलम्भविरोधित्वात्तदभावरूपः पिशाचभेदः स्तम्भः पिशाचो न भवतीति यथा स्तम्भे प्रत्यक्षस्तथाजी

लौ॰
ग्या॰
२४

वेद्यत्वाभेदस्तत्वेनीवाभेदवदनुपलंभायोग्यानुपलब्धितदभाववत्त्वाभेदः प्रसक्तः इति चेन्न मास्तान्न तदभावविरो
धित्वेऽपि प्रतियोगिनः एवं प्रत्यक्षस्यानुपलब्ध्या ग्राह्यत्वेनेति स्थितिः तथा च प्रतियोगिसत्वस्यानुपलंभविरोधित्वेन
त्प्रतियोग्यनुपलंभग्राह्यत्वेनैवेति वक्तव्यं एवं चान्यप्रतियोगिसत्वस्याभावस्यानीयोपलंभग्राह्य
त्वेन तत्रान्यानुपलंभविरोधितायोगात् यत्र यत्सत्वमित्यादिवदनाभावाधिकरणे एव प्रतियोगिसत्वे
तदुपलंभस्य वक्तव्यः तत्र स्वनाभावधीः संभवतीति वक्तव्या नायकस्यावरणमिति न्यायोपपातः यन्मनसात
मनुते इत्यादिश्रुतिनिषिद्धे चात्मनो मनोविषयत्वे औपनिषदत्वविशेषणेनापि चात्मनो मनोगम्यत्वं निषि
ध्यते सर्वविशेषणमानवधारणमिति न्यायोपपातात् यद्यपि यतो वाचो निवर्तन्ते इत्यादिश्रुते तेन शब्दशक्यत्व
त्वं तथाप्यौपनिषदत्वश्रुतेर्वेदान्तप्रमाणकत्वमिति निश्चीयते प्रमाणकत्वं च तस्मिन्नज्ञाननिवृत्तिरेव तेनापि
गतार्थोपपत्तिः स्वप्रमत्वान्तस्य प्रज्ञानवाचस्य जीवेशाभेदविषयकतत्त्वमस्यादिवाक्यबोधेन तत्त्वदृ
तत्पदयोः सामानाधिकरण्यप्रतीयते तत्र प्रकारान्तरेणाघटमानेन लक्षणया शुद्धचैतन्ये वाक्यपर्यव
सानेन गमयति तथाहि तत्त्वमस्येदं वाक्यमिति तत्त्वपदयोरेकार्थाभिधानेन सामानाधिकरण्येन भिन्नार्थ
वाचकत्वात् नाप्यजहत्स्वार्थयोर्विशेषणविशेष्यभावेन नीलमुत्पलमितिवत्प्रयुज्यते विरुद्धार्थयोस्तद
योगात् न वाजहत्स्वार्थत्वेन संबंधिलक्षणयाऽतस्मिन्तद्भागं गतेतिवत्तदुपपत्तिः ॥ ॥

एकार्थे न समविवक्षितत्वात् अतो जहदजहल्लक्षणया विरुद्धांशत्यागेनानुगतविद्देशोपादानेनैवैकाएव
यर्थवमाने लक्षणा च न पदमात्रवृत्तिः किंतु वाक्यवृत्तिरपि यथा गंभीरायां नद्यां घोषः तत्र पदद्वयसमी
पेशात्स्यापदसंबंधेन यत्तज्ज्ञायते तत्संबंधो लक्षणा शक्तिज्ञानस्य यथा पदार्थज्ञानं तथा वाक्यार्थधीपीतिन का
चिदनुपपत्तिः अत एव विधाये हितत्राशाक्यज्ञापकतया ऽर्थवादपदानां पदस्यानीयतया विधिवाक्ये
नैकवाक्यतामवृत्तीनर्थवादवाक्यानां पदैकवाक्यता यत्र तत्र प्रत्येकं भिन्नभिन्नसंसर्गप्रतिपादकयोर्वा
क्ययोरंगांगिभावेन महावाक्यार्थबोधकत्वं तत्र च नष्टाष्टदश्पदस्याद्येनान्योन्याकांक्षितांगांगिभाववो
धकतया वाक्यैकवाक्यता यथा दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यादेः समिधो यजतीत्यादेश्च तद्देशमहापादेः स्वा
र्थबोधे समाप्तानामंगांगित्वाद्यपेक्षया वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायते इति प्रकृतमनुसरामः
तस्मादाकोपिलक्षणसंभवाद्वेदांतानां लक्षणया निर्विशेषब्रह्मप्रतिपादकत्वानङ्गीकृति विरोधः ममम
स्तनलक्षणादिकं संभवति शाहृहृतित्वात्तस्य नाहमीश्वरस्तनुभवस्य विद्याहृतिहूपो भ्रम एव सविशे
षणो हि वर्तमानो विधिनिषेधौ सत्यविशेषणबाधे विशेष्यमुपसंक्रामत इति न्यायेनोपाधिविशेषयोर्बाधः
विशेष्यमंशोच श्रौतो वा यद्युक्तमेव नचानुभवेनश्रुतेर्बाधः श्रांकः श्रुतेर्निरवकाशत्वात् निरवकाशस्यैव
सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशो बलीयानिति न्यायाद्बाधकत्वोपपत्तेः ननु जीवेशयोः क्वचि
द्भेदः क्वचिद्वाभेदो निर्दिश्यते तथा च यथा भेदएवश्रुत्यैतत्तदाभेदनिर्देशो निरालंबनः स्यात् न चैतयुक्तं

तस्मादहिकुंडलन्यायेन जीवेशाभेदाभेदश्रुतीनयोस्तात्त्विकभेदमुपेत्यैव व्याख्येये यद्येकस्याहेरहित्वेनाभेदस्त
स्यैव कुंडलावस्थस्य प्रांशुतावस्थाद्भेदस्तात्त्विकः एवं ब्रह्मणोपि चैतन्यरूपेणाभेदः जीवेश्वरतादिरूपेणाभे
दस्तात्त्विकः यद्वा जीवचैतन्यमीशचैतन्यं च वस्तुतोभिन्नमेवास्तु अभेदनिर्देशस्तु प्रकाशाश्रयन्यायेनैवेत
च्चैतन्यरूपत्वसाम्यादिनेत्युच्यते यथा रवेस्तदाश्रितप्रभाश्रयस्य प्रकाशस्य च सत्यपि भेदे तेजस्त्वरूपसाम्यात्तेनाभेद इति वे
न तात्त्विकभेदावलंबिनोः एतयोः प्रकाशादिविकल्पनात् भेदश्रुतिस्त्वर्थभेदेनाप्युपपद्यते एतेन श्रुतेर्भेदप्र
माणत्वे निरस्ते अनपवादार्थापत्तिरूपेण तत्त्वमा न तात्त्विकभेदादृतेऽनुपपद्यमानार्थाभावात् विरुद्धधर्माक्रान्तत्व
हेतोस्तु भेदसिद्धेः प्रागसिद्धिरेव ननु श्रुतिनिसाम्ये हेतुक्रान्तेरेव कुतः प्राबल्यमिति चेन्नातात्पर्यवत्त्वादिन वेहि
तदपि ज्ञातं इति चेदुपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलं । अर्थवादोपपत्ती च लिंगं तात्पर्यनिर्णये इति अ
पि शुक्लमुभिरुक्तान्तात्पर्यलिंगानिति गृहाण नच सदेवेत्युपक्रम्य तादात्म्यमिदं सर्वमित्युपसंहरति इदमुपक्र
मोपसंहारैकरूपं तात्पर्यलिंगं । तथा तत्त्वमसीति नवकृत्वोभ्यासः रूपादिहीनादद्वितीयब्रह्मणः परिछि
छिन्नरूपत्वेपि मानान्तरायोग्यत्वादपूर्वत्वमुक्तं अत्र वाव किल सत्सौम्य न निभालयसे इति संघाते स्थितं यत्र
यत्र स्तन ज्ञानानासीमर्थः तस्य तावदेव चिरमित्यादिब्रह्मबोधात्फलमुक्तं अनेन जीवेनात्मनेत्याद्यद्वितीय
ज्ञानार्थोर्थवादः । मृदादिदृष्टान्तैः प्रकृतिव्यतिरेकेण विकारो नास्तीत्युपपत्तिरुक्ता एवं षड्विधानि तात्पर्यलिंगा
नि व्यस्तानि समस्तानि च प्रकृते निर्विवादं तं दृश्यन्ते ननु द्वासुपर्णेत्यादिभेदश्रुतिमानं उपक्रमादयोपि तत्र संतीति

कथमभेद एव तात्पर्यं तथाहि द्वासुपर्णेत्युपक्रमः परंसाम्यमुपैतीत्युपसंहारः तयोरन्यः अनश्नन्नन्यः अन्यमीश
मित्यभ्यासः ईशस्यापूर्वतानाज्ञेद्वोऽप्यपूर्वः पुण्यपापे विधूयेति फलं अस्य महिमानमित्यर्थवादः अनश्नन्नित्युप
पत्तिः अयं हि द्वित्वसामान्यमभेदव्याप्यं अभ्यासेन तत्कण्ठोक्त एवाभेद इति उच्यते कस्मिन्नु भगवो विज्ञात इतिपरमो
पक्रमे भेदस्यैवाप्रकोतत्वामायमुपक्रमः नापि द्वित्वमभेदव्याप्यं रामकृष्णाविष्णादौ तथानुपलम्भात् परमि
ति विशेषणाद्युपसंहारोऽपि न भेदपरः अभ्यासस्तु तात्त्विकभेदपरः ईशोऽपि सामान्यतोऽनुमितो भेद इति यूनी
तिनापूर्वोऽस्य भेदः फलार्थवादौ तु साकमपि न इति हृलाविति भेदे तात्पर्यं लिङ्गाभावादभेदे वेदतात्पर्यं अ
स्तीत्यभेद तत्त्वात् तथाहि घोपपत्तिममभेदश्रुतेः प्राबल्यं पूर्वकाण्डस्यापि परंपरया ब्रह्मपरत्वे सर्गादिफल
प्रदर्शनेन तदल्पत्वादिप्रदर्शनेन च मुमुक्षुजिज्ञासाकार्ययेनान्तानोषार्थे यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायेन्यानिबन्धनत्व
श्रुतितात्पर्यायोगादिप्रलेविप्लवैः जीवानामन्योन्यतात्त्विकभेद एकेनैशानाभेदाज्ञेदासंभवात्तेषामप्यभेदः सु
खदुःखादिव्यवस्थात्तु कल्पितभेदेनाप्युपपद्यते अन्नतविभुत्वेऽकात्मवाद एव तदनुपपत्तिः एतस्याश्चलाद्
त्यायेत्सृष्टीभविष्यतीत्युपरम्यते अन्यत्मनामपि चिदात्मनिरंशोऽसङ्गादिवत्कल्पितत्वेन ततो भिन्नत्वं संभ
वति नत्वेवमपि माहेन सिद्धिः अन्योन्यात्मभेदस्यानहि हेतुः उपपन्नामेति ज्ञागन्तुकत्वात् तथा च मस्तिने पिर
लक्षणेन प्रान्ते व्याप्तिरिति न्यायपातात्तदतिप्रसङ्गत्त्वस्यासिद्धेः दृश्यत एव सर्वभिन्नो यद इति चेन्न हि स चेदसर्व
भेदप्रत्यक्षं संभवति भेदप्रहेश्वतियोगिग्रहस्यहेतुत्वात् सर्वस्याः सर्वज्ञेन ज्ञातुमशक्यत्वात् तथा च सर्वभिन्नो

लौ
न्या
३९

36

घट इति भ्रमस्तेऽभ्रमः अनुमानादेस्तु हर्षौमैव गतिरिति केचन्स्वलक्षणेऽजस्रपर्यायेनानानस्यार्थपर्यवाकारेणभासा
मानैत सुतिर्मानान्तरविरुद्धा । ज्ञातस्यानिविशेषणेनमानान्तरार्थपर्यवोधामनन्यस्रवणमपिविरुद्धमितिसिद्धेत्यर्थः ।
एवं हि सर्ववेदोपसमाधानानामाप्रसिद्धान्तो नवाग्रकृतन्यायमदद्दृहलोसनगतिः ये पौर्वे केवलनिमित्तकारणत्वा
दिनोमतेरपिविरोधः उभयविधकारणत्ववतिकेवलनिमित्तत्वव्याप्तिसत्वात् नचकेवलनिमित्तत्वं नाशोपा
दानत्वाभाव समानाधिकरणनिमित्तत्वेन तद्वत् दभिमत इत्येनाक्षितयावविरोध इति शंक्यं ब्रह्मणुपादानत
स्य कल्पितत्वागीकारेणवाप्तत्वतदभावव्याप्तिसत्वात् तस्मात्सर्वं निरवद्यमिति दूरतस्रकेपनन्यायः ८।४८
प्रयाग न्यायः प्रासंगिकाभ्यन्तरेणानाश्ववलिप्यते किं याहि विकल्प्यतेनवरिति न्या० ।।२।४७।। यः कारयति
स करोत्येवेति न्यायः राजादिर्हि भूमैश्रेष्ठादिकं कारयन्स्वयमपि करोतीति प्रसिद्धं २।।४८।। ज्ञानादेर्निकर्ष
वत् कर्षोप्ययोगीकार्योवाधकाभावादितिन्यायः यथा ज्ञानापकर्षावसानभूमित्वस्यावधारणं तथा तदुपक
र्षावसानभूमित्वमीशस्यैवाङ्गीकार्यं तद्वाक्यश्चेतन्नानस्यसर्वविषयत्वमेवेति भावः ३ काकताली
यन्यायः यत्र काकतालशब्दोसमासविषयेकाकतालसमवेतक्रियावर्तिनो तेनकाकागमनमिव
तालपतनमिवसमासात्ततद्विषयादितिज्ञापका विवार्थे समासः इवार्थासमासाभावेनद्विषयादिप्यनेनेवा
र्थे विषयसमासाननुवादस्यानुपपन्नत्वात्ज्ञापकत्वं तत्र काकागमनउपमेयविधिः कश्चिद्गमनं तालपतनेनेत
तश्चैव कृहेरवस्थानंतेनच काकतालसमवेतक्रियापरयोः काकतालपदयोर्यवार्थसमासेन विधेर्हेर्ततस्समस्यात

३९

मः काकतालसमागमसदृशः इति फलति काकागमनतालपतनयोरुपमानत्वेन तदुपमेययोर्विधिगमनदृ
ष्टवस्थानयोः दृष्टपुत्रत्वेनान्वयायोगात्काकतालसमागमस्योपमानत्वे एवं च काकतालसमागमसदृशः
काकतालपदार्थः तस्य चाभेदेन हृदि विधिसमागमस्य उपमेयत्वम् तादृशसमासानन्तरं काकतालमि
व काकतालीयमिति हि नीयस्येमिवार्थे समासाच्च तद्विषयादिति सूत्रेण इवे प्रतिकृताविन्यधिकारस्थे
न छप्रत्ययः तस्य बालविप्रयोः समागमानन्तरं जातो वा द्विगुणितवा द्विभावः काकतालफलयोर्भोक्तृभोग्य
भावसदृशस्त्वर्थः न च समकृत्स्नहिताभ्यां काकतालपदाभ्यां कथमुपमानद्वयावबोधः इति शंक्यं अनुभवा
नुसारेण तुशब्देन लक्षणेति वैयाकरणस्य स्फुटं शक्तिपक्षे वेति ।४ ॥५ अजाकृपाणीयन्यायो यथा दृष्टः अजा
पि ह्यजाकृपाणीपदाभ्यां तदागमनपतनेन लक्ष्येते एवमन्यदपि सर्वं तुल्यमेव यत्ताबोस्तु विशेषः यत्तोः
वितर्कितेष्टलाभेऽनिष्टलाभे वा वर्तते अकस्मान्महाफलस्यागमेपतने काकस्य भोगलाभवच्छिरसि पतने
मरणस्यापि सम्भवात् अयं तु कस्मात्केवलानिष्टावाप्तौ प्रवर्तते ५५। नहि भिक्षुको भिक्षुकमिति न्यायः
स्पष्टः ८५२ योजनप्राप्यायां कावेर्यामलतं धनन्यायः कावेर्यां यो नद्यां योजनेन योजनचलनेन
प्राप्यायां मलस्य कैवल्यं कस्यचित् धने यथा नद्यां उपजायते तथा शक्तिपीस्यर्थः २ ५२ अवघ्रणापेहितनपेहितनयोरि
तिन्या ८ ॥५३॥ कृताकृतप्रसंगी यो विधिः स नित्य इति न्यायः ॥ यथास्य यतीत्यत्र रधिजभोरधीतित्रमवि
धिरत उपधायाः इति वृद्धौ कृतायामकृतायां च प्रसंगात् नित्यत्वेन बलीयस्त्वाद् वृद्धिविधेर्बाधकत्वमस्या एवा

लौ
न्या
३२
37

राधनविधिरन्याराधनविधेर्बाधक इति गौणपतानाम्अभिमानः ।४९ ५४ अनधीते महाभाष्ये इति न्यायः ॥।५५
पक्वफलाकाङ्क्षया तदाराधनमन्यस्यापि फलेऽप्यवच्छतीति विवक्षायां फलवत्सहकारन्यायः । यथा सहकारः आम्र
स्ततो रसालो सौरभसहकारे इति सौरभे इत्यभिधानादतिसौरभः आम्रवृक्षोऽप्यतिमधुरपक्वफलतनमितश्चावेः समुपस
न्नेभ्यो याचितेनेतरेभ्यः फलं परिमलं चाप्यर्थितमपि ददातीति तथा अभ्यतेनेषीत्यर्थः ॥।५८ नद्यभिन्नाभिन्नस्यमदभिमत
मिति न्यायः ।१।५७ लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिरिति न्यायः ।१।५८ केवलमानेनार्थसिद्धिविवक्षायामा
नाधीना मेयसिद्धिरिति न्यायः प्रवर्तते ।४।५९ यद्विवाहलग्नादीनमाणमिति न्यायः । केचित्सप्तपदाहुत्तनवर्गो
छिन्यायमेतदर्थकत्वेन व्याचक्षते ।५९। अधगजन्यायः । अधेनिर्धारितो गजोऽधगजस्तस्य न्याय इति मध्यमपदलो
लोपितगर्भः षष्ठीतत्पुरुषः यथा हि लोके श्रूयते जन्मान्धा बहवः केचिदन्धे पुरुषमधुरस्मानानं दर्शयति
स्म च गजस्तस्यालयं वंशशालायां नीता तेन गजावयवं तेन स्पृष्टं तत्वो वा ब्रवीति गजः इति स च तेन तमवयवमेव गजत्वेन
निश्चित्य स्वस्थानमागताः परस्परं केनचित् पृष्टः स्तम्भसदृशो गज इति कर्णस्पर्शी महासर्पसदृश इति शुण्डाग्राही
लम्भतल्प इति चैवमन्ये इतीना पुच्छग्राहकस्तस्थूलरज्जुसमो गज इति वादेहि तथा शास्त्राभिप्रायानभिज्ञा वा
दिनोऽपि स्वस्वेष्टदेवमाहात्म्यबोधकानि वाक्यानि पश्यन्तः तत्राणि तु पश्यन्तोऽन्यान् पश्यन्त इव सर्वेऽमाहात्म्यबोध
वाक्यैकवाक्यतां वा नानुं तेऽन्योन्यं विवदन्त इत्यर्थः एवमेव स्थूलारुन्धतीन्यायो दर्शितो न्याकाशमासा वा नाम्नि
तत्ता तस्यानभिज्ञाः स्त्री वा कदाचिन्मध्यमकान्ता तत्त्वपदार्थविषये विवदन्त इति बोध्यं ।६०।६१ कूपमण्डूकन्यायः
समुद्रमण्डूकः कथंचित् तीरसमीपस्य कूपे प्रविष्टे तत्र दृष्टः कूपमण्डूकवर्यो दृष्ट्वा ब्रवीति यमितिर्ज्ञातस्तो नाराकतन

३२

आगतो भवानिति सम्भ्रमादिति तस्य तिवचनेकृता किं याम्यः इति पृष्टवान् महानयमिति तेन श्रमकः स्वजंघां
प्रसार्य किमेतावानिश्रमवाव । न हि महानयमः स इति वचनमाकर्ण्य द्वितीयजंघां प्रसार्य तर्हि एतावान्भविष्य
ती भवाव पुनरपि तेन निराकृतः तृतीयां जंघां मेर्वां प्रसार्य स्वर्गचक्रमेणाकाशदेशे वितस्तिं स्वहस्तपरिमिते
देशे किमेतावानिति पृष्टस्तेन निरस्तः श्लेन न हि कृपामहत्त्वो भविष्यतीति भवाव भूयो पि श्रान्तेनात्मनि तल्लो
क्यः स सरितो पतिरनवगाह्यगाम्भीर्यो लङ्घ्यपारोवारोऽतीव महानयमिति तेन श्रमस्तर्हि नाहं वमयः
कृपादपि महान् तेन मिथ्यैव श्रलपसीति तेन निराकृतः सर्वस्य मननिजहृमितवानिति गाथा लोके गीयते
तथा च यथाम्भोनिधिमस्तावात्कृपमण्डूक उपहास्यतां यामस्तथान्यममतानभिज्ञस्तत्स्वरूपपरउपहासास्प
दीभवतीति न्यायसंगतिः ॥८।८१ तत्त्वविज्ञाभिमानी मूर्खोनतत्त्वर्तिं ज्ञाभिच्छन्नपि लभते उपहसनीयश्च
भवतीति विवक्षायां यस्तवेदविज्ञायो वतरति यथा मोहिरस्यादिद्रूपं बहुधनवत्तवेदविद्देयमस्तीति कि
स्वविद्यात्वेव च नेत्रुतास्सुमयाः कश्चिद्वेदाध्ययनार्थं स्यहं जानेमस्थामिदं देयमिति वदन्स तलेभ उपहास्यतां
वशामस्तथायः सद्विद्वानं दर्पप्रत्यगभिमते व्रलेन्नादिश्चाभिज्ञतद्दर्पाभिज्ञो वातत्त्वविज्ञाभिमाने
न तत्त्वतिमिच्छन्ति न समाप्नोमेति उपहसनीयश्च भवतीति तत्त्वं ॥८।८२॥ तपनापितसुतन्या इत्यपि हि लो
किकीगाथा कस्यचिद्रूपस्पृश्योनापितः कश्चित्पानरुत्पायमर्वश्रमविष्यानीवर्ष्णवालोमदर्श
नायत्व यायानेयइतिरूपेणोत्तमः श्रान्तरुत्पायायाविलग्रमविष्यदृष्ट्वापि चतत्र तथा तिरस्यान्वालान्व

लो
न्या
३८
38

पुत्रवत्स्यानमवाप्तमेव राजवेश्मनि नीत्वा राज्ञे निवेदयामास स्वामिन्नानीतो यमतिरम्यतमो बालः राजाव
लम्बपाशान्तानलोग्राराभकाणवल्लाटकेशाहुस्तबाहुनेत्रयस्थूलविदरदंष्ट्रोपहासमयं खलः कृतवान्मयी
त्रिमत्वात्कोप उवाच यद्युष्मेजालं किमिदमिति नापितस्तु रूपितेनत्यं ज्ञात्वा कृताञ्जलिरुवाच भूमौ वा यदाज्ञे
र्ममैलेलतव चरणमुपलभे नायमुपहासः किं तर्हि मनसि त्वमेव निश्चयो नास्तीह कु त्रिलोकान्तवदृश्यो
लकाकथ्यति राजाव समसमीहश्चेव रागग्रहगृहीतविमदर्शति कोपं तत्याजेति तथा च यथा तिजड्मेपि
पुत्रेरागातिशयतस्मान्नापितस्य सर्वौतमत्वधीत्स्यामदपियोकेषांचिज्जनानांतरीयमंस्कारस्वशुभकरागाति
शायवशान्न कस्मिंश्चिदपि तत्र्द्वेपिट्टेवसर्वोत्तमत्वधीः परिमज्जवहविराग्रादीलत्उपासमेश्रद्धुतिरिति न्यायर्ह
गतिः ९२।८४ स्वशिरोम्रमपिश्रुवन्तमितिन्या. २०।८५ महिषीशमसवोन्नत्याप्रइतिन्या. २१।८८ ग्रेयथवटि
कन्यायः यथा कस्मादेवमहत्वेपतितष्टकोयेनगृहीतपृतिलोकेप्रसिद्धिमगात्तथादोवाहतब्ध
ममीहत्वेष्टदेवत्वेनाभिमतवेशाकोदिदंस्त्वतरन्याथः २२ ८७ घुणाक्षरन्यायोपीहशः घुणेन
भक्षितेकाष्ठादावकस्मात्कस्माल्लकारादिसदृशाक्षिरेषुसत्सुघुणेनाक्षराणिनिर्मितानीत्यबु
धैः कल्प्यते यथा तथा प्रकृतेपीत्यर्थः २३॥ ८८॥ पुत्रलिप्सया देवमभ्यर्थतो भर्तापि नष्ट इति न्या २४ ८९
हडिमिष्टवतो मूलं विनष्टमिति न्या. २५ ॥२०॥ चर्मन्तेलो महिषी हन्तीति न्या. सप्तमीह निमित्ते नि
मित्त च फलं तथा च चर्मतेनत्यमित्यर्थः स्पष्टमन्यत् २६।।२१ मेंडूकतोलनन्या. । केचिन्मेंडूके

३८

धर्मीग्रमानसूत्रेणार्थेनलक्ष्यापामाबोपि नेष्टस्थैत्रतन्नस्यगच्छेत्तीतिनाभीष्टसिद्धिरित्यत्राप्रकृतेपि २१।७२ सहि
द्वचटोगुप्ता· २८॥७३ एकामसिद्धिंपरिहरतोद्वितीयापद्यते इतिन्यायोपदेशप्रवर्तते इयंदोषधिक्कारे
दर्पनोवार्योक्तिः यथाअमुरायकर्त्रकेशरीरंजन्यमानादित्यत्रशरीरीति विशेषणेनस्वरूपासिद्धिंपरिहरतो
वैयर्थ्यप्राप्तत्वासिद्धिरापद्यते तथाप्रकृतेपि इदंदूषणंपियोज्यं २९॥७४॥ उपपदमथयन्यमीविक
रोतिहि·धर्मिणमितिन्याः यथापूर्वेस्वरूपरसादिधर्मस्यप्रागाहृतौहृत्पूररसापुनरोत्पत्तौवनंतुलादेर्थ
मिणोविकृतिर्दृश्यतेतथाप्रकृतेपिस्यादित्यर्थः॥३०।७५॥ अंतेशिष्यामपिपुंसाः शास्त्रस्यग्रहणन्यायः
स्वस्थानेसुद्धोर्य ३१॥७६ सर्वेविशेषणैःसावधारणमितिन्यायः शाकेः स्थेनइमचस्थेनपवेत्यर्थः ।
एवमन्यत्रप्रकृतेपिच ३२॥७७॥ सर्वेवाक्यंसावधारणमितिन्यायोपिकेश्चनोदाहियते तत्रावधा
रणार्थकएवकारस्त्रिविधः क्रियान्वितोविशेषणान्वितोविशेष्यान्वितश्चेतत्रपूर्वस्यान्ययोगा
व्यवच्छेदोर्थः यथानीलमुत्पलंभवत्येवद्वितीयस्यायोगव्यवच्छेदः सर्वोक्तं तृतीयस्यान्ययो
गव्यवच्छेदः यथापार्थएवधनुर्धरइत्यादोएवमन्यत्रापिबोध्यम् ३३॥७८॥ वृद्धकुमारी
वाक्यन्यायः अयंमहाभाष्येव्याख्यातः तद्यथा वृद्धकुमारीइंद्रेणोक्तावरंवृणीष्वेति सा
॥ ववरमहणीत ॥

लै पुत्रामेव बहुदीर्घमुत्तमोदनेनोक्तस्य पाश्चांभेजीरन्निति नचतावदस्याः पतिभिर्धृतिकृतः पुत्राः कुतो गावः कुतो धा
स्था न्ये यथाश्रानमाप्यकेनवाक्येन पतिः पुत्रा गावो धान्यमिति सर्वं संगृहीतं भवतीति तथा नमनुपासनयामोक्तबो
३९ धकवाक्यैरपि पदेन तेरणमदसिद्धिस्तत्संगृहीतं भवति यद्वै काशीमरणान्मुक्तिरिति श्रुतिवाक्येन तु पदं स्मरणाभू
39 तानि पुराणादिवाक्यानि च यानि काशीमरणान्मोक्षं बोधयन्ति तेषां यथाश्रुतार्थोपगमे च विदितान्यस्मत्समे
तितानि: पेष्याविषयतेः यत्नाय परत्वादिवचनविरोधः स्यामहाकारणायनन्द्वारैवमोक्षस्त्योगीक्रियते नचज्ञानस्या
नमनुत्पत्ते पुंसां तत्पापाद्यपसकर्मणः श्रवणान्निर्वेदमायायान्नास्त्यकृतः कृतेन शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः
समाहितः श्रद्धाविज्ञो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत् आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं आ
चार्यवान्पुरुषो वेद श्रोक्तान्येनैव स्मृत्यानाय मेष्ठत्यादिशास्त्रप्रामाण्यादनेकजन्मार्जितपुण्यपुञ्जतत्यपितक
ल्मषस्य साधनचतुष्टयसंपन्नस्य गुर्वधीनवेदान्तश्रवणादिमननध्यानान्वस्य ननस्य काशीमरणान्मोक्षप
न्निपादकत्वाकाज्ञानेन यदं नेरणमोक्षाभिसिद्धिस्तत्सर्वमनेन न्यायेन संगृहीतं भवति नचैतत्सर्वमत्रकल्प्य
किं तु प्रमाणसिद्धम् तत्रतावत्पापनिवृत्तौ काशीप्रवेशदर्शनस्पर्शनैस्तत्रत्यगंगादिस्नानदेवदर्शनादि
नाचमनत्रिवृत्तिबोधकानि वचनानि प्रमाणं तत्रतावत्काशीदर्शनस्पर्शनमाहात्म्यं काशीखण्डेऽभिहितं येहि
स्थाहरन्तः काशीं ते पुण्याः पापपञ्जरवः स्थस्थायैलेपि वतनः क्षेत्रस्थामादेकभोजनं मात्स्यप्रज्ञानाज्ञानतो
वापिवन्ते मानमतीनके संदर्शनस्य चतत्पापं देवेऽहस्त्या विनश्यति पापेध्यसाः संदर्शनेध्यामसर्वेण

नकघातके अस्याः निवासो निर्वाणेसा यथस्वेजसामृते ब्रह्मवैवर्ते एवमन्तानपरमचिन्तामणौ योगिभिः सुकृति
भिर्मुनीश्वरैः मांतिरीक्षपुरुषः सुराष्ट्रोतेः पातकैः पारमितैर्विमुच्यते पंचमहापातकैरित्यर्थः तथा बहिः कृ
तानि पापानि पूर्वजन्मार्जितान्यपि काशीदर्शनमात्रेण नाशमेष्यन्ति नान्यथा अत्र बहिःकृतानीत्ति निर्देशा
त्पूर्ववसतान्यथेतन्नहि प्रयागमनं क्रियन्ते च तद्धाकरणवाक्यानीद्याग्रे यविषयत्वेन अन्यथा पंचक्रोश
यात्रादिविधानैर्वैयर्थ्यं स्यात् तथा स्वेजन्मशतकोटिसंचितेपापराशिमतुलं विनाशयेत् काशिकाप्र
दप्रकाशिकादर्शनश्रवणकीर्तनादिभिः एवमन्येष्वपि पुराणादिषु द्रष्टव्यम् अथ काशीप्रवेशमहिमा
ब्रह्मवैवर्ते महापातकयुक्तोपि युक्तो वा रहितोथवा काशीप्रवेशाद् नचः सम्यक्कीर्त्तित्वा सत्स्वीभवेत् यत्र
कश्चिद्द्विज काशीप्रवेशात्पापं न नश्यति किं तु बहिरेव तिष्ठति एतद्वाक्यचरित्रेनाम अत एव लिंगपुराणे
वाराणस्यां यः कश्चित् प्रविष्टो ब्रह्मघातकः तिष्ठते बाह्यतः पापं निर्गते गच्छते पुनरित्यु एवमन्यान्यपिपु
राणवाक्यानि बोध्यानीति तन्नवोदितमेवात्रोपस्पष्टरूपसमनस्यां तः कारणामर्मित्वेन बहिर्निर्गमश्चैव स्यानायो-
गात् अथ तर्हि किं कमनमाश्रित्याहृष्टस्यात्मधर्मत्वमपेक्ष्य पापं प्रागेद्धावस्थितेः स्थितमिदानीं तु विनश्य
त्वादात्मनो बहिरवस्थितत्वं तस्मिंस्तिष्ठति तत्तु काश्यप्रवस्थितत्वे इति मन्यामेन तदपि वाहृत्तस्य देशावच्छेदेन ह्यत्माभावात्
अन्यथात्मगुणस्याश्रयगमनेविनान्यत्र गमनासंभवेनात्र नरदेहावस्थितेः ज्ञानस्य दृष्टस्यतु गौसे देवादिदेहे
भोगानुपादकत्वप्रसंगात् किंच यदि प्रागेव बहिरवस्थितमासीत्पापं तत्का ॥

लो॰ पूर्वच्छिन्नेनहिकाशीप्रवेशेनकिमर्थिकंकृतं अतः स्वाधीनंभवतिहि: पापक्षयनिबोधकानिवाक्यानिवाहिनंगत
न्या॰ मेकिंत्वत्रैवक्षयंसंदेहमेवपराणि निर्गतेगृहानेपुनरितिनहिनिंदानिहित्वेप्रवर्तनेनतन्निवाययेनबहिर्नयायादिति
प॰ स्फुटमेवाह किंचवहूनिवाक्यानिपापनाशमेवप्रतिपादयंति तत्रतावत्कैव अत्रप्रविष्टमात्रस्यजंतोःपापंश्रया
40 जिते विनाशमायातिपरंशुश्रूषणाशिश्रवदंते लैङ्गेच। जन्मांतरसहस्रेणयत्पापंस्वसंचिते अविमुक्तंप्रविष्ट
स्यतत्सर्वंव्रजतिक्षयम् एवमन्यान्यपिवाक्यानि ॥ अत्रकाशीदर्शनादिभिःपापसामान्यध्वंसप्रवणाण्यप्रवाति
रिक्तदरितध्वंसोदृष्टव्यः तत्स्नानेनापिनतु ध्वंसानभ्युपगमात् इदंत्वत्रविचारणीयं किंकाशीप्रवेशादिनाःतीत
नाशेषजन्मजंपापंलीयतेनतजन्मजमेववेति अत्रकेचित् अतीताशेषजन्मजपापलयाभ्युपगमे लिंगदर्शनाद्य
मेयेशेदृष्टादशहरातिथौ दशजन्मार्जितैःपापैस्त्यज्यतेनात्रसंशयइत्यादीनिवचनानिनिर्विषयाणिस्युः
प्रवेशादेवसर्वपापनाशात् अतःप्रवेशादेतज्जन्मजमेवपापंलीयते तत्रलिंगादिदर्शनादिनात्वन्यजन्मीय।
पापक्षयइतिमन्यते एवंतज्जन्मान्तरसहस्रेणेत्यादिपूर्णगुणदास्यतेःप्रवेशादिनाऽनेकजन्मीयपापध्वंसप्र
तिपादकवचोभिर्विरोधापत्तेस्तत्रलिंगार्चनादिनापापादिशब्दलक्षिताः पापवासनाअनेकजन्मीयाःक्षीयंते
प्रवेशात्त्वशेषपापनाशएव नचवासनापिनश्यति काश्यांप्रविष्टानांपापप्रवृत्त्यभावापत्तेरितिमन्ये तेषाम
यमाशयः पापस्यद्वैशक्ती एकपापवासाथ्युकर्मकारयति तंयमेभ्योलोकेभ्योऽधोनिनीषतिइतिश्रुतिसि
द्धनरकजनकताःवक्ष्येदिकाप्रथमा। पापःपापेनकर्मणेतिश्रुतिसिद्धपापप्रवर्तकाववक्ष्येदिकाद्वितीया

तत्र सर्वेषां पापानां प्रथमापाकृतिः प्रवेशादिना नाश्यते द्वितीयानुवासनाशाश्चितानां तत्र लिंगार्चनादिना तत्र तन्माहा-
त्म्योक्तक्रमेणैव नाश्यन्त इति इत्येतत्त्वेवमनियापादिश्चाहेतु शक्तिलक्षणापत्तिः शक्तस्य पापस्य नाशित्वापत्ति-
श्च दोषः वासनानाशे च पुनः काशीस्थानां पापेष्वनुत्पत्तिः न च नतः प्राचीनजन्मानुवृत्तिवासनया तदुप-
पत्तिः तन्निवासविशेषस्य रादिदर्शनेन नाशो षड्विलक्षेत्रोक्तेः तत्र वचनस्याखिलवासनानाशपरत्वे पापे प्रवृत्य-
नुत्पत्तेः दृष्टविरुद्धत्वात् अतः प्रवेशादखिलमेव पापं नश्यति । काशीस्थनदीतीर्थस्नानादिना पकस्यादिज-
न्मनपापक्षयोक्तिस्तु येः स्यत्रमरणाः पुराणानि शापेन काशां ज्ञानानां तद्विषये तिनकाचिदनुपपत्तिः नच ते-
षामपि लिंगदेहस्य तत्रैव प्रविष्टत्वात्पापेन दृष्टमेवेति शंक्यं पाष्टतिर्यगधिकरणान्यायात् यतो विधिनिषेधे-
षु मनुष्याणामपि क्रिया अतः पशुपिशाचाद्याधर्माधर्मौ यद्यामनैन्तिपार्थक्ष्य मनुष्याधिकाधिकत्वात्काश-
स्यालिंगदेहे पापनाशायोगात् । यानुपिशाचमोचनाख्याने पिशाचस्यापि तत्स्नानात्पैशाचनाशोक्तिः
सा निषादस्य पत्नीशिवयाव दृष्टवनेवाचनिकमितिन्यायेन तन्मात्रविषयैव । न च लिंगदेहस्य काशीप्र-
वेशात्पापनाशो व वाच्योस्ति तस्मात्काशीप्रयुक्तत्वविषयाणां नमलिंगदर्शनादिनैकस्यादिजन्मजपापक्षयबो-
धकानि वचांसीत्याहुः अपरे तु काशीस्मरणगमनदर्शनप्रवेशनतत्रलिंगदर्शनादीनां नियतक्रमाणां फ-
लावैलक्षण्ये अनेकानामनर्थक्यापत्तेन प्रत्येकं सर्वपापनाशश्रवणाश्रवणेच तत्रनोवैलक्षण्याभावेपि
कायिकवाचिकमानसप्रत्तिद्वैविधेर्व महत्तराद्वान्यान्यात्महत्तमहापातकोपपातकादिभ्रयोगितस्त्वैलक्ष-

लो॰ एवं संभवात् पापेव समर्थनस्यावोनरवैनात्पावकेदैनेव संज्ञहत्या सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासा
मा॰ सर्वेभ्यः स्वर्गमांस्यानीति वत्संभवात् गमनादेरप्येकमशेषपापक्षयेपि न काचिदनुपपत्तिः तथा च प्रवेशा
५८ द्यज्ञातीयाशेषपापं न श्वेत द्विजातीयमेकत्यादि जन्मीयं तन्नतीर्थस्नानादिना न क्षपतीति वदंति काशीप्रवेश
५१ न कायिकादिभेदभिन्नानामनारब्धानामस्वावसनानां सर्वेषां पापानां निवृत्तिरेव भवति। न चैवं काशीस्थानां पा
पे प्रवृत्तिर्न स्यात् प्रारब्धेनैव दुःखोत्पत्तिवत्पापप्रवृत्तेरपि संभवात् तत्तीर्थस्नानादिनैकत्यादिजन्मीयपापा
नाशबोधकेन शास्त्रेण यावता पुण्येनैकत्यादिजन्मीयं पापं न क्षपति तावत्पुण्यापत्तिपरं यथा यथा काशपुण्यम
र्जितमल्पपुण्यं बहु भवति तथा पापमपीति स्पष्टं पुराणादिषु तथा च काशपुण्याकृते यावत्पापमेकत्यादिज
न्मीयपापसंभवति तत्तीर्थस्नानादिना तावन्न क्षपतीत्यर्थं केन तत्काशे स्मरणगमनस्तेत्र विशेषस्वरूहतिवा
मेवा[illegible]स्नानादिना सर्वपापनाशबोधकशास्त्रस्याप्येवं गतिः यत्तु तत्र ब्रह्मलोकस्वर्गादिफलं ब्रह्मलोके महीयत
इति ब्रह्मलोकादिफलं यच्च काविन्नयादिफलं तदपि याज्ञोक्तवादेशान्तरस्मृतविषयं। ननु काशीप्रवेशा
न्तर्वेशावधिकाशेषपापक्षये कृते न काशीयात्रस्याकृतकाशपये स्वबहिर्गमनानंतरमेवमरणेत्वय स्वर्गापा
त्तिः केवलपुण्येन मरणेन्तासंभवात् न च पुण्यानां यावत्स्वर्गभोगानंतरं मुक्तिरेव न स्पतिपुस्त्रे श्रवणादि न
न तत्त्वज्ञानाभावेन दयोगादि निचेन्न तस्यापि मार्गस्थतेन मरणादिजन्यात्तानपापोपपत्तेः व्याघ्रादिभिर्हनने
दुर्मृत्युजन्यपापसंभवात् दुष्टेनारब्धकर्माणां तेन दुष्टमतिसंभवेनां तेयामतिः सा गतिरिति न्यायेनापि सर्वजन्मसंभ

वात् अन्येषामभावेप्यविमुक्तमेव निषेवेत। अविमुक्तं न विमुंचेदित्यविमुक्ते प्रविष्टस्य तत्र मरणं तत्र वासविधिस्तत्त्यागनि
षेधातिक्रमप्रत्यवायस्यावशाकत्वाच्च परंतत्सेणादयः देहत्यागश्चाकाश्यामेव भवतीत्यन्यदेतत् अतः काशी
प्रवेशादशेषपापलयेपि न काचिदनुपपत्तिरिति तन्नवीनन्नमाः। अत्र परीक्षकैर्विचार्यं प्रश्नः पतेयास्तः आरभ्या
नां च भोगेन नाशो मुक्तांतःकरणो जीवः श्रीसांबशिवोपदेशाच्छमदमादिसाधनसंपत्तिं लभते स्वयं च तनगरुकृतः पर
मकृपया ब्रह्मात्मैक्यबोधसाधनेन तारकमुपदिशतीति न श्रवणास्यापि तत्त्वज्ञानप्रतिव्यभिचारः तथा च जाबा
लोपनिषद्याम्नायते अविमुक्ते ह्येवैदेवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनं अत्र हि जंतोः प्राणेषूत्क्रममाणे
षु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनामृतीभूत्वा मोक्षी भवतीत्यादि स्मर्यते च पुराणेषु तत्र चाविमुक्तेमे यत्र साक्षान्महादे
वो देहांते स्वयमीश्वरः आचष्टे तारकं ब्रह्म तेन देवमनिशं मुक्तिदं काशीखंडे च ब्रह्मज्ञानेन मुक्तं तेनान्यथा जंतवः क
चित् ब्रह्मज्ञानेन तदेवाहं काशीसंस्थितिभागिनां दिशामि तारकं प्रांते मुक्तं ते तेन तत्क्षणात्। पाद्मेपि। निर्वा
णपदमेवैतद्दायिनि दिशामि नित्यशः म्रियमाणस्य जंतोश्च वाक्यं कर्णे समश्नुवेत् विनावाक्योपदेशेन ब्रह्मात्मैक्यं का
न भासते ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानादृते मुक्तिर्न जायते एवमन्यत्रापि तारकं किमिति चेत् प्रणव इत्यवेहि तदुक्तं काशी
खंडे। तवार्पितैकैः किल काशिकेयं जंतोः स्थितस्यात्र यतोंतकाले पंचेलिमैः प्राक्तनपुण्यभावैरोंकारमोंकार
यतीडुमौलिः। अन्यत्रापि प्रणवं तारकं ब्रूते काश्यां देवो महेश्वरः। ननु प्रणवेन कथं ब्रह्मात्मैक्यबोधः स्फुरण
अकारोकारमकारवाच्यान्विश्ववैश्वानरतैजससूत्रात्मप्राज्ञेश्वरान्तत्त्वा प्रथमं विश्वं वैश्वानरात्मत्वेनाहमे

लो॰ मा॰ ५२ ५२

वैश्वानरोस्मीतिविभाव्यानन्तरंतैजसंसूत्रात्मत्वेनाहमेवसूत्रात्मास्मीतिविभाव्यपश्चात्सूत्रात्मानमीश्वरात्मत्वेनाह
मेवेश्वरोस्मीतिविभाव्यानंतरंसमष्टिस्थूलसूक्ष्मकारणोपाधिकमोंकारवाच्यंपरंब्रह्माहमस्मीतिसर्वात्मत्वे
नविभाव्यपश्चान्मनस्यैकाग्रतामापन्नेस्थूलसूक्ष्मादिसर्वंजगत्सोपानावरोहणात्मयोगक्रमेणनिर्विशे
षब्रह्मणिविलाप्यैकाग्रेणमनसास्वस्यब्रह्मत्वंसाक्षात्करोतीति यद्वान्ययाहंसःसोयोसौसोहमित्यत्रसशब्दे
नपरमात्मोच्यते अहंशब्देन प्रत्यगात्माविगम्यते तत्रश्चसमानाधिकरणयोःसोहमित्यनयोः परमात्माहमि
त्यर्थस्तथाप्रणवस्यापिसोहमित्यस्यैवप्रणवत्वेननिपातनात्। तथाहिसोहमित्यस्यैवपृषोदरादित्वेननिपात
नात्सकारहकारलोपेकृतेपरिशिष्टयोरोमित्यनयोरेङः पदान्तादतीतिपूर्वरूपैकादेशात्मकसंधिंकृत्वा।
द्वारेणॐमितिशब्दोनिष्पन्नः तद्रूपे सकारंचहकारंचलोपयित्वाप्रयोजयेत् संधिपूर्वरूपाख्येनतेनोंप्रण
वोभवेदिति। एवंचोमित्यस्यपरमात्माहमित्यर्थइतिसिद्धं।अत्रकश्चिदाह। काश्यादिकल्पभेदेनचतुर्विधे
ब्वेतेत्रेमणिकर्णिकातत्त्वमहोदकेभस्मोविशेषशाभिमुख्येनकालतोम्रतस्याद्दिनमात्रस्यभैरवयातनादिजन
कपापहीनस्यविशेषशाभक्तस्यकाशीमरणान्मुक्तिर्भवतिनवेतिसंशयरहितस्यसद्यः परब्रह्मसायुज्यंभवति
द्दिनेनरसोपापस्यनरमात्रस्यद्दिनस्यापिकस्यविदपापत्वेपिविशेषशाभक्तस्यतत्रक्तत्वेप्यपापत्वेशुक्तप्रकारा
स्यकारोत्तरेणम्रतस्यचतुर्विधेदेहेषुचक्रापिमरणेज्ञानांतरभेदतारतम्येनजीवतारतम्येनमरणस्यवृद्धिःएवंक
तानुवृद्धिःएवंकर्मपुण्यतारतम्येनकर्मादितारतम्येनचसालोक्यादिप्राप्तिद्वाराकैवल्यंभवति पापिनस्तुनरमा

उस्य चरमविशेषः उक्तेश्च यदुक्तापि येन केनापि प्रकारेण मृतस्यैव वयानमानुभवानंतरं मोक्षः ननु अहिजंतोः प्राणो
त्क्रमणे क्षितिनिर्गमनमात्रस्य श्रवणात्कथं त्रैवर्णिकस्यैव साधुत्वमिति चेत् अरूढ्यारं कंबलव्याचष्टे इत्यनेनैव कथा
कथनया श्रवणावाख्यानारंभाख्यानयोगेण त्रैवर्णिकमात्रपरत्वान्नेतत्परस्य । अथोक्तोऽस्य नेनेतरं देहाभिमानाभा
वाज्ञेनमात्रस्य सम्यग्ज्ञेयोऽधिकारः उपपद्यत इति चेन्न उत्क्रमणे क्षितिनिर्वर्तमानस्य तत्त्वदर्शनेनोत्क्रमदशायामेवो
पदेशस्वीकारात् उत्क्रमानंतरं देहस्योपदेशायोगाच्च कर्णमूलगतोऽहरश्चादिवेषन विरोधाच्च विदेहस्य
कर्मणाभावात् एवं श्रवणागमनं नन्वाहस्यापि त्रैवर्णिकमात्रपरत्वैव तस्मात्काष्ठपाषाणभूततरुस्तनात्त्ववीजल
मध्यगः अविमुक्तोऽन्त्यवस्थस्य कर्णमूलगतोऽहर इति वचनात् मत्स्यकूर्मा मणिकर्णिकायां तत्रौदकनिवासिनश्च
केश्वाइंजले मणिकर्णिकाविश्वेशाभिमुखस्य कालेनोपरतो यानीमुक्तेः आत्मरक्ताः उक्तं तत्र महाश्रेयोऽभिष्ट
उदेय अत्रात्मसज्जनो पायं मनसापि न चिंतयेदिति वचनाच्च कालान्तरबलात् अविमुक्तरस्यादिसमस्तबलाद्
मोक्षमानो त्रैवर्णिकानामधापत्वाहिजनवाच्चतदैवोपदेशायोगणानां समन्नरः कृतनिश्चयश्चमुक्तेर्विशेषशभक्ताना
काश्यां मरणं मोक्षदं नवेति संदेहस्थानेनाच विश्वगुरोः श्रीविश्वनाथोपदिष्टतारकोदिन बलबोधात्सय लक्ष्मा
युक्तं भवतीति सिद्धं ननु श्रावणाः स्त्रियावैश्यः शूद्रायेऽवर्णसंस्थिता । स्त्रियोम्लिकाश्चये चान्ये संकीर्णवर्ण
जातयः । कीटाः पिपीलिकाश्चैव ये चान्ये पक्षिणस्तथा कालेन निधनं प्राप्ता अविमुक्ते वरानने । चंद्रार्द्धमौलयस्त्र्य
क्षा महावृषभवाहनाः शिवे मम पुरे देवि जायंते तत्र मानवाः मानवा इति ब्राह्मणश्रमणान्यायेन । ये भक्ताः वरं देवम

लौ॰
न्या॰
५२
43

विभक्तेषुपर्वपदे तेविशेतिमहादेवमात्मानमति स्विवानलः अकामोवासकामोवानिर्यग्योनिगतोपिवा अविमुक्तेत्यजन्
प्राणान्ममलोकेमहीयते एहस्याप्येवयतयस्तस्मिंस्तीर्थउपासकाः एकदेशस्थितेदेशान्तरस्थेनत्यागोऽस्येय कर्म
भेदेनतेषांनुसर्वेषामास्थितोस्मिहं विभक्तास्मिपरस्यानेपक्कभोक्तृपदेशुभमित्यादिनानापुराणवचनैः काशीमृ
तानांहेत्वावोनरमेतारकमात्मानमुपादिश्यैवपिविदेहकैवल्यंकथमादिनिवेश्यते तद्वपर्यायिद्वितीयदरायणाःम
भवादितिव्यासस्तत्राहेवानामपिब्रह्मलोकाधिकारेसिद्धिंतेविशेषानिमहादेवमित्यादिवचनशतेभ्यः शिवलोकंगतानां
श्रीमहेश्वरप्रसादलाभेकैवल्यंभवतीतिग्रन्थस्ताह यद्यपिश्वाणेश्रुमादस्यायविशेषणमात्रामरणफलतया
वगम्यतेतथाप्यधिकारितावतमामननिषिद्धायानामोक्षार्थिनकर्मणामरणादेवमुक्तिः ततोनिकृष्टमग्निप्रवे
शादिकृतांशंभुसामीप्यं तथाव्रतनिषिद्धानतस्वेच्छयामरणात्कथमीशसामीप्यं अग्निप्रवेशोयेकुर्वन्ति विमुक्तेवि
धानतः अविशेषतिमुक्तेनेमतिः सन्निधौवरानने ऊर्ध्वंयान्तिशवेनेयेन्तमस्काः कृतनिश्चयाः ततेषांपुनरावृत्तिः क
ल्पकोटिशतैरपीत्यादिमात्स्यादिवचनैरग्निप्रवेशादिभ्योविशेषोस्पष्टस्तातेननिषेधस्येतोन्यत्रसंकोचात् तिर्यं
क्प्रभृतीनामन्येनपापीयसांचसायुज्येनतोष्यमानानांसालोक्यमिति किंचवनविधेस्तेययथायथायोगपी
डादिषुकर्तव्यतयातथामरणफलाधिकर्षइत्याह । तदपरेतत्समर्थतेनमेवविदित्वेत्यादिश्रुतिविरोधान्मरणा
न्मोक्षायोगात् ननुमरणादेवमोक्षप्रतिपादकनानापुराणवलान्नमेवेति ध्वनितरन्यत्रसावकाशानिचेन्मैवं पु
राणेनवेदसंकोचायोगात् काशीमरणस्यज्ञानाग्न्यालापनिषेदानारकोपदेशद्वाराज्ञानसाधनत्वेनवाधनाचेति ॥

यस्मादृकाशीमरणस्य चित्तशुद्धावेवोपयोगस्तद्द्वारा च क्रमेण मोक्ष इति सम्प्रदायः किं तारकोपदेशोऽनन्तरः प्राग
नन्तरं वा नाद्यः उपदेशेन प्रागेव साक्षात्कारेण पश्चात्तनमरणस्य चित्तशुद्ध्यर्थत्वात् । न द्वितीयः मृतौ सत्यामदे
हस्योपदेशानुपपत्तेः उत्क्रममाणोऽपि निवर्तमानार्थश्रुतिव्याकोपाच्च । तस्मात्काशीमरणस्य न चित्तशुद्धावुप
पयोगः वाराणसीस्थतीर्थानामवगाहनतः परं अन्तःकरणस्य शुद्धिसम्भवाद्धि जितेन्द्रियस्य द्विवार्षिकेन तस्याः
एवमेव सिद्धत्वात् किं त्वबाधद्वारा मुक्तिरेव योऽपि प्रथमः पक्षः सोऽप्ययुक्तः मनुष्याणां मणिकर्णिकान्तर्द्धौ तदनिवा
सिन इत्यादिपूर्वोक्तविशेषणानां त्रैवर्णिकस्यैव साक्षात्कैवल्यमन्यथा तत्सालोक्यद्वारेति सोऽप्ययुक्तः तेन
द्विसाधारणपदश्रवणात् तथा हि अत्र जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु इत्यादिश्रुतौ कीटाः पतङ्गा मशकाश्च वृक्षाः
जले स्थले वा विचरन्ति मर्त्याः । मोक्षं क्रमन्त्याः क्रमयोगिकाश्यां त्यक्त्वा शरीरं शिवरूपा भवन्ति । अविमुक्तरहस्य
ज्ञात्मसूत्रे ज्ञानिनो नराः अज्ञानिनोऽपि अन्त्यजेऽस्मिंस्त्यक्तकल्मषाः । सर्वे जन्तून्मोचयेदन्तकाले विश्वेश्वरो
ज्रमेश्वरोपदेशात् आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ते यत्किंचिज्जन्तुसंहतिं चतुर्विधभूतग्रामेषु काश्यां तारकं मातृगनीत्यादिका
प्रतिविद्वे । एवमन्येष्वपि स्कन्दपुराणादिषु जीवसामान्यपरजन्त्वादिपदश्रवणात् कृमिपर्यन्तानां साक्षाद्ग्रहणेन
वर्जितपदस्य त्रैवर्णिकमात्रपरत्वकल्पनस्यानुचितत्वात् प्रणवश्रवणे द्विजातिरिक्तस्य कथमधिकार इति
चेत्तत्र सम्प्रदायपुपदिष्टप्रणवश्रवणे तदितरस्यानधिकारः अपारजन्मार्जितपुण्यपुंजप्रसादितपरमेश्वरो
पदिष्टप्रणवश्रवणेन काशीमाहात्म्यसीमपरमेश्वरसाक्षात्कारारम्भकं ध्वस्ताशेषकल्मषप्राणिमात्रस्य

लौ॰
म्या॰
५५

५५

धिकारः अत एव ब्रह्मवैवर्ते तीर्थान्तरात्काश्या विशेष उक्तः सितेहियाः पापविवर्जिता अश्वत्था नाम हेतो मधुसूदना
श्रयाः अन्येषु तीर्थेषु हि मुक्तिभाजो भवन्ति काश्यामपि को विशेष इति शिष्यप्रश्ने गुरुणोत्तरितं विशेषं शृणु
वक्ष्यामि काश्याः कथयतो मम कृतानि साधनान्यत्र स्वल्पान्यपि महान्ति भवन्ति काशीमाहात्म्यात्स्कान्दे
वनसेवायः अन्यत्र साध्यस्य कृतैः कृतैर्म्लेच्छेन वा नवा अत्र साधनवैकल्ये काशीदर्शनं प्रकल्प्य येन तथा कलिका
लस्य चेतोऽत्र कृतयः कृपयान्यष्टक काशेय शरणं तेषां सहित्ता मलिनानां कलौ विनष्टव्रतधैर्यवीर्याणां
कृते काशी परमार्थराशिः तथा ये वा हिंसाप्राः स्वपचाश्च निषाद ये च क्रतुवर्तिषु पापधर्मरूपाः ये वा दरिद्राः कर्म
वेधनैः परमार्त्तिभाजः समानरूपां गतिमाप्नुवन्ति काशीं विदेहे च संसारभयभीता ये ये बद्धाः कर्मबन्धनैः येषां क्वापि
गतिर्नास्ति तेषां वाराणसी गतिः श्रुतिस्मृतिविहीना ये शौचाचारविवर्जिताः येषां मित्यादि पूर्वं वचन तथा सौभा
ग्याभाग्यरूपा वै विख्याता मणिकर्णिका दृष्टा मिलत्संज्ञा सर्वस्तम्भ्रमापायत्यपचेति अत एव पापैः अधिकार संपा
दनस्वकं पुंसो मे हेतोणा कलपं पांकारलाषकलावकेवच श्रावयामास विधिवत्स पापायाधिकृतिं पराम् इति इदं चाधि
कारसंपादनं नीचेष्वनधिकारिष्वव तानिकर्मभ्यामुत्तमानां स्वत एवाधिकारस्ततेन संपादनानपेक्षणात् यत्स्क
न्देवोक्तं गणयन्ति न कल्पशतविकंकराः काशिकायां किमुत मम सभक्तो ज्ञानतः पुल्कसो वा उपरिष्टात्सर्वतो वा कामका
मनिःस्पृहिजलनिरपेक्षो भावयन्नाधिकारमिति यत्नस्सोमश्चतामेव्यवाकि विनिनदपि च भस्मोत्तनलेः नाभिलेवायत्व काळिर
तो हि तः अत्रात्मैकत्रमामेति काशीपातक्रिमपाहितः सत्वाग्रमाचमपिनाक्षिप्त ममास्य देशी सेरत्रं तत्सोऽस्पारितस्तन्सनयत्नकिः

५५

भूमौ जले मध्ये तोये वा मनि विसे सर्पाग्निदस्युपविभिनिहितस्य जंतोर्विद्यादिवचनात्। अनेन तु मरणजदोषोप्यत्र।
नास्तीति श्रुतिपारिते नचात्र कालकृतोपि विशेषोस्ति उत्तरे दक्षिणे वापि अयनेन विचारयेत्। सर्वोऽप्यस्य शुभः
कालो ह्यत्र विमुक्तिप्रियेन यः इति काशीखंडात्। तस्मात्सर्वस्यापि काश्यां यत्र कापि यथा कथंचित्मृतस्य मोक्ष
इति सिद्धं। कश्चिद्विशिष्टशिवो वा शिवेभ्यपदिशाम्यहमिति द्विराहतः शिवशाद्लतारकतत्त्योक्तः। रामतापनीये। मुमू
र्षोर्दक्षिणे कर्णे यस्य कस्यापि वा स्वयं उपदेक्ष्यसि मन्मंत्रं स मुक्तो भविता शिवेति। पाद्मे तु। श्रीरामरामेति प
न्नारकमुच्यतेऽर्पितिश्रीशाह्लपूर्वं कस्त्रिराहतो रामशाद्लतारकतत्त्योक्तः अनेन षडुत्तरमंत्रोपलक्षणं श्रीशाह्
प्रयोगस्य भक्त्यानिश्चयार्थं ज्ञानपाद्यतापनीययोर्भिन्नार्थत्वेन तथा च प्राणाधिकारिणः सर्वेषां प्राणावेपदे
शः तदनधिकारिशूद्रादीनां शिवमंत्रोपदेशः केवलानां तु राममंत्रोपदेशः शिवमहेश्वनच नमश्चमंमनः इति स्क
न्दे: शिवेति शाह्लस्य। रमंते योगिनोऽस्मिन्निति निर्वचनेन रामशाह्लस्यापि वा ह्वितीयप्रत्यगभिन्नब्रह्मबोधकत्वा
न्नाम्नां मोक्षफलकत्वं प्रबोधानुपपत्तिः शंकापीत्यापि केचित् अस्मिन्मते तु इदं तत्त्वतामधिकारोपपत्तिरीश्वरे
णैव। तेषां फलोन्नारकेन शिवहृदयेन कर्मणा तद्दर्जन्मोत्पत्तिः अनादिभवसंचितनासंख्येपुण्यैः काश्यां म
तो कैवल्यलाभस्त्वतिवोध्यम् यत्तु कश्चित्तं तु भेदादपि कारेभेदाद्य सामीप्यादि फलकीर्तनेन न त्रिविषयमोक्ष
भीष्टणां तन्माहात्म्यानभिज्ञानां संतोषार्थं तेषु। काश्यां स्वर्गादिकमप्युपयोगायनुष्ठानापि वराटकाने
षोऽभ्युन्नत्रिर्जित्वा मणि लब्धवानिति वा शिष्टका भाणकन्यायेन मोक्षमेव लभते अत्र केचिदाहुः स्वस्वधर्मनिरत

लौ॰ स्वापायस्य सर्वे स्वाप्यनेन रमेव मोक्षः नहि लक्षणस्य तद्यावन्नावतोऽधिकारस्येपादनेन तदुक्तं स्वे स्वे कर्मण्यनिर्याता
ना॰ न्नम्माधममधमान् ग्रथमानपि मार्गे स्यान्नयामि परमां गतिं केवलं धर्ममापेक्षः कर्मजपतितन स्वः प्रथमिष्ठ
५५ स्पनत्वे वयानन्तोते दिघोन्नतिमिथ्याहीनि ग्रन्थेन सर्वे ऽन्तारकोऽपदेशो वर्तमानतानिर्देशान् कर्मजायामेस्य
45 देहस्यैवापदेशोऽसानच भवति देहपापेन केवलमेव तथाचयमस्पोदास्यापनाय भवयानतोऽक्रोरुदयोरः
नाशिवदर्थमाहः यदि तत्सामाणिकोनदासभवदेयानां तत्र देवभवतीति मन्येते न कालेकफावरु
द्रकेवसौ दर्पवानाभिवानेन विदीयमाणा शेषमर्मणा वा अलवायानन्तरिन्द्रियस्य मणावान्मकशापस्य प्रावल
सालान्कारपवइलभः सर्पपिन रिसिलद्वयोऽड्स्वगमः न सिद्ध्यपि स्यतेन सर्वे वेदान्तानां चाद्वितीयत्वं पर्यन्ति।
योरणानक्षलविद्यानात्मकारणमात्रधानां मयं विविधिश्यासूतानात्मकस्य वा श्रवणस्य फलं न स्पष्टं सत्पशुद्धिभिरव
छिन्नतद्रूपस्य विपरीतभावनानिवृत्तिफलकमसेयनन्नावधारणात्तत्कुलमकोन्नसंधानात्मकस्य वा मननस्या
संभवे श्रवनपवासंभावनाविपरीतभावनयोरत्नवतां सालात्कारप्रतिबंधकयोरभावाभावेव शास्त्रप्रमाणाद्रुमस्या
विश्वलात्मसाक्षात्कारः श्रवणापरपामेभवानादिध्यनिनिवासविधानिवर्तनेन नस्त्वमः तदनिवृत्तौ चतन्नस्तलकस्या
संसारस्यानिवृत्तेः कथं मोक्षः तस्मात्काशीमरणान्नक्रिमनिपादकवचनजातेन तत्वालविशेषकवाक्यजन्यतानंद
यंवारपवेनिचेन्नैवं हेदारकं देहवंदिनपादस्य विदेमाममहापापविनाशकं परिमेयकम हिमश्रीशंकरकृपया श्री
हलह्लपञ्चालीमस्य शुवतत्वज्ञवेदनानि हृत्निवत कोश्चनस्पर्षेः सकलवेदनानिहृमा चिन्नप्रसादकरणं।

पारब्धादिसंभवेन श्रवणादिसंभवात् अत एव मासेष्व अंतकाले मनुष्याणां छिद्यमानेषु मर्मसु वायुना भेद्यमानानां
स्मृतिर्नैवोपपद्यत इति तदनंतरमरणप्रकारस्तस्मात् प्रविष्टस्त्वेन कालेन भक्तानामीश्वरः स्वयं कर्मभिः प्रेर्यमाणानां
कर्णेजापं प्रयच्छति इत्युक्तमेवेति नो याति दुःखापमकृतात्मभिरिति निर्वाहेन तेनोत्तरापत्तया विशेषोऽभिहितः सद
मरणकाले स्मृत्युपपत्तिरूपएव गारुडेच मरणावसरे सकलश्रमनिवृत्तिः सहेतुकोक्ता अनिलोम्नृगमाभिरुग
गं धैर्यधिकाशिमवणगोपदेशाकाले हरेनेम्भ्रणग्रमनराणां हरवामाडेजवोत्तरीयजन्मेति केचित्तु यथास्मे
हदेवस्थितैर्नेद्रियाणां चानीदियतेनतन्महेशभावेपि श्रवणादिव्यवहारस्तथा सागरेपि दीर्घस्वमेवातेंद्रिया
भावेपि मनोमात्रेणैव श्रवणादिव्यवहारइति स्थितेः यमरणकाले वा सेंद्रियापेत्तामंतरेण मननस्येव श्रवणाद्युप
पत्तौ काशीमरणादेस्तत्रदृष्टश्रोतव्यइत्यादिश्रवणात्तत्साक्षात्कारश्रमासंभवेन तामपञ्चतदत्वग्रहासंभवसर्वविलेपापगमे
न तत्तत्तगाभिन्नखलूनि मधुविनस्य अत एव संन्यासनन्तसाक्षात्कारस्य तोणेनैवासंभावनादेः सहूलस्याद्यनेकावा
यद्युपपद्यत एव न च जीवेकालादरैरन्तिन श्रवणमनननिदिध्यासनादिकं विनाशोधितत्वंपदार्थसाक्षात्कारा
भावात् गादृशातत्त्वपदार्थतानासंभवाच्च न वाक्यार्थसाक्षात्कारोत्पत्तिः पदार्थशुद्धेर्वाक्यार्थशुद्धौ हेतुत्वादिति चेन्न विश्व
विशेषणवैयर्थ्यात् उत्तमाधिकारिणु शीघ्रमेव सर्वसंभवात् न चाधृत्रिसंहड्डपदेशात्तेतिसत्त्वविरोधः न स्यामध्यमाधिकारिविष
यत्वात् न च कार्यणां श्रियमाणानां सर्वेषां कथमुत्तमत्वमिति शंक्यं यतः स्थावराणां कृम्यादीनां च तत्त्वाववोधाधिकारसंपादयितृविशे
षस्य सर्वेषामुत्तमाधिकारित्वसंपादनेन काश्यां स्थितः सर्वेतेहिमाकोऽपि परमेश्वरानुगृहीतमहर्षिवरप्रभावेन पतिताणामुत्त
माधिकारित्वलाभेन वाल्य एवातिशीघ्रमेव तत्त्वसाक्षात्कारलाभः नैमिनिर्मलितपुराणवत्कृत्वंच ॥

लौ॰ स्था॰ ५६ 56

वासिष्ठे च श्रीसरस्वतीकरकमलस्पर्शप्रभावेन भस्मप्रणेऽसमुत्वानां काकानां तत्र साक्षात्कारलाभ भुशुण्ड्याख्यश्री॰
वसिष्ठस्यनिकाभिचारः भगवतीकृपया वामदेवादिवत्सर्वेनमीयश्रवणादिसत्तिसंभवात् । प्रादरनैरंतर्येणसंभव
नपवाक्यापि किंचात्र म्रियमाणेष्वपि सर्वेन न सर्वैर्वे श्रवणादिकमनुष्ठितमेव । न तु केषांचिदाशरीरपाये श्रुत्वैवमरणे समम्य
स्यासिद्धत्वनिदेहिनः वित्तानसाधनेनैतेन सर्वैः पूर्वमनुष्ठितमिति तस्मात्काशीप्रभवविचं इति: एतन यणावामृतस्य स्फूर्ति
पुरेनयनादेव विद्याविषनिहृतिसिद्धेः काशीमरणान्मुक्तिरिति पारिवाकानां नार्थवादत्वेतिसिद्धं यतेन मरणा ।
त्साधनत्वनश्यसमपाते: प्रायेणानुपलंभान्न द हितायापदेशोपगमेः यानोत्कलजितासतिस्वेः यथशाद्वेनसाधनचत्व
श्यसम्पन्नानेनर्योजे: तत्संपन्नमेवाधिकारिणां प्रतिवेदांतश्रवणकारंभोनसंपन्नात्मनामपि श्रवणादिपरिहारेण काशी
मरणायैव प्रयासाय विशेषेनिपराके वहुजन्मार्जितपुण्यपुञ्जसमादितपरमेश्वरकृपया मरणावस्थ एव साधनस
म्पत्तिस्वीकारात् जीवदवस्थायामेव सद्यो मोक्षप्रदविज्ञानोपायश्रवणादिकं हस्तगतं परिहृत्य दविहितका
मादिदशादिविह्नवमोकाश्यां मरणकालिकविज्ञानायप्रहृत्वसंभवाच्च कौर्मे उपायान्तरमभिधाय वक्ष्ये दामवणाढि
प्रोवाराणस्यां समाहितः इति वदता महेश्वरेणैव वाराणस्यवलाकाश्याबाह्य विज्ञानसंपादनाशक्तस्यैव काशीवा
सावश्यकता मीकार्यछा काश्यां शानवर्षं जीविनामर्थ्यते प्रारब्धेन बहिर्मरणादर्शनाच्च शास्त्राधिकारिणां स
र्वेषां सिद्धस्वयस्वगंधर्वकिंनरनरादीनां काश्यां मातमशक्यत्वाच्च काशीमरणस्य मोक्षस्य प्रतिसाक्षात्हेतुता
भावात्मकस्यापि मुमुक्षोः प्रवृत्तिर्नस्यादिति न च वाच्यं परंपराहेतुतावपि प्रवृत्तिसंभवात् अन्यथा मुमुक्षोः शा

५६

देवेपि प्रवृत्तिर्नस्यात्तथा चातिमेतस्य सेगः तस्माद्बुद्धधृतेर्भेजनजन्मसूत्रार्थेन त्वं तुल्यरूपणारे स्वर्गसाधनया॰
गसाधनपुरोडाशानकूलव्रीहिरूपणारेच यद्वद्विरिति वैदिकलौकिकसर्वत्र व्यवहारोच्छेदप्रसंगः तस्मात्काशीम
रणाभक्तिरिति श्रुतत्वा यद्यत्साधनमंतरेणश्रुतानुपपन्नितत्सर्वं संस्कृतेनभवतीति शुभस्याहडकुमारीवाक्यन्ना
योराहरणं तथा सितासिते सरिते यत्र संगते तत्राप्लुतासो दिवमुत्पतंति ये वैतन्वं विसृजंति धीरास्ते जनासो ऽमृत
त्वं भजंते इति श्रुतिवाक्ये दृश्यते पितृवाचा रोगलक्षणादिपातकी हरिंध्यानान्यते देहं प्रयागे मुक्तिभाग्भवेदित्यादि पुरा
णवाक्ये च यदंतरेणमोक्षोऽनुपपन्नस्तत्सर्वमनेनन्यायेन कल्पयति तत्रतावन्नमेवविदित्वेत्यादिश्रुतिविरोधाज्ज्ञानं ध्याय
तोमत्स्वदेहांत्युपपन्नस्तत्सर्वमनेनन्यायेनकल्पयति तत्रतावन्नमेवविदित्वेत्यादिश्रुति प्रयागेमरणावसरे तत्त्वज्ञानं भव
तीतिकल्प्यते ज्ञानेप्रतिश्रवणादिकं भिचारवारणायाव्यवहितेनोत्पत्तिनिवेशायप्रयोगगौरवनिरासाय च जन्मांतरीयश्रवणादिकम
र्थेण्याभ्यसेवादिकल्प्यते काशीमिवप्रयागेपि मृतिकालिक उपदेशो भवतीति श्रवणादिनप्रायप्रयागमाहात्म्ये विना ज्ञानेनमुक्तेतर
र्थादिवचनेनतं जन्मांतरीयश्रवणादिजन्यज्ञानेविनामुक्तेतर्थेपरत्वानेयं विरोधाशिष्टदिस्वतेशामनदर्शनंमध्ये वेशमंडनत्वानश्राउलि
गरर्थानादिभिर्भवतीतिवाच्यं तद्वचनानिरेष्टविशेषभयाधेहति रवेनेविनष्टोवप्रमादयोपीत्याग्रहान्निषेधनीति एवंवहेयं श्या
त्वविशेषः यत्काशीमरणमृतस्यतेनमात्रसमोत्तः प्रयागेतसर्वकालतोवामरणमप्यतोरवमोक्षः प्रथमेत्यमृत्रामीकृयायोमतत्स्यादि
रेवतस्यभवतीति सच विशेषः कलिकृतनामउदाहृतमन्यादेरनत्यायोदाहरणोवतनकापिरिकृतिः इतिदृढकुमारीवाक्यमः प्रथमे
वकैश्चिद्दृढकुमारीवरन्यायेनोदाहियते १६.१८. प्रत्रापिप्रसंगात्तद्विनन्यायप्रयं येनेयामुक्तिः स्मा गतेरितिनिम्ना १४.१८ ज्ञानमात्रमणनायः

लौ० श्रमणो वैवहृदयतिः यथा नस्याश्राणीयविधिनान्यकर्षिताखस्वकर्त्तादेस्यकर्त्तृनिन्यादिकर्मणश्चेदानीं ब्राह्मणत्वा
न्या० भावेपि भूतपूर्वेण ब्राह्मणेनेन निर्देशस्तथा श्रावस्मारूप्ये श्राम्नानामपि श्राद्धनयामानवसत्तया निर्देश श्रस्मदाहरण
५२ संगतिः एवं विज्ञातारमेकेन विजानीयादिति श्रुतजीवपरतया हृदे विहृतायां श्रुतौ विज्ञातृत्वाक्तिर्निरुपाधिकेन
47 सिंकस्ति सिंसमर्थसंभवादनेन न्यायेन भूतपूर्वगमप्येव संगच्छत इति बोध्यं ।९९।८२।। यज्ञतनुभाविसंज्ञया निर्देशो यथा नाम्न्नदे
वसेत्काष्ठाणामित्यवनतसत्रशाटिकान्यायावनारः स्वस्य शाटिकां वायपतीत्यत्र यथा स्वस्यावस्यायाभाविन्यासंत
या निर्देशस्तथा दार्ष्टान्तिकेपीति बोध्यं ।९०।८३। श्रज्ञानान्पुत्रनाम्नो कीर्तनन्यायोप्यवनरति ।९८।८४। श्राभाणक
न्या श्राभाणकं लौकिकी गाथा न्यायोयमनेव व्याख्यातविषयः ।९१।८५। कुमारीन्यायविषय एव जलानयनन्यायो
प्यवतरति तद्यथा जलमानीयतामित्युक्ते चोदितमपि पात्रानयनं जलापनयनेंतर्भवति एवमिहापि बोध्यं ५०।८६
एतेनाग्न्यानयनन्यायो व्याख्यातः ।५१।८७। इक्षुरसन्या० व्याख्यातोयं ५२।८८। इक्षुविकारन्यायोप्यनेन विषयेप्रवर्त
ते इक्षुरेणं विकारेष्वपि हिमसगुडखण्डशर्करादिभिन्नास्वमालिन्याद्यपगमनादेनमपादेवविभिन्नरूपत्वेदर्शने तथा सत्रा
दिष्वपीति बोध्यं ५३।८९। श्रौहिवीनन्या ५४।९०। गजसेनामसेचनिन्या ५५।९१। यक्तरतेन सर्वभेकेडनिन्यायश्वस्य एवः ५६। ९२
कीटभृंगन्या० कीटो यथा भृंगेणगृहीतस्तद्धियावमभिध्यायंस्तत्स्वरूपतामेति तथा हृदि हृदये समुपास्यमभि
ध्यानाद्ध्येयात्मकतां यामाविस्पष्टः ५७।९३ श्रुतमलोकन्या० यथा तुलायपेक्तयांतिकटिन स्यापिलोहस्य
श्रमापेक्तयाम्रदुत्वेन तथा मृदुत्केनेपीत्यर्थः ५८।९४ श्रयं वैषम्याधिकविवक्षायां स्वल्पवैषम्यविवक्षायां तु पाषाणे

शिकाख्या॰ ५५।६५ विलावलान्तख्या॰ प्रत्येकेन विम्बेन निवद्धः तथ यथा वलाबलादिविसेश्वरस्य किरीटः सेनापितोम
न्तकेवोकुद्देशमन्तानेपेविविधवशादिलस्यमूलंगतः तन्त्राथ्याः शुभमहाफलेनेनपतनाभंग्रस्तशाहेशिरःप्रायोगच्छ॰
नियत्रभागपरहितस्तत्रापदोभाजनमिति ५॰।६६ केशपानख्या॰ केशपानेनाम दिव्यविशेषलसन्न्यायः तन्त्रका
रभ्रस्येदुर्गादीनुग्रान्देवान्सन्तर्पित्वा तत्स्नानोदकं चाहरसत्तायतेप्राणिनोप्राणः इत्यादि मेवेणप्याहिवाकस्तत्रोयेः
मेघ्राव्यशोध्येन च तत्रायं पात्रे तेरेकलाम्रेयेनमामभिरक्ते यनेनाभिमेवितेप्रस्तनिरयंपायथेत एवंकृतेन च तद्देशा
दिनाख्यागणस्य राजनिमित्तं देवंवाचोरं द्धः खेनताय ते सभदः प्रशंज्ञोज्यः तथा च सर्वं दिव्यसाधारणस्वं दिनोपवास
वत्पश्चोरस्य तत्स्नानकालेसत्त्वं भवति शास्त्रनिर्दिष्टावधिकालेन महद्धः खं यथा तथा हारीहरादिष्वेकमत्रिया जेने
नरनिर्दोषकृतंनोनिर्दोषसत्तिनो यद्यपि तत्कालस्यान्ति किंचित्स्वं तथापि निर्दोषत्स्याच परिपाककालेः निर्दोषेनरका
दिद्धः खं भवतीति न्याय संगतिः ५॥६७ यदितीर्थ्याकोपाकौद्यमेवनिवेकस्य द्धः खं मस्यात्तत्तद्वलभत्वणान्न्यायप्रवृत्तिः
रटमपिरिक्तो एवमेग्रपिषट्सत्त्वायषुवोध्यम् तच्चेत्यं शङ्कोकाकालितद्दुलानादिग्याय मन्त्राद्येष्वन्नास्नानोदकेन संभि
श्राद्ध्यानेनैवंवासयेत् प्रातः स्नानेप्रांजलमपोषितेभताख्यितापि पलपतेनिष्ठीवयेत् एवंकृते यस्य हन्तुं लोहि
तंदृश्यतेनालचक्षोयंतेकंपनेच गात्रेसोःशद्धः प्रज्ञेज्य इति ५॥६८ विषभक्षणाख्यायोपी हवोध्यः तथयथाकृतोपवासः
प्राङ्विवाकः शंभेसंसृज्यतत्प्रविषंसंस्थाप्यतंविषवलणासत्त्वमिभ्यादिनाभिमंत्र्यत्रिंशाहूणनजुतेनसंयोज्यदहि
णाभिमुखाय यश्नीनलदेव्रा निक्षिप्यदद्यात् एवंकृते श्राकवालिकाशनपंचकं यो निर्विकारः सशुद्धः स्वजेनं तं विकिनत्ती

लौ॰ मा॰ ५८ 58

यः प्रपठ्यते नरः ॥५३॥५४ समाभिषेचयस्व मां तेनैव धान्येनेति विवक्षायां तन्मपरशुग्रहणान्यायो ऽवतरति प्रथमोदाहर
णे क्रमोपपादितः प्रकृते सोमो न हस्तग्रहीतमानयेति प्रयहार्थीनस्तेयमकार्षीत्परशुमस्मै तपतेति सयदि तस
कर्तो भवति तत एव अनृतमात्मानं कुरुते सोऽनृताभिसंधोऽनृतेनात्मानं सन्तं जेयपरशुं तमं प्रतिगृह्णाति सदह्यति
ऽथ हन्यते ऽथ यदि तस्याकर्मो भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते सत्याभिसंधः सत्येनात्मानं सन्तं जेयपरशुं तमं प्रति
गृह्णाति सनदह्यते ऽथ मुच्यते सयथा तत्र नादह्यते तादात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति ॥५४॥१९
घटारोहणन्यायो धर्मोपमेस्यायत्तम माषकोऽज्ञरणन्यायपृच्छकनिमज्जनन्यायाप्याहवतेने न चतावद्घटारोहणप्रकार
उच्यते सर्वं दिव्यसाधारणधर्मानुष्ठानानन्तरं प्राड्विवाको घटं घटनं च लग्नास्पृश्यादिमं देवाममं त्र्ययने पोथस्यवले यदिश्या
मंत्रेणघटापनामपेयां नलामामंत्रयते अनेनं प्राड्विवाकः शेषं नलामारोपयति आरोपितेन च विनाशे न के यावन्मश्चेवावस्था
पयति दश गुर्वंतरोहणकालः प्राणाः षट्प्राणा विनाडी घट्यादिनिर्णयकारणं चोक्तं कलितायदि वाऽदैनमसपाऽः स्यात्संश
यः समोवारीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नर इति ॥५५॥ ११ धर्मोपमेदिव्यविधिः राजनं कारयेद्देममयं मेषीसकायसे लिखेत्ने
पटे वापि धर्मोपमौ सितासितौ प्रभुरूपं वराख्येन गंधमाल्यैः समर्चयेत् सितपुष्पास्ततः प्रमेः स्याद्धर्मो ऽसितपुष्पैः पूजयेत् एवं विधा
उपालिख्यपिंडयोस्तानि धापयेत् गोमयेन मृदा वापि पिंडौ कार्यौ समौ ततः मज्जरेकेऽनुपहितेस्याप्यो वाऽनुपलतितौ ऽपा
लिमेघटौ देवब्राह्मणसन्निधौ आवाहयेत्ततो देवा लोकपालाश्च पूर्ववत् धर्मावाहनपूर्वं तु प्रतिनायर्चके लिखे
त् ततः पटि पापमुक्तो हृदये स्नायानमेकरे श्चभिषालोभिमंत्रयेत् अभियुक्तस्तयोश्च केपरक्लेनाविलेखितः

८

५८

धर्मेण हीने षण्डः स्यात् धर्मेण न महीयते इत्यादिना पितामहेनोक्तः ५६।१।२ एवमतिनमतैलादेः सौवर्णमाषकोऽदृष्टेन
येणाध्यस्यकोऽदैन्योऽदोषभावे शुद्धिः अन्यथा त्वशुद्धिः ५७।१।३ शोध्यस्यानिमत्तनसमयेन तस्यानान्निलिमेषरमादायतस्यत
न स्थाने स्थितेनानरोपयति वेगेन शोध्यस्थानमागत्य नक्षिरोऽतिनिरिक्तेमुखेन नासिकारूपेण दवयवेन पश्चमितदा
सम्पुट इतरथा तस्पुट इति एतेऽपि न्यायाः परस्पराहरणन्यायविषये वर्तन्ते चटन्यायमूलकोऽशयानविषयेते उलभत
णा विषये निवर्तन्ते इति बोध्यं ५८।१।४ स्यात्स्या इत्यादिन्यायः ५९।१।५ चौरापराधे माण्डव्यनिग्रह इति न्यायः ६०।१।६।
काकदधिघातकन्यायः यथा काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्र काकपदं दधिघातकलक्षकं तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः ६१।१।७
गणपतिन्यायः ६२।१।८ तिलतण्डुलन्यायः ६३।१।९ नीरक्षीरन्यायः ६४।१।१० वेणाकाशन्यायः इदं न्यायचतुष्टयं स्वस्थाने व्याख्या
तं ६५।१।११ येनोपक्रम्यते येन चोपसंह्रियते स वाक्यार्थ इति न्यायः इदं परार्थानुमाने प्रसिद्धं यत्राप्ये धूमादग्निमनुमा
य परं प्रतिबोधयितुं पञ्चावयववाक्यं प्रयुक्तं तत्र परार्थानुमाने पञ्चावयवाः प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनरू
पाः तत्र पर्वतोऽग्निमानिति प्रतिज्ञा धूमवत्त्वादिति हेतुः यो यो धूमवान् सोऽग्निमान् यथा महानस इत्युदाहरणं धूमवांश्चा
यमित्युपनयः तस्मादग्निमानिति निगमनम् इति साध्यवत्तया पक्षवचनं प्रतिज्ञा पञ्चम्यन्तं लिङ्गप्रतिपादकं हेतुः व्या
प्तिप्रतिपादकमुदाहरणं पक्षधर्मताज्ञानमुपनयः हेतुसाध्यवत्तया पक्षप्रतिपादकवचनं निगमनं तथा च यथा
ऽत्र पक्षस्य साध्यवत्तयोपक्रमस्तथैवोपसंहार इति तद्वद्वाक्यार्थस्तथा प्रकृतेऽपीति बोध्यम् ६६।१।१२ संभवत्येक
वाक्यत्वे इति न्यायः ६७।१।१३ एकवाक्यतापन्नानामिति न्यायः ६८।१।१४ अपेक्ष्यानन्तरङ्गकेनमिति न्यायः ६९।१।१५ बध्यते बध्या

लौ॰ न्या॰ ५६ 49

तामेघइतिन्या॰ ७।।११६ विग्रहवतोपीतिन्यायः ७।।११७ यस्याप्यायोसृज्यते इति ७२।।११८ इदंन्यायषट्कं स्वस्थाने संदेशन्यायेन स्पष्ट
तयाश्लीयते स्वभावतोपि स्पष्टार्थं चेतिते व्याख्यातं ७२।।११९ नास्त्यास्वाक्षेत्र मितिन्या॰ मृद्विकयोक्त्रः क्रीतः दासान् स्वयमषः
एषइत्यादौ काष्टपुरुषादीनाम् स्वहस्तादिति एनाडइस्वहस्तादिविषयत्वं यथा तथा प्रकृतेपीत्यर्थः यजमानपंचमा इडो
भक्षयेतीत्यस्योदाहरणं बोध्यम् ७४।।१२० एकं संधित्सतोऽपरं प्रच्यवत इतिन्या॰ यथैकैकस्यावयवादिसंधानमिच्छ
तोःपरं तदंत्यानलसंयोगादेः प्रच्यवमेन तथेत्यर्थः ७२।।१२१ स्तनंतनिस्रतिन्यायोपीहशः यथाकश्चित् कश्चिद्दैवमाराधयतः
पुत्रंलब्धावानपुत्रलाभायदेवंतरमाराधयतः स लब्धवान् नतेमसलेणएव पूर्वदेवकोपात्सर्वं मरणं तथा प्रकृतेपि ज्ञातमि
त्यर्थः ७१।।१२२ सार्वजनीनस्वल्पायधद्यन्यायोपीहबोध्यः ७७।।१२३ पतंतमनुधावतो वज्रेऽपिगतइतिन्या॰ पतंतं कपोतं विज्ञालात्रिः
स्रतो ऊर्ध्वयक्ष्यं तं पतितमनुधावतो जीवितं कस्यवज्रेऽपिपतितो यथा गतं तथा प्रकृतेपीत्यर्थः ७८।।१२४ श्वपालश्वनकन्या॰ इयंहि
लौकिकीगाथा कश्चित् कत्तकोस्वसमयस्य श्वानिश्वपालनामकसंकेतेन कृतवान् स्वस्त्रीको योत्पादनाय निंगालीदंदोसाकंश्रान्त
रेमत्वातिको पपरीनान्तमनयानिः श्वेविनाबभूवेति तथा च यथा स्वश्रान्तविष्णुनिश्वानस्नाश्रान्तिमत्याभार्यायाः कोपनायभा
र्यास्वनिंदा क्रियते तथा संतोभिन्नेपि न ब्रह्मविग्रहावच्छिन्ने परात्मनि भेदभ्रमवतां कोपोत्पादनाय शास्त्रेण तद्वि
ष्टविग्रहावच्छिन्नेष्टानिंदावाजेनान्यविग्रहावच्छिन्नेस्तुतिः क्रियते प्रयत्नाकार्यं ब्रह्मणोविराड्दे॰
विस्वादिनाम संकेतेन कृत्वा श्वानस्वेनतन्त्पून तारुद्रनारायणा शिवादिस्तुतिः क्रियते इतिभावः ।७९।।१२५॥
नहिनिन्दानिंदितुं प्रवर्तते अपितु विधेयं स्तोतुमितिन्या॰ ॥

केवलायां निंदायां प्रयोगं न नाभावाद् भयपरत्वे वा अभेदप्रसंगात् इति भावार्थोऽस्य प्रागेव व्याख्यातः अतरार्थस्तु स्पष्टः ८०।।१२१
यद्वा भयोः समोदोषः इति न्याः ८१।।१२२ उभवामाहृदंभिमिते इति न्याः वरमिति सामान्येन नपुंसकमेवमग्रेऽपि ८२।।१२३ प्रा
लिसमहद्वैकोऽहं वा प्राणन्यागन्याः ८३।।१२४ कूपखानकन्याः यथा कूपखानकोऽपरिपतितं पंकादिकं कूपाद्भिः स्वते
नोऽभसाप्रक्षाल्यते तथा तत्र द्विग्रहावच्छिन्नप्राभेदवुद्धिर्जनो दोषस्तदुपासनानन्तरं स्फुरितनमहिम्नाऽनेनादेनवा
येन समस्तं निकृंतत इति तेयं ८४।।१२५ निम्नगाप्रवाहन्याः अयं स्वस्थाने स्वाहं प्रतीयते ८५।।१२६ शानेयचाश्रादिति
न्याः ८६।।१३२ याहृशोयत्स्वाहृशोबलिरिति न्याः ८७।।१३३ याहृशो मुखं ताहृशी चपेटेति न्यायोऽपि हृदयोयः ८८
।।१३४ मारणायगृहीतोंगच्छेदं स्वीकरोमीति न्याः ८९।।१३५ मरणाद्वरं व्याधिरिति न्यायोऽपि हृदयोयः ९०।।१३६ एका
किनी प्रतिज्ञा हीति न्यायः ९१।।१३७ नहि प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धिरिति न्यायोऽपि हृद्यः एतयोरर्थैकोऽपि स्वरूपभे
देन कालयोगपद्यप्रतीतिर्भ्रमस्तथेत्यर्थः ९२।।१३८ चहृउटीप्रभातन्याः यथा चहृउटीस्थप्रयः करग्राहिभ्यो भी
त्या रात्रौ पलायितानां पथ्यन्यनां वणिजां दूरं गत्वापि यथा भ्रांति वशाद् हृउट्याम् एवप्रभातोदय इति लोके प्रसिद्धं त
थाप्रकृते पिनान्नमिति तत्रैव स्पष्टं ९४।।१४० वरयात्रायकन्याः वरणमिति न्याः अयमेकं कचिन्न हिकमयात्रायकन्या
मुह्राह यंती निलिख्यते ९५।।१४१ नष्टाश्वदग्धरथन्याः जौ रथिनौ केचिद् ग्रामं प्रविष्टौ परस्थाभ्यामवतीर्याश्चौ मुमना
शंमोचयित्वा स्वगृहादीनि विष्टौ तत्रो दैवेनदंदह्यमाने ग्रामे तयोरेकः पश्चाद् ग्रामान्निःसारयिष्यामीति धिया रथमारो
निःसारितवान् अपरस्तु अश्वान्तावता तस्मिन् स्थले दग्धे एकस्य अश्वान् अन्यस्य रथो दग्धः तौ च यथा अन्योन्याकांतैकै
रथं संताना स एव देशं प्रापतुस्तथार्थवादविधिवाक्ये वेतराकांक्षैकवाक्यतां प्राप्य प्रमादि जनयत इति ९६।।१४२

"माध्यिप्रभेदेन निर्देश इति बोध्यम् ९३।।१३९। अन्तपवृत्तप्रभेदन्याः यथास्य अपप्रभातन्यप्रभेदः" ७।।

लो॰ पदान्तनिराकांक्षत्वेपिवाक्यैकवाक्यत्वास्यात्येकवाक्यताक्रियतेनतथाप्रकृतेनोनंदर्शपूर्णमासादीनांस्वयंकरण
न्या॰ स्यांगैर्निराकांक्षत्वेपकारकांक्षाणामनारभ्याधीतानांगैर्विकृतीनांयातिदिष्टांगैःपरिपूर्णानांप्रयाजादिभिःसहैकवाक्यताकां
५ क्षाविरहेणुसत्वापिताकांक्षत्वयान्वयःइतिसंक्षेपः॥ ८७॥१४२ सविशेषणेहिविधिनिषेधौविशेषणमुपसंक्रामतःसतिविशेष्यबाधे वि
50 शेषणमुपसंक्रामतइतिन्याय॰ यदाकाशमानयनमप्यणाकाशमित्यानयनविषयौविधिनिषेधौविशेष्याकाशे।
बाधाद्दष्टादिरूपेविशेषणमुपसंक्रामतस्तथाप्रकृतेपि नचनिषेधस्यकथंबाधःतस्यप्रसक्तिपूर्वकत्वात्तदभावेऽनु
पपन्नेः किंचात्रविधिनिषेधौभावाभावमात्रबोधकौनतथावचनदाकाशेऽआनीतेत्मगणाकाशःयदाकाशःअप्रत्यक्षःशशवा
काशोविनष्टश्चादौभावाभावौविशेष्यबाधाद्विशेषणमुपसंक्रामतस्तथाप्रकृतेपिविशेष्यबाधाद्विशेषणेनयोःपर्यवसा
नमित्यर्थः ८८॥१४४ सावकाशनिरवकाशन्याय॰ स्वस्थानेस्पष्टः ८९॥१४५ अहिनकुलन्याय॰ ९०॥१४६ यकाशाश्रय
न्या॰ स्पष्टमायदयंस्वस्थानेव्याख्यातं ९१॥१४७॥ गुडजिह्विकान्याय॰ यथाननंकदलाभीत्यानिंबपानमकुर्वाणस्यबाल
स्यजिह्वायांगुडलेपनंकृत्वानिंबपानंपाययंति तथार्थवादवाक्यानिकष्टेकर्मण्यप्रवर्तमानंपुरुषंस्वर्गाद्यत्वा।
दिलंभवयित्वातस्मिन्प्रवर्तयंतीतिसंक्षेपः ९२॥१४८ यत्कृतकंतदनित्यमितिन्याय॰ ९३॥१४९ नहिदृष्टेऽनु
पपन्नंनामेतिन्याय॰ ९४॥१५० नहिकरकंकणदर्शनायादर्शापेक्षेतिन्याय॰ ९५॥१५१ प्रमतेकिमनुमानमितिन्यायश्चै
तत्कल्पः ९६॥१५२ भक्षितेपिलशुनेशांतिन्याय॰ ९७॥१५३ रज्जुसर्पन्याय॰ यथारज्जौवज्ञातायाःसर्पात्मताभानेज्ञातायास्त
त्स्वरूपेणतथात्वलक्षणःनवकुरुस्यसर्पत्वेनतद्रूपस्यचनिष्प्रपंचत्वेनभानेमानेनानविरुद्धमित्यर्थः ९८॥१५४॥
नाहमोष्मस्वरश्चेतिप्रत्यक्तविरोधविहायायौपाधिकाकाशभेदन्यायावतारःयथौपाधिकाकाशभेदविषयंमानेसवि। ॥

ष्येषतो हीति न्यायेनोपाधिगोचरं तथा जीवेशभेदगोचरं श्रमत्वादि तदुपाधिभेदविषयमिति न तेन तद्वै
रूपतागमविरोध इति दिक् १ ५ १५५ इति सत्त्वप्रकेपनमायान्तरगतान्तैः संगतान्स्वमायाव्याख्याताः
कैश्चिन्न प्रचालनेऽप्यपि पकातैतदल्लनामार्थ्यैन्नाणुरपि विशेषोस्ति प्रचलनेस्यपि क्कुविन्यासः प
रस्परमत्यविरुद्धानामपि संभूयैककार्यकारित्वं तत्र प्रदीपन्यायावतारः यथा हि वर्त्तितैलैः शिखिविरो
धिनी अग्न्युपरि तैलपातैः श्मिनाशात् वर्त्तिरपि स्वल्पकालेनाश्मिनाशिकासम्वतस्याः अपि च संभूय
प्रकाशलक्षणमेकं कार्यं कुर्वन्ति तथा सत्त्वरजस्तमांसि परस्परविरुद्धान्यपि संभूयैकं देहादिकं गृह
प्रासादिकं वा कार्यं जनयन्ति तथा हि सत्त्वमेव लघुः तत्र हि कार्योद्गमने हेतुर्धर्मो लाघवं यतोऽग्नेरूर्द्ध्वज्व
लनं जीवानां वा ऊर्द्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्थाः इति स्मृतिसिद्धम् ऊर्ध्वगमने प्रकाशकं च सत्त्वमानं ज्ञायते ज्ञानमिति
स्मृतेः सत्त्वकारणं च सत्त्वं सत्त्वे संजयतीति स्मृतेः तथा च लघुत्वे सति तान सत्त्वहेतुत्वं सत्त्वलक्षण
रजउपष्टंभकं संश्लेषजनकं सत्त्वतमसी स्वयमविक्रियत्वया स्वकार्ये प्रवृत्तिं प्रत्युपवसीदन्ती रजसोप
ष्टभ्येते प्रवसादात्ययात्स्वकार्ये प्रयत्नकार्ये ते चाले च रजः चलत्वं सक्रियत्वं एवं च प्रवृत्तिहेतुत्वं रजसः
तथा च स्मृतिः रजसो लोभ एव चेति लोभस्य च प्रवर्त्तकत्वं प्रसिद्धमेव दुःखकारणं च रजः दुःखं कर्म
णि भारतेति स्मृतेः कर्मणो दुःखहेतुत्वं च सर्वानुभवसिद्धं कष्टं कर्मेति न्यायप्रसिद्ध तथा च प्रेरकत्वे
सति सक्रियत्वे च सति दुःखहेतुत्वं रजसो लक्षणं तमस्तु गुरु आवरकं मोहकरं च भवति तथा च गुरु

लौ· न्या· ५८

त्वेमति प्रावरकत्वेवमतिमोहकत्वंतत्त्वानां एतेनैतेषांविरुद्धत्वंप्रतीयतेत्वियतेत्वैषांसंभूयैक
कार्यजनकत्वे तत्रराजसतमसयोः स्वकार्यप्रवर्तके तत्त्वप्रतिनिमैगएणंचालयदन्तःकरणंग्राह्यत्वेतानमस्मा
नमसानत्वगतप्रवृत्तिशक्तिंवंधकेनक्कविदेवप्रवर्त्तते ततस्तनोग्राह्यत्वेनितमसोनियामकत्वं सत्त्व
वप्रवृत्तिविषयद्व्याप्यवभासकेनहिमन्दृष्टादित्वानुविनानहिषयाप्रवृत्तिः तस्मात्रयाणामप्येषां
विरुद्धानामपिसंभूयैकप्रवृत्त्यादिकार्यहेतुत्वंतथादेहादिसर्वकार्येष्वपित्रेयम् तथाहिसत्त्वरजः
तमोहाः परस्परंविरोधिनः स्वावरूपाणिसत्त्वादीनिनिमित्तानिकल्पयंति तद्यथाएकैवनाम्नाभा
मतीस्त्रीरूपयौवनादिसंपन्नाभर्तृस्वरूपवाकरोति दुःखाकरोतिच सपत्नीःमोहयतिचनरांतरंत
कस्यैतेतोस्तत्प्रतितस्यास्तन्मन्द्रूपसमुद्भवात् एतेनभामतीन्यायोव्याख्यातः नचैकस्यत्रिरूपत्वम
युक्तं वह्निन्यायेनोपपत्तेः यथाह्येकस्याग्नेर्दाहकत्वंपाचकत्वंप्रकाशकत्वंचतथासत्त्वादेरवि
किंतस्मात् कार्यजातेवकारणेसदेवकूर्माङ्गन्यायेननिःसरतिपुनस्तत्रैवलीयते यथाकूर्मदे
हेसंत्येवांगानिनिःसरंतिविभज्यन्ते इदंकूर्मशरीरमेतान्येतस्यांगानीति एवंविशमानानितत्राव
लीभवंति तथास्त्रसिद्धांतेमपिद्रष्टाघटमुकुटादीनीतिप्रदीपन्यायः ५।।१७।। आसेभिकोत्रक
इकर्मेतिन्या· भामतीन्या· वह्निन्या· ३।।१५।। कूर्माङ्गन्यायस्य तत्रायोनिगदव्याख्यानः शिष्टमाय
वयेतस्वस्वस्थानेव्याख्याने।।५।।१८· वातादिन्यायोपीह बोध्यः वातपित्तश्लेष्माणांसमोप्यविरो

५८

विरोधिनोऽपि देहधारणलक्षणैककार्यकृत इति प्रसिद्धं ॥ ५ ॥ १८ ॥ वादिमायस्त्वयदाभूतस्तायामिसा
दयो धातवो गृह्यन्ते तेनैकस्योपाधिभेदेन नानात्व विवक्षायां प्रवर्त्तते यथैकरूप एव धातुरुपसर्गप्रभ
वद्रूपोपाधिभेदेन नानात्वं भजति तद्यथाकरणे क्रियाकर्तृत्वेनादेः प्रत्ययभेदेन पराभवोऽनुभव र
मादेश्चोपसर्गभेदेन रूपार्थभेदः एतोयमेवैकमेव ब्रह्मोपाधिभेदेन नानेवाभास इति यदि त्व भ्वादि
पाठेन दृष्टिप्रियादयो विवक्षितास्तदा तत्र विषयेऽपवादस्य प्रवृत्तिः प्रसिद्धं हि परस्परं विरुद्धानामपि स
म्भूयैककार्यकारित्वमिति ॥ ॥ १९ ॥ ६२ एवोभयोरुपकार्योपकारिभावेनान्योन्यापेक्षयोः संब
न्धे सति कार्योदयस्तत्रोपपङ्ग्वन्धः यथा हि कश्चित्पुरुषो दृक्शक्तिसंपन्नः प्रवृत्तिविहीनः पङ्गुरन्ध
पुरुषं प्रवृत्तिमन्तं दृक्शक्तिरहितमध्यमाश्रित्य प्रवर्तयति किंचित्फलमुद्दिश्य एवं तथाचेतनः पुरुषः
स्वयमप्रवर्तमानः प्रवृत्तिशक्तिमदचेतनं प्रधानं प्रवर्तयतीति तत्र प्रधानस्यैकमेकं पुरुषकर्तृ
कदर्शनार्थं पुरुषमपेक्षते भोग्यं हि प्रधानं न च भोक्तारं विना भोग्यस्य भोग्यत्वं संभवतीति पु
रुषस्य भोक्त्रपेक्षा पुरुषस्तु मोक्षार्थं प्रधानमपेक्षते तथा हि भोग्येन हि प्रधानेन संबद्धः पुरुष
स्तत्कृतं दुःखत्रयमात्मन्यभिमन्यमानः मोक्षं प्रार्थयते स च सत्वपुरुषान्यताख्यातिनिबन्धनः न च
प्रधानं विनेति भवति पुरुषस्य मोक्षाय प्रधानापेक्षा अनादित्वाच्च संबन्धपरंपराया भोगाय संबन्धो
मोक्षाय पुनः संयुज्यते इति प्रकृते यथान्धपङ्गुसंयोगः स्वजनस्यागमनादिकं विनाभीष्टफलाप्तः

लौ॰ न्या॰
५२
52

यद्वतिसपवनदृष्टैगामनादिकमुत्पादयति तथा प्रकृतिपुरुषसंबंधोपि न भोगाय न मोक्षाय पर्याप्त
इति सपवनदृष्टैसर्गं करोतीतीति दिक् ॥ १९३ ननु सांख्यैः प्रधानस्य स्वतंत्रस्य प्रवृत्त्युपगमात् पुरुष
स्य च प्रवर्तकत्वास्वीकारात् तथा च तेषामपसिद्धांतः कथं चोदासीनः पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयेत् पं
गुरपि स्वं पंथानं वागादिभिः प्रवर्तयति नैवं पुरुषस्य कश्चित्प्रवर्तनव्यापारोस्तीति निष्क्रियत्वान्निर्गुण
त्वाच्चेति निरासाय लोहचुंबकन्यायोवतरति यथा चुंबकमणिः स्वयमप्रवर्तमानोपि लोहं प्रवर्त
यति तथा पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयिष्यतीति अयं न्यायो ब्रह्मवादिमतेपि प्रवर्तते इयांस्तु विशेषः
यद्ब्रह्मवादिभिरनिर्वचनीयस्यामायिकस्य मायाब्रह्मसंबंधस्यांगीकारान्न तन्मते कोपि दोषः ब्रह्म
णि प्रवर्तकत्वस्याप्यविपकत्वांगीकाराच्च कौटस्थ्यहानिरपि सांख्यमते तु चुंबकस्यानित्यसन्निधि
रेव व्यापारः प्रधानपुरुषसन्निधेस्तु नित्यत्वेन व्यापारत्वायोगः तुष्यतु दुर्जन इति न्यायान्नित्यस्या
पि व्यापारत्वोपगमे प्रधानप्रवृत्त्यविच्छेदरूपादयो दोषाः वज्रलेपवदनिवार्या इत्यादिक् ॥ १९४
तुष्यतु दुर्जन इति न्यायः प्रासंगिकः ॥ १९५ इति श्रीसकलकल्याणगुणभूरुहारोपणश्रीनानकसद्गुरुश्रम
लौकिकश्रीरामदयालशिष्येण सोमवंशीयविद्दुरापकुलोत्तंसश्रीगुलाबरायवर्यात्मजेनोदासी
नावस्थेन रघुनाथवर्मणा विरचिते लौकिकन्यायसंग्रहे प्रमेयनिरूपणपरः पूर्वभागः समाप्तः ॐ
श्रीगणेशाय नमः अथ प्रमाणनिरूपणपरश्चरो भागः प्रारभ्यते अत्रैव च प्रसंगात्सर्वलौकिकोपयोगिर

स्वीक्रियते यदा हि नरतिशोक मात्मविद्दिग्मात्मेप्राचीननार्किकमतमाश्रित्याखिलपदार्थस्मरणं
युगपदेव विशेष्यविशेषणान्तरैश्च विशेषणान्तरमिति न्यायेन सर्वपदार्थानामन्योन्यं क्रियाकर्म
भावेनान्वयरूपः शाब्दबोधः स्वीक्रियते तदा खलेकपोतन्यायोवतरति यथाहुः वृद्धा युवानः शिश
वः कपोताः खले यथामी युगपत्पतन्तीति तथैव सर्वे युगपत्पदार्थाः परस्परेणान्वयिनो भवन्तीति
अत्र वृद्धयुवशिशुभिः कपोतैश्चिरन्तनचिरसन्निहितकालीनानां पदार्थानां साम्यं बोध्यं नवीनर
पदार्थस्मरणेन पूर्वपदार्थस्मरणनाशात्कथं युगपत्पदार्थस्मरणमिति शंक्यं प्रत्येकपदार्थानु
भवजन्यसंस्कारैः समस्तावद्विषयकस्मरणोदयसंभवात् ॥ एतेन विशेष्ये विशेषणमिति
न्यायोपि व्याख्यातः यदि तत्स्वार्थाकांक्षिते योग्ये च यत्स्वार्थोपस्थितिविषयो भवति तेन तेन ते
नैवान्वितः स्वार्थः पदैः प्रथममनुभाव्यते अनन्तरं च महावाक्यार्थबोध इति नवनैयायिकमत
तदाश्रित्य विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति न्यायेन शाब्दबोधोङ्गीक्रियते तदा राजपुरप्रवेश
न्यायोवतरति तत्र हि क्रमेणैव बहूनां पुरुषाणां प्रवेशो भवति न युगपत् अस्मिन्मते पूर्वो
क्तसमूहालंबनात्मकं स्मरणं विनापि निर्वाह इति संक्षेपः ५। अत्र विशिष्टन्यायो व्याख्यातः।६॥
नाज्ञातविशेषणा विशिष्टबुद्धिर्विशेषणमुपसंक्रामतीत्यपि न्यायः पूर्वमुदाहृतः विशेषण
ज्ञानस्य विशिष्टज्ञानस्य हेतुत्वान्न तदन्तरेण तत्सिद्धिः न हि दण्डज्ञानं विना दण्डीति ज्ञानं संभवति

सौ
मा॰
५३
53

नवाज्ञातविशेषणं तद्विशेष्यं वशीकरोतीति तदर्थः ॥५॥ यत्रोभयकोटिकसंशये एकत्र बह्वर्थ
हानिः द्वितीयस्वीकारेल्पार्थहानिः तत्र द्वितीयपक्षः स्वीकार्य इति विवक्षायामजेदेकेकुलक्षणा
यो इति न्यायः प्रसरति न यथा कठवाक्ये आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु बुद्धिं तु सारथिं
विद्धि मनः प्रग्रहमेव च इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्ते
माहुर्मनीषिणः सोध्वनः परमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदमित्यनियतेन्द्रियादेः पुंसः संसारित
त्वममस्य च परमं पदस्यावयिना किं तदित्याकाङ्क्षायां तेभ्य एवेन्द्रियादिभ्यः परमात्मानं वि
ष्णोः परमं पदं दर्शयति इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा
महान्परः महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गति
रिति तत्र संशयः किमव्यक्तपदेन प्रधानमुच्यते उत पूर्वसंदर्भप्रकृतं शरीरमिति तत्र द्वितीय
पक्षस्वीकारेऽव्यक्तपदस्य ख्यातिमात्रत्यागः प्रसज्येत् यत्र हि विषमन्तरीति न्यायात्प्रकृतिवा
चिशब्देन विकारो लक्ष्यते न च कथं देहस्य महतः परत्वं प्रविद्यानिरूपरत्वस्याज्ञोचावात् पूर्व
कल्पस्वीकारे तु परिशेषात्प्राप्यते न प्राप्तग्रहस्य शरीरस्य परित्यागः प्रसज्येत पूर्ववाक्ये प्रकृत
प्रधानस्य परिग्रहश्च किं च साङ्ख्यैः प्रकृतिपुरुषविवेकात्मोक्षं वदद्भिः प्रकृतिरपि तदर्थं ज्ञेयेति स्वी
क्रियते न चात्राव्यक्तं ज्ञेयत्वेनोच्यते तथा च ज्ञेयत्ववचनानुसारेणाव्यक्तपदेन न प्रधानं गृहीतं शाक्यं

तद्गुरुत्वेन तदनुसारित्वमागः किंच कठवल्ल्यामपि जीवपरमात्मनोः पूर्वोत्तरवाक्यपर्यालोचन
यावत्कृत्यत्वेनोपन्यासस्तद्विषयपदग्रहणसूत्रपठितेन प्रधानस्यैवेनास्याकृत्यपदवाच्यत्वं स्यात्
तथा चैतदनुसारेणापि नेदमकृत्यपदवाच्यं तदुपगमेन तदनुसारित्वमागोपि प्रसज्येत इति ।८।
विषमत्वमिति भाष्योक्तप्रासंगिकः ॥१३॥ लोपालं जीवनमिति ।२।८। प्राणुर्हतमिति ।१।२।। दधि
पयसी प्रसक्तोऽन्वय इति भाष्येऽनेनतत्सः ।५।१।२। यत्तु सन्ने देवकुलस्यार्थे इति भाष्यमनुसरति
सोऽल्पस्यार्थेनोर्वेकृतान्तमिच्छविचारमूढः प्रतिभाति मे तन्मिति भाष्यविषयतानातिवर्तते ।३॥
एकस्मिन्साध्ये नेकेषु साधनेषु समुच्चयप्राप्तावेकस्मिन्नुपयुक्ते सति साध्यसिद्धावन्यप्रयोगेऽप्यभा
वात्तन्त्रयमेव निवर्तते पूर्वैकस्याभियोगे चेत्कैव नियामिकेति विवक्षायामशोकवनिका
न्यायः प्रयुज्यते यथा रावणेन लङ्कायां सीतानीतारात्तसौम्यश्चात्तभवान् अशोकवनिकायां स्था
पितेति तास्तत्र बह्व्यः सन्ति न चैकस्यां स्थापितेवान्यमेव न दोषो याः परिपालितत्वात्सर्वत्र स्थापयि
तुमशक्यत्वात्तस्यामत्र स्थापने स्वयमेव निवर्तते। केचित्तु यथा रावणेन सीतानीता चेदशोकवनि
कायामेव कृतः स्थापिता नाम चेमत्ररावणोऽत्केव नियामिकेति नावनेवलंकायोतदवस्थानसि
द्धेः सर्वत्र स्थापनासंभवात्वान्यत्र स्थापने स्वयमेव निवर्तते इति भाष्यार्थमाहुः सर्वथापि प्रकृतमार्गो
दाहरणसंगतेनेत्तति: तथा येपटपवतन्मेत लिहामेनाभावप्रतियोगित्वयविनाम दोतत्त्वरि

तत्रावयविनेनस्थापितान्न्हस्पर्शतोभावप्रतियोगित्वलक्षणमिथ्यात्वरूपसिद्धेर्हेतुपपत्तादितिहेत्वविष
मानेपि तत्र योगासद्धिरूपे व्युत्पाद्ये नायोग्यपत्वात् मिथ्यात्वस्यासिद्धत्वेन साध्यत्वाभावाच्च स्वयमेवनिव
र्तते एवं कस्यचित्प्रयोगे व्यर्थवतियामिकेतिदिक् ।।१।।१२।। स्ववच्छेद्यप्रामाणिकः ।।१।।१३।। मतत्रमारणमा
योपीहबोध्यः ।।१।।१४।। तत्रमेयमनमायोपीह ।।१।।१५।। काकदंतपरीक्षा ।।१।।१६।। गर्दभरोमगणना
मा ।।१।।१७।। इदमप्यत्र यं वैयर्थ्यमात्रबोध्यम् पटवत्पटे मिथ्यात्वे निश्चिते घटादिषु स्थालीपुलाकन्या
येन तन्निश्चयं पुलकाः स्थूलाध्यानविशेषाः यथा प्रज्वलितवह्न्युपरिस्थितस्थाल्यंतर्गतेष्वेक सिक्थके
निश्चिते सर्वे पक्का इति निश्चीयंते नहि सर्वेकृतेपीत्यर्थः ।।१।।१८।। अनेकेषु पदेषु वाक्येषु वाक्यार्थे ये
षु स्वयमपठितमपि वाक्योपरितनमध्ये ऽन्ते वा पठितस्य तस्य वक्तव्यं पूर्वव्याख्यातमेय यतत्सूचीकटा
हन्यायेनेति शेषः यथा लोहकारं प्रति पूर्वं कश्चित्तेन कटाहोस्माकं नार्थी प्रागतः पश्चात्सूच्यास्मदनार्थी
प्राप्तः तत्र यथा लोहकारः प्रथमं कर्तव्यत्वेन प्राप्तमपि कटाहं बहुकालसाध्यत्वात् तिरस्कृत्य पश्चात्कर्तव्यत
या प्राप्तामपि स्वल्पकालसाध्यां सूचीं प्रथमं संपादयति तथा प्रकृतेपि ।।१।।१९।। उद्देशविधेयार्थानां सं
ख्यासाम्ये यथाक्रमं संबंध इति विवृतायाः यथासंख्यमन्वयो यथासंख्यमनुदेशः समानामिति पाणिनीय
सूत्रसिद्धः प्रयुज्यते यथा टाङसि ङसामिनात्स्याः इत्यादिषु पाणिनीयेषु सूत्रेषु टाङसिङसादीनां हि स्थे
नास्य प्रस्तुतया विधीयंते नैव यथाक्रमं प्रथमः प्रथमेन द्वितीयः द्वितीयेनेत्यन्वयं प्राप्नुवंतीति तथा द्वेवा

वब्राह्मणो रूपे मूर्ते वामूर्ते चेत्युद्दिश्य विधीयते यथात्र प्रादेशोऽनेनेति नेतीति तत्र हि क्रमेणामूर्तामूर्तयोर्नि
षेधद्वयमन्वेति अन्यथोभयत्र निषेधद्वयमन्वेयं मूर्तामूर्तयोरनिषेधप्रसंगेन द्वैतापत्तिः स्यात् ब्राह्मणे
पि वा निषेधान्वये सूत्रवाद्यप्रसंगः। अयं च सामान्योद्देश्यविधेयत्वेनेष्टापि समयसंग्रेषु विवक्षावर्तते यथा
भोभायाः लैदोषवतः समासमासाभ्यां विधिसमसमेषु नातरनिस्पतो न तु त्रोद्देश्यविधेयभावोऽस्ति विधत्ते
व्ययथामात्वमन्वयः एवं दृष्टिश्येभ सोगेन्यरसाविमास्तावपि वोध्यम् ॥२।२०॥ सर्वसाधारत्वेन प्रामो
ध्युद्यमानो यत्र स्वेन सहस्थानेन रूपविसंख्यायायं वसति तत्रात्मतमायावतारः यथामलोऽर्थे हिनर
स्त्रक्रिरक्षतणस्याज्ञादिभतकेष्वपि सत्त्वादस्मिंस्तदिनरभतणानिषेधे पर्यवसानि ॥२।२१॥ वाक्यस्य लक्षमा
यो ॥२।२२॥ कुंभीधान्यमात्रप्यपीदृशः यथा कुंभीधान्याय विशायेयं धेनुर्देयमत्र विशेषणसामर्थ्यात् स्वाय
कुंभ्यामेव धान्यं यस्येति विज्ञायते न त्वावापोऽपि निषेद्धुं कथं पुनर्ज्ञायते त्वयापि निषेद्धमिति उपनिषद्भ्यावेक
गम्यमिति विज्ञातौ अन्यथा विद्यमानधान्यराशिमतामपि सर्वेषां विप्राणां कुंभीधान्यसंभवेन कुंभीधान्या
येति विशेषणवैयर्थ्यं वजीवनतदुपादानादेरंशोपनिषद्बोधविषयत्वसंभवेन विशेषणवैयर्थ्यापातात्
एवं चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्यादावपि बोध्यं ॥४।२३॥ यत्र सामान्यवाचके पदे सह प्रयुक्ते विशेषवाचक
पदबलाद्दर्थामयपरतयानीयते न तु ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायः यथा ब्राह्मणा भोज्यन्तां परिव्राजकाश्च
सत्रे परिव्राजकानामपि ब्राह्मणत्वात् ब्राह्मणपदं परिव्राजकेतरब्राह्मणपरं न त्वेतस्माज्जायते प्राणोम

लौ॰
मा॰
५५
55

नः सर्वेन्द्रियाणि चेति स्मृतावेतदिन्द्रियस्य मनसः समभिव्याहारात्सर्वेन्द्रियाणीति पदे लक्षणा तत्र सर्वेन्द्रियपदं इन्द्र
द्रस्य वर्णे मन इन्द्रियत्ववादिमते। मनोनेत्रेतन्नस्मात्ब्राह्मणमत्रूपमत्रैव न्यायेन इमादि बोध्यम्॥५।२४॥ ब्राह्मणव
सिष्ठन्यायोऽपीह बोध्यः ब्राह्मणा आयाताः वसिष्ठोऽप्यायात इत्यादावपि सामान्यपदस्य विशेषपदसमवधाना तदि
तरविशेषपरत्वात्॥६।२५॥ गोबलीवर्दन्यायोऽपीदृशः। एतावांस्तु विशेषः यत्र विशेषणोपादानस्य प्रयासस्य
मभिप्रेतं तत्र पूर्वन्यायद्वयप्रवृत्तिः यत्रताप्रालितत्रेतस्य प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिनिवेदनस्यायं गोपदस्य हि स्त्रीपुंसो
प्रसिद्धिरप्रसिद्धिः पुंव्यक्तावप्रतः एवमानय बलीवर्दं चेति प्रयुज्यते। उदाहरणं देवा मनुष्याः पशवो वयांसि
सिद्धाः सयक्षोरगदैत्यसंघाः प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता ये चान्यमिच्छन्ति मया प्रदत्तमित्यादि। अत्र हि विद्याध
राप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनय इत्यभिधानात्सिद्धादीनामपि देवत्वे देव
त्वे देवपदस्य सिद्धादीतरत्वे विधाने न वैशद्यमपेत्यातेषां माधान्यमस्ति न च देवपदस्यापि एवासैप्रसिद्धिरस्तीति सर्वं
मनवद्यं॥७।२६॥ विशिष्टवाचकानामपि पदानां सदा नासति प्रयोगे विशेषणवाचकपदसमवधाने विशेष्यमात्रपरता
करिहेहितमायः हेहितेऽकस्मिन्नितमितिको यस्माद्विशिष्टवाचकस्य हेहितपदस्य तत्र सद्विरदहेहितपदं स्याद्दोषवि
शेषणवाचि द्विरदपदसमवधानात् यथा गर्जितं रूपविशेष्यमात्रपरत्वं तथा स्वप्रेमस्नेवः स्वखेडः स्वभोक्तेति श्रु
तौ स्वखेडः स्वसातांकारकर्तृत्वस्य भोक्तृत्वाद्विशिष्टवाचकस्यापि भोक्तृपदस्य स्वखेडः स्वशब्दसमभिव्या
हारात्सातांकारकर्तृरूपविशेष्यमात्रपरत्वमिति॥८।२७॥ एतेन न्यायद्वयं व्याख्यातं बोध्यम्। गजच्छायामायः॥९। २८

नीलेंदीवरश्यामायाः ।२०।२४॥ पर्वताधित्यकायाः ।२१।१३।। पर्वतोपत्यकायाः ।२२।१३।।वानिमंडलायाः ।२३।
१२। स्तगवाग्रामायश्च। करिणीवृन्दनाघटा इंदीवरे नीलेस्मिन् उपत्यकाद्रेरासन्ना तस्योर्द्धमधित्यका वा
निशालातमंडलावाग्रामस्य बंधिनीतिकोशात् हि सिद्धे वाचकानामपि वैदादिपदानां नैवासत्र मदोपसि
ध्रुवचटा नीलेंदीवरलोचना प्रथिमकायामिव धातम्यां रोमुद्धं मंसामनुमतः शकुलमिमादौ विशेषण
पदसमभिव्याहारात् हि शेष्यमात्रपरत्वादिति ।२४।२३।। यत्र विशेषणशास्त्रोद्देश्यविशेषणधर्मावच्छिन्नव्यक्तिसा
मान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकपपस्य विशेषशास्त्रेण बाधकत्वं येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको
भवतीति न्यायो वृत्तरनिप्राप्त इति भावः। येन नाप्राप्तेस्यस्य यत्कर्तृकावश्यप्राप्तावित्यर्थः नचैवमस्य
सक्तमर्थदार्ढ्यबोधकत्वात् सामान्यशास्त्रप्राप्तियोग्येचरितार्थे हि विशेषशास्त्रस्य बाधकत्वे वीन ब्रा
ह्मणाभोज्यं नोमाठरकौडिन्यपरिविवेष्टामित्यत्र यथा भोजनकर्तृकावश्यप्राप्तौ परिवेषणविधेरारब्ध
त्वात्तेन सामान्यशास्त्रप्राप्तियोग्ये प्रदेशादावचरितार्थेन विशेषविधिनात्रोद्देश्यमाठरत्वादिविशेषधर्माव
च्छिन्नब्राह्मणत्वसामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकस्य ब्राह्मणाभोज्यतामितिशास्त्रस्य बाधः तथा न हिंस्या
त्सर्वाभूतानीति हिंसानिषेधकर्तृकावश्यप्राप्तावग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्याग्नीषोमीयादिप्रवाल
भनविधेरारब्धत्वात्तेन सामान्यशास्त्रप्राप्तियोग्ये प्रदेशादाववचरितार्थेन विशेषविधिनात्रोद्देश्याग्नी
षोमीयत्वादिविशेषधर्मावच्छिन्न पशुत्वव्याप्तलक्षणसामान्यधर्मोद्देश्यकस्य न हिंस्यादिति शास्त्रस्य

लौ· मा·
५६
56

बाधः एवं वाजपेये स्रोत्रादिष्वपि द्रष्टव्यं नस्रुवांपि वेदिग्मा निषेधस्य विहितेतरविषयत्वात् तथा वाऽगि
नाहिंव धीयत्रत ग्रामात्सतेवेदेदिमत्रापित्तियम नञ्चतमावनायनिर्वाच्य प्रकृतःसारस्वतो ह्विनेरितिप्रायश्चि
त्तविधानानस्यनिषिद्धत्वंनिर्डीयते इतिशंकायम निषिद्धत्व निर्धारणात्प्रायश्चित्ते प्रायश्चित्तविधानात्तु निषिद्धत्व
निर्धारणेऽन्योन्याश्रयन्यायेनायोग्याश्रयात्रिषिद्धत्वानिर्णये प्रायश्चित्तानिर्णयात् नहिविधानस्य तत्स्वरूपे हिविधान
वत्त्रैमित्तिकत्वेनाप्युपपत्तेःस्वतन्त्रान्वयनाशार्थत्वकल्पनायोगात् विधित्वमेवप्रकृत्युपगमेनात्रबाधो नोपपत्ते
रितिदिक्। इति येनाप्राप्तन्या। २५। इषुश्रवसेगिकोऽन्यस्मन्न्यायः यथाकस्यचिदन्यो यथायोऽन्यस्मःतस्म
न्यःकस्यचिदन्यस्य मन्यते: इमत्रयथानवत्त्वनिर्णयथा प्रकृतेषोमर्थः।२६।२५। यथाग्रामोमाश्रयोनदोषाय य
थादेहादेहस्रावीतत्रबीजन्तत्न्यायः।२७।२६।। गुरुग्रामोमाश्रयोनदोषाय यथादेहादेहस्रावीतत्रबीजन्तत्न्यायः
अथ कुक्कुटीन्यायश्चप्रवर्तते ग्रंथेषु समतावमोन्याश्रयः प्रवादानादित्वान्नदोषावहः।२८।२७।। यत्रैकहानौऽपरहा
कभावे समनदोषलत्वनैनाविकान्या।४।२८।। ग्रामान्नयस्य दोषत्वविवक्षायां नहि स्वशिक्षितोऽपि वटुःस्व
स्कंदमारोढुं पटुरितिन्यायःप्रवर्तते।५।२९।। कर्मारं विनाकरणस्य कार्याऽन्तमत्वविवक्षायाञ्च नहि सुतीक्ष्णा
पासिधारास्वयंछेत्तुमाहितव्यापारेतिन्यायइति येननाऽप्राप्तन्यायान्तरगतास्तन्यायाः।६।३०।। तक्रकौण्डिन्यन्या
योऽपि सामान्यशास्त्रप्राप्तस्य विशेषशास्त्रेणबाध एव प्रवर्तते यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्या
येत्यत्रकौण्डिन्यस्यापि ब्राह्मणत्वात्सामान्यशास्त्रेणापि दधिदाने प्राप्ते तक्रविशेषविहितेन तक्रदानेनापो

त्वेते एवमाहवनीये जुहोतीति सामान्यशास्त्रप्राप्तस्याहवनीयाधिकरणकहोमस्य पदे जुहोतीति विशे
षविहितेन पदहोमेन बाधः तथा यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इति श्रुत्या बोधितस्य भूतेषु साक्षाद्ब्र
ह्मकार्यत्वस्य तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुरित्यादिविशेषश्रुत्या बाधः नैव
कवित्तानात्मत्वं वित्तान श्रुतिविरोधः व्योमादेर्ब्रह्मानन्तरमनया तद्भावापन्नब्रह्मजन्यत्वेन तद्धितानाद्धिता
नाद्धित्वानसंभवात् नचैवमेनयोर्वाक्ययोर्नैतन्माधेयोदाहरणत्वं आकाशादिभावानापन्नब्रह्मकार्यत्व
स्य सामान्यश्रुत्या बोधितस्य बाधाप्राप्यसंगतेः नचानयोर्मीयथोः साकर्ष्ये शंक्यो विरोधात्सामान्यशास्त्रस्य
विशेषशास्त्रेण बाधे पूर्वंमायस्य फलसाम्याभावेन तस्य बाधे तु नरस्य शक्तेः समकालिकभोजनपरिवेषणयो
र्हिंसातत्प्रतिषेधयोश्चाविरोधः स्पष्टः दधितक्रयोर्लोदनसेकरूपस्य तद्भिन्नरूपस्य वा फलस्य साम्याद्बाध्यबा
धकत्वाद्दधिफलस्य तक्रेणौदनसिंचनवादन्योन्निवृत्तिः। अत एव ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां केवलः कौण्डि
न्याय तक्रं न बाध्यबाधकभावः एवं होमयोरपि क्रमरूपकारकत्वलक्षणस्य फलस्यैकत्वाद्बाध्यबाधकतेति। २९।४।।
केचिन्न्यायव्याकरणमात्रगोचराण्युदाहरणान्याहुः यथाश्वः उपलेभाद्याकरणोदाहरणस्य तत्राद्यएक
त्वात्स्वरूपे वीनेव प्रदर्श्यते पुरस्तादपवादा अनन्तरानुत्सर्गान्बाधन्ते नोत्तरानिति न्यायः अवश्यं स्वपरासि
द्धाव्येष्वप्रथमोपस्थितानानन्तरबाध्यत्वेन चावितार्थ्यं पश्चादुपस्थितस्यानन्तरं बाध्यमानाभावः आकाङ्क्षानिवृत्ते
विप्रतिषेधशास्त्रबाध्यमानाभावाच्चेत्येतस्य बीजम्।२९।४२॥ मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानिति

लौ॰
मी॰
५७
57

तिन्यायः पूर्वोपस्थितत्वाच्चैतावतोत्सर्गस्य बलीयस्त्वम् ।२८।४९। पूर्वे त्वपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गा इति न्या
यः लक्षणैकचक्षुष्कोऽपवादविषयपर्यालोचनेन हि विषयलाभाभावनिश्चये उत्सर्गेण तन्मूलस्य संस्करोतीत्य
स्यवाविकल्पापत्तिरित्यर्थः अभिनिविशन्ते इत्यस्य बुद्ध्यारूढा भवन्तीत्यर्थः ॥२९॥ ४४॥ अविकल्पापवादविष
येन तूत्सर्गोऽभिनिविशन्ते इति न्यायः तत्र इत्यस्यापवादत्वादर्शनात्स्वपर्यालोचनात्प्रागपीत्यर्थः प्रकल्प्या
मस्य वदितुमसमर्थः तत्र खलस्यैकचलक्षणचक्षुः स्वपर्यालोचनं विनाप्यपवादविषयपरित्यागेनोत्सर्गे
णासंस्करोतीतिन्यायार्थः येनाङ्गेनानाश्रमन्यायेप्रदर्शितविधिनिषेधवाक्ययोर्न सामान्यविशेषभा
व नहि यथा होममात्राधिकरणतया श्राद्धस्याहवनीयस्य विशेषविहितेन पदहोमेन संकोचस्तथेह हिं
सामात्रविषयतया निषेधः प्रवर्तते येन विशेषेण संकोचः स्यात् किं तु रागप्राप्तहिंसायामेव मावतापि नि
षेधोपपत्तौ न क्रतुप्रकरणेऽपि निषेधप्रवृत्तिः प्रमाणाभावात् प्रत्युत यदर्थो हि तत्र तदर्थो निषेध इति
न्यायेनानृतवदनादिनिषेधस्येवास्यापि क्रत्वर्थत्वे स्यात्तथा चानयोर्विधिनिषेधयोर्ग्रहणाग्रहणवि
कल्पवद्विकल्पः स्यादित्यनर्थपरंपरापत्तिरिति तेषां तदप्यस्योदाहरणे बोध्यम् ॥३०॥४४॥ उपजनि
प्रमाणानिमित्तोऽप्यपवादः संजातनिमित्तमप्युत्सर्गं बाधत इति न्यायः अस्य तु भवति पाणेऽप्युदाहरणं
तथा हि ज्योतिष्टोमे बहिष्पवमानार्थमृत्विजामेकतैककमेणाहृतोऽहस्तेन संस्पर्शापसर्पणानन्तरं नाम
धेउद्गातारमन्वेदयप्रस्तोतायच्छिद्येतादक्षिणयज्ञमिष्ट्वाते न पुनर्यजेतेति श्रुतिजन्यात्तनिमित्तम्प्रा

यस्मिन्कर्तव्यताबुद्धिः पश्चात्तन्निर्हृदेण देयदिप्रतिहर्तापच्छिद्येत सर्ववेदसं दद्यादिति श्रुतिर्नम
याप्रायश्चित्तेनोत्तरकर्तव्यतापि यथा बाध्यते। यत्रोपजनिष्यमाणनिमित्तेनोत्तरेणाक्रान्तो पूर्वनिमित्तकप्रायश्चि
त्तस्यागतादिप्रयोगे बाध्यते अयमप्यास्य निमित्तेनोत्तरेण रहितनक्रतत्त्वमदन्नुष्ठाने वैकल्यप्रसंगादुत्सर्गापवा
दित्वे चात्र बाध्यबाधकभावे नोपचारादिति मतेयः ॥१।१।५९॥ पूर्वात्परं बलीय इति न्यायः ॥१।४।२॥ स्याद्व
रङ्गमविषयत्वाद्यत्रक्रबाध्यः ॥१।१।५८॥ अनन्तादित्वानन्तद्वाधत्वानयोः सर्पवत्सनाभ्यादिरूपेणोगमस्या
वरविषययोस्तत्रोत्तरेण पूर्वबाधः प्रसिद्धो यथा प्रक्रमेऽपि इयांस्तु विशेषः यत्पूर्वस्मिन्पूर्वोत्तरभावस्यानि
यतत्वाद्बाध्यबाधकभावोऽपि नियतः अत्र तत्रत्ता दृश्यो न गतः सप्तलमिष्यानवत्तानयोरुदाहरणमेवो
ध्याद्द्वितीये त्वनियतपूर्वापरभावप्रयुक्तबाध्यबाधकभावस्यानियतत्वान्नादृशयोरुदाहरणपत्रद्वयेऽपच्छे
दयोरुदाहरणत्वमिति ॥१।१।५८॥ अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वेति न्यायः अयमपि व्याकरणमात्र
गोचरः नहमादिमादावध्यवधानेनत्रयस्य धात्वर्थेनान्वयायनेन्नहमादिमस्योदाहरणमिति चेन्न
व्यवधानेऽपि धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थोपसर्जनत्वेनोपस्थितस्य न तदर्थेनान्वयानुपपत्तेः एवं चाव्यवधा
नेऽपि न तदर्थेन धात्वर्थेन संबध्यते किन्तु प्रत्ययार्थेन तस्य प्राधान्यादिति दिक् ॥१।५।४९॥ एवमन्येऽप्यव
विकादयो न्याया व्याकरणमात्रगोचराः सन्तीति दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ॥ कृदभिहितभावो द्रव्यवत्प्रकाश
त इति न्यायस्यात्र प्रमाणप्रमेयेति गौतमीयसूत्रोक्तगौतममपि गम इति पदस्योदाहरणं बोध्यम् तथा वत्तन्व

स्तो॰ त्तानाम्निःश्रेयसाधिगमः इत्यस्याधिगम्यमानं निःश्रेयसं तत्त्वज्ञानाद्भवतीत्यर्थः अन्यथा तानस्य मोतं अन्य-
मा॰ हेतुत्वापत्तेरिति ।१।१।५।। तत्रैकोऽस्मिन्माये प्रदर्शिताया स्तस्माद्वायतस्मादात्मन इति श्रुते वीचितरंग
५८ मायोदाहरणत्वमपि बोध्यम् । तथाहि वीचीतरंगशब्दोपयोयोर्भंगलरंगादुर्मिर्वा स्त्रियो वीचिरित्मिको
58 भात् एवं च यथा वाय्वाद्यभिसंयुक्ताद्धृदाद्वीचिर्नीयते तद्वा वायद्वा च तस्मात्तरंगात्तरंतद्वा वापश्चाच्च तस्मा-
त्तरंगात्तरं तथा मायोपहिताद्ब्रह्मणः त्वमुत्पद्यते तद्वा च तस्माद्वायुरित्यादि तार्किकास्तु शब्दानामतावे-
तमवतारयंति भेरीदेशाज्जातः शब्दो वीचितरंगन्यायात्समन्विहितशब्दांतरमारभते एवं शब्दः शब्दा-
तरमिति क्रमेण श्रोत्रदेशाज्जातः शब्दो श्रोत्रेणाग्रहत इति ।१।१।५।। तदेकदेशिनस्तु कदंबमुकुलन्या-
यमिहावतारयंति यथाहि कदंबमुकुलात्कालविशेषनिमित्तेन सर्वासुदिक्षु युगपदङ्कुरानिकसारण्
मयंते तथा भेर्यादिदण्डसंयोगेन वंशादिदलद्वयविभागेन वा निमित्ते तभेर्यादिदेशावच्छिन्नाका-
शोदशसु दिक्षु दशशब्दा जायंते एतावन्मात्रं एव दृष्टांतः अग्रे तु पूर्वोक्तप्रकारेण तत्सन्निहितान्य-
शब्दानारभंते इत्यादि नेयम् ।१।१।५।। अन्ये तु मनागपि नाशकभाव विवक्षायां सदोषसंदम्यायः यथा
हि सदोषसंदंसंतो महोदरावसरीतिलोत्तमार्थपरस्परं व ध्वंसात्मकभावेनोभावपि नष्टाविति भारतप्र-
सिद्ध तथा वीचितरंगन्यायेनोत्पन्नानां कार्यशब्दानामुपनाशसोपानं शब्दोपरस्परेण नाश्यावंसउपोस
नोपोसुन्दोपसुन्देनेति केचित्तार्किकाः तदयुक्तमित्यपरे उपोस्येनहित्तणावस्थायिनोत्पन्नस्य हितीयक्षणे ध्वं- ५८

सजनानायोगात्तस्मादुपोत्पन्नाशादेवासन्नाशइति किंतर्हितत्राप्योदाहरणमिति चेत्तत्रातिपत्नाविमवे
हि तौ हि परस्परानुमितत्प्रतिबंधकत्वेनानुमितिकरणत्वरूपानुमानत्वनिरासकौ भवतः इदमेव तयोरि
तरेतरनाशत्वं नामेति ।१८।५१।। अथ तुल्यबलयोर्विरोधे प्रसरति प्रबलनिर्बलविरोधे सबलेन निर्बल
बाधविवक्षायां तन्मात्स्यन्यायावतारः अयंशयइतिहासपुराणादिषु दृश्यते तथाहि वाल्मीकिप्रभृत्यादा
ख्यानेतत्समाधिप्रलयमोक्रम् एतावत्ताषकालेन नद्दसातलमंडले बभूवारानकेतीरां मात्स्यन्यायकदर्थि
तमिति यथाप्रबलामत्स्यानिर्बलान्मत्स्यान्नाशयंति तथाऽराजकेऽस्मिन्देशे प्रबलाजनानिर्बलान्नाशयंतिस्मे
तिन्यायार्थः शास्त्रेपि तत्प्रागमेनप्रत्यक्षादिबाधेप्युदाहरणं बोध्यं प्रबलश्रुत्यादिप्रमाणैर्निर्बललिंगादि
प्रमाणबाधेप्ययं बोध्यः तथाहि विधिविशेषस्य सहकारीणि षट्प्रमाणानि श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्था
नसमाख्यारूपाणि विध्येन रसच श्रुत्यर्थपाठस्थानमुख्यप्रवृत्त्याख्यानि तेषु पूर्वपूर्वस्य प्रबलत्वेनोत्तरोत्तर
बाधकत्वमत्र चैवत्वामल्लावद्रुपोद्घातत्वेन विधिभेदाः संक्षेपतो निरूप्यंते। अप्राप्तं फलवत्त्वे चार्थ्यः स्वसाम
र्थ्येन प्रकाशयति स विधिः स च प्रमादिभिर्धर्मैर्भिन्नः समुत्पत्तिविधिर्विनियोगविधिः प्रयोगविधिरधिकारवि
धिश्चेति चतुर्विधो भवति तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिः प्रथमः यथाग्निहोत्रं जुहोतीति अंगसंबंध
बोधको विधिर्विनियोगविधिः यथा दध्ना जुहोतीति प्रतिपन्नांगभावस्य दध्नो होमसंबंधं विधत्ते दध्ना होमं भावये
दिति। इत्यादीनामंगत्वेन नाम परोद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वं पारार्थ्यं तच्चानेन विधिनाज्ञाप्यते प्रयोगप्राशु

लो
मा.
५६
56

भावबोधको विधिः प्रयोगविधिः स चाङ्गवाक्यैकवाक्यतामापन्नः प्रधानविधिरेव स हि साङ्गं प्रधानमनु
ष्ठापयन्विलम्बे मानाभावादविलम्बापरपर्यायं प्रयोगप्राशुभावं विधत्ते न हि विलम्बवदविलम्बेऽपि मानाभा
वः॥ विलम्बेऽङ्गप्रधानविध्येकवाक्यतावगततादर्थ्यानुपपत्तेः न हि विलम्बेन कृतयोः पदार्थयोः सह कृत
मिति साहित्यं व्यवहरन्ति स चाविलम्बो नियते क्रमे आश्रीयमाणे भवति अन्यथा किमेतदनन्तरमेतत्कर्तव्यमे
तदनन्तरं वेति प्रयोगविलम्बापत्तेः अतः प्रयोगविधिरेव स्वविधेयप्रयोगप्राशुभावसिद्ध्यर्थं नियतं क्रममपि प
दार्थविशेषणतया विधत्ते तत्र क्रमो नाम विततिविशेषः पौर्वापर्यरूपो वेति फलस्वाम्यबोधको विधिरधिका
रविधिः फलस्वाम्यं च कर्मजन्यफलभोक्तृत्वं। स च यजेत स्वर्गकाम इत्येवंरूपः अनेन हि स्वर्गमुद्दिश्य यागं वि
दधता स्वर्गकामस्य यागजन्यफलभोक्तृत्वं बोध्यते तत्र स्वाम्यं तस्यैव योऽधिकारिविशेषणविशिष्टः अधिका
रिविशेषणं च यदेव यत्र पुरुषविशेषणत्वेन श्रुतं अत एव राजा राजसूयेन यजेतेत्यनेन स्वाराज्यमुद्दिश्य राजसू
यं विदधतापि न स्वाराज्यकाममात्रस्य तत्फलभोक्तृत्वं बोध्यते किं तु राज्ञः सतस्तत्कामस्य। किं विना पुरुषविशेष
णत्वेनाश्रुतमप्यधिकारिविशेषणं भवति। विधिसिद्धविद्या। अग्निसाध्येषु च कर्मस्वाधानसिद्धाग्निमत्ता एवं
सामर्थ्यमप्यधिकारिविशेषणत्वे याद्योतनामर्थेषु च नाशक्तिः सहकारिणीति न्यायात् असमर्थं प्रति विध्य
प्रवृत्तेश्च एवमर्थित्वादेरपि बोध्यमिति दिक्। तत्सिद्धं फलस्वाम्यबोधकोऽधिकारविधिरिति। तदेवं निरूपितश्चतु
र्विधोऽपि विधिः। उत्तरकाण्डेऽप्युपलभ्यते सः। तथाहि तस्माद्ब्राह्मणः पाङ्क्तिमन्निर्विधेमादिकास्ति विधिः मन्त्रवत्सारादिविनियो
गविधिः ५६

तद्धि नित्यासत्स्वेष्मादिना तस्मन्नस्य यद्वा व्याख्याया इच्छायाः प्रकृतस्यार्थभूतस्य ज्ञानस्यावाप्तुष्ठानमशक्यत्वात्तयासत्त्वम
येन विचारं विचारं लक्षयित्वा प्रकृत्या च फलीभूतं ज्ञानं लक्षयित्वा द्वितीयब्रह्मात्मज्ञानायतनके तेव्यनाविधी
यते ब्रह्मात्मसाक्षात्कारकामो वेदान्तविचारं कुर्यादिति अतोयमधिकारविधिः साधनचतुष्टयसंपन्नोऽधि
कारी जिज्ञासुः सांगवेदान्तश्रवणं कुर्यादिति प्रयोगविधिः कल्प इति च तद्विधोप्ययं विधिः पुनः प्रकारान्
तरेण त्रिविधः स च विधिर्वाक्यादपूर्वत्वाद्वा दमात्रेनानर्थकम् उदकं वापूर्वत्वाद्विधिस्तथा रणेऽपूर्वेता
त्रियमार्थाः पुनः श्रुतिरुच्यते परिसंख्येत्येवमादिषु भगवतो नैमिनेः सूत्रे पुत्राववदत्ततः भट्टपादैस्त्वन्योन्या
संकीर्णेन यास्य लक्षणो विस्पष्टमुपपादितः विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ
परिसंख्येति गीयत इति अस्यार्थः यस्य यदर्थत्वेन मानान्तरेणाप्राप्तं तस्य तदर्थत्वेन यो विधिः सोऽपूर्वविधिः
यथा यजेत स्वर्गकामः व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादि नात्र यागस्य स्वार्थत्वात् यावद्व्रीहीणां प्रोक्षणस्य च संस्कारकर्म
णो विधिं विना कथमपि प्राप्तिरस्ति अतोयमपूर्व एव विधिः पक्षप्राप्तस्याप्राप्तांशपरिपूर्णफलो विधिर्नि
यमविधिः यथा व्रीहीनवहन्तीति । अत्र विध्यभावेपि पुरोडाशप्रकृतिद्रव्याणां तण्डुलनिष्पत्तये घादेवा
देवावहननप्राप्तिरस्ति किंतु नखदलादेवलोकावगतकारणत्वाविशेषान्नखविदलनादेरपि पते प्राप्त्या
दित्यवहननाप्राप्तांशासंभवान्न देशपरिपूर्णफलः उभयत्रैकस्योभयोर्वैकत्र युगपत्प्राप्तावन्यतरनिवृत्ति
फलो विधिः परिसंख्याविधिः यथा चयनेऽश्वगर्दभरशनयोर्ग्रहणे युगपदनुष्ठेये सामर्थ्याविशेषादन्याम

मो
ला
६९
60

सेमामगृभ्णन्रशनामितिमंत्रस्याश्वाभिधानीमादत्तइतिगर्दभरशनाग्रहणव्यावृत्तिमात्रफलकोविधिः
परिसंख्याविधिः एवंपंचपंचनखाभक्ष्याइत्यपिपरिसंख्याविधिः इदंहिनभक्षणपरंतस्यरागतःप्राप्तत्वात् किं
तुपंचनखनिवृत्तिपरमिति नचनियमपरिसंख्ययोःफलतोऽविशेषः यतोनियमस्यविधेयावघातनिष्पन्न
मनिहितमश्राम्नायापूर्णमेवफलेनखविदलनादिविधिस्त्वार्थिकीति। अथश्रोतव्यइतिकोविधिरितिविचा
र्यते। तत्रकेचित्श्रवणंश्रोतव्यार्थसाक्षात्कारहेतुरितिसामान्यनियमस्यपर्यश्रवणोऽव्यभिचारादसिद्धेःश्रवणश्र
वणंब्रह्मसाक्षात्कारहेतुरितिविशेषनियमस्यापीदानींकेषुचिद्वामदेवादिष्वन्वयव्यतिरेकव्यभिचारादसिद्धेः
अलौकिकेब्रह्मसाक्षात्कारेलौकिकोपायाभावेऽस्य यच्चुपायांतरेणसहविकल्पेनसमुच्चयेनवाश्रवणमानांत
रेणाप्राप्तस्यतदानियमःपरिसंख्यावेतिसंभावनास्याप्यनवकाशात्नापूर्वविधिरेवायमितिमन्यते। अपरेतुवि
चारमात्रेविचार्यनिर्णयहेतुत्वस्यलोकसिद्धत्वादपरोक्षार्थविषयमानावच्छेदेनापरोक्षहेतुत्वस्यग्रंथकृद्भिः
प्रागपरोक्षवादेव्यवस्थापनाच्च यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेतिश्रुतेर्नित्यापरोक्षब्रह्मप्रमाणविचारितवेदा
न्तरूपश्रवणस्यापिब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वमर्थप्राप्तमेवपरंत्वात्मतत्त्वजिज्ञासोरेतादृशप्रभावेमनोगोचरेस
स्मिन्श्रुतिबोधितस्वरूपतमविशेषावधारणायमननसप्रवृत्तस्यप्रणिधानव्यापारेहेतुताशास्त्रश्रवणेवामेधा
विनोगुरुनिरपेक्षवेदांतविचारेमन्दबुद्धेस्तस्यबाधाप्रवृत्तेश्रवणेप्रवृत्तिप्रसक्तिरस्तीतिसाधनत्वप्राप्ति
प्राप्तेमनःप्रणिधानादिभिर्व्यवधानाद्द्वितीयपक्षपरवेदान्तश्रवणस्यापाक्षिकत्वप्रसक्तोनियमविधिरयमितरेः

६९

चिकित्साज्ञानार्थं चरकादिग्रन्थश्रवणे प्रवृत्तस्यैव ब्रह्मज्ञानार्थं वेदान्तश्रवणे प्रवृत्तस्यापि मध्ये मध्ये प्रवृत्त्यन्तर
प्रसक्तौ तन्निवृत्तिफलकः परिसंख्याविधिरयमिति मते आगमाचार्यवाक्यजं ज्ञानमेव श्रवणं तस्मिंश्च विषयप्रमा
णे तद्वेद्ययोग्यशीलादौ च स्वत एव श्रूयमाणो विधिः कुण्ठीभवतीति नात्र विधित्रयस्याप्यवकाश इतीतरे परे
तु विचारे विचार्यनिर्णयहेतुत्वस्य लौकिकमानसिद्धत्वाद्रूपसदनविधेर्दृष्टार्थवन्न्यायपूर्वकत्वनियम
सिद्धेरीशानुग्रहलभ्यो हेतुशास्त्रश्रद्धाहीनस्य श्रवणाविधावपि हेतुतात्म्यश्रवणपरत्वसंभवादिति न कस्या
पि श्रवणे विधेरवकाश इत्याहुः। अलं प्रपञ्चेन नन्वेवं संक्षेपतो विधिभेदा निरूपिताः तत्र विनियोगविधेः
सहकारीणि भूतानि श्रुत्यादीनि षट् प्रमाणानि निरूप्यन्ते तत्र निरपेक्षो रवः श्रुतिः सा च त्रिविधा विधा
त्री अभिधात्री विनियोक्त्री चेति। तत्र विधात्री लिङाद्यात्मिका अभिधात्री व्रीह्यादिश्रुतिः यस्य शब्दस्य श्रवणा
देव संबन्धः प्रतीयते सा विनियोक्त्री सा च त्रिविधा विभक्तिरूपा एकाभिधानरूपा एकपदरूपा चेति। तत्र व्री
हिभिर्यजेतेति तृतीयाश्रुत्या व्रीहीणां यागाङ्गत्वं। पशुना यजेतेत्यत्रैकत्वपुंस्त्वयोः समानाभिधानश्रुत्या का
रकाङ्गत्वं यजेतेत्याख्यातनाभिहितसंख्याभावनाङ्गत्वं समानाभिधानश्रुतेरेव पदश्रुत्या च यागाङ्गत्वं प
रिगणनेन चाद्याभिप्राये। तेन शान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितः श्रद्धावित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येदित्य
त्रत्याश्रुत्याद्यामादेरात्मदर्शनाङ्गत्वमिति सिद्धान्तिभिः संगच्छते। एवं रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वे
मादावपि बोध्यम् सामर्थ्यं लिङ्गं। सामर्थ्यं सर्वभावानां लिङ्गमित्यभिधीयते इत्युक्तेः। तेनाङ्गत्वं यथा बर्हिर्देवस

लौ० मा० ८१ 61

दनंदामीत्यस्य मंत्रस्य लवनांगत्वे सहि लवनांगत्वं प्रकाशयितुं समर्थः तच्च लिंगं द्विविधं सामान्यसंबंधबोध-
कं सामान्यतरापेक्षितं तदनपेक्षितं च। तत्र यदंतरेण यन्न संभवमेव तत्स्य तदंगत्वं तदनपेक्षितं यथार्थज्ञानस्य कर्मानुष्ठा-
नांगत्वे लवने हि मंत्रं विना उपायांतरेण स्मरणात्कर्तुं शक्यते अतो न मंत्रो लवनस्वरूपार्थः संभवति किं त्व-
दृष्टसाधनम् तल्लवनप्रकाशनार्थः तस्यैव च सामर्थ्यमात्रादवगम्यते लवनप्रकाशनमात्रे सामर्थ्यात् य-
तोऽस्य विशेषप्रकरणादि सामान्यसंबंधबोधकमपेक्ष्यते। दर्शपूर्णमासप्रकरणे मंत्रस्य पाठादेवमवगम्यते य-
नेन मंत्रेण दर्शपूर्णमासापूर्वसंबंधि किंचित्प्रकाश्यत इति अन्यथा प्रकरणपाठवैयर्थ्यप्रसंगात् किंतद्-
पूर्वसंबंधि किंचित्प्रकाश्यमिति आकांक्षायां सामर्थ्याद्बर्हिर्लवनमित्यवगम्यते समभिव्याहारो वाक्यं सम-
भिव्याहारो नाम साध्यत्वादिवाचकद्वितीयाद्यभावेऽपि शेषशेषिणोः सहोच्चारणं यथा यस्य पर्णम-
यी जुहूर्भवतीति अत्र न द्वितीयादिविभक्तिः श्रूयते किंतु पर्णताजुह्वोः समभिव्याहारमात्रं।
तस्मादेव च पर्णताया जुह्वंगत्वं प्रतीयते न चानर्थक्यम् जुहूशब्देनापूर्वलक्षणात् तदर्थे वा-
क्यार्थः पर्णतया यन्निर्वृत्तं वैभ्यरेण द्वारा यदपूर्वसाधनं तद्भावयेदिति एवं च पर्णतया यदि
जुहूः क्रियते तदेव तत्साध्यमपूर्वं भवति नान्यथेति गम्यते इति न पर्णताया वैयर्थ्यम् उभया-
कांक्षा प्रकरणं। यथा प्रयाजादिषु समिधो यजतीत्यत्र हि फलविशेषस्यानिर्देशात्तन्नियोगेन भावयेत्
किमित्यस्य उपकार्याकांक्षा। दर्शपूर्णमासवाक्येऽपि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं भावयेत् ।:: ८१

कथमिमस्तूपकारकाकांक्षा उभयाकांक्षायां प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासांगत्वं सिध्यति। महाप्रकरणावांत
रणभेदाद्द्विविधं तत्र फलभावनायाः प्रकरणं महाप्रकरणं तच्च प्रयाजादेर्ग्राहकं नस्तु नः प्रकृतावेव यत्र स
मग्रांगोपदेशः सा प्रकृतिः यथा दर्शपूर्णमासादि तत्रैवोभयाकांक्षारूपं प्रकरणं संभवति आकांक्षानुपप
मात् विकृतौ तु न प्रकरणम् यत्र समग्रांगोपदेशो नास्ति सा विकृतिः फलभावनायामंतराले यदंगभाव
नायाः प्रकरणं तदवांतरप्रकरणं तच्चाभिक्रमणादीनां प्रयाजादिषु विनियोजकं। उभयविधं प्रकरणं कि
याया एव विनियोजकं न द्रव्यगुणयोरिति स्थितम्। देशसामान्यं स्थानं तच्च द्विविधं पाठसादेश्यमनुष्ठान
सादेश्यं चेति पाठसादेश्यमपि द्विविधं यथासंख्यपाठः सन्निधानपाठश्चेति तत्रैंद्राग्नमेकादशकपालं नि
र्वपेद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदित्येवंक्रमविहितास्विष्टिषु ऐंद्राग्नी रोचना दिव इत्यादीनां याज्यानुवाक्या
मंत्राणां यथासंख्यं प्रथमस्य प्रथमं द्वितीयस्य द्वितीयमित्येवं यो विनियोगः स यथासंख्यपाठात् प्रथमप
ठितस्य मंत्रस्य कैमर्थ्याकांक्षायां प्रथमतो विहितं कर्मैव प्रथममुपतिष्ठते समानदेशत्वात् यानि तु वैकृ
तान्यंगानि प्राकृतांगानुवादेन विहितानि प्राकृतांगानुवादेन विहितांगविध्योक्ता दर्शांगप्रधानविध्यो
र्मध्ये न पठितानि तेषां विकृत्यर्थत्वं सन्निधिपाठात् पशुधर्माणामग्नीषोमीयार्थत्वमनुष्ठानसादेश्या
त् औपवसथ्येऽह्नि अग्नीषोमीयः पशुरनुष्ठीयते तस्मिन्नेव दिने ते धर्माः पठ्यंते अतस्तेषां कैमर्थ्याकांक्षा
यामनुष्ठेयत्वेनोपस्थितपशुपूर्वमेव भाव्यत्वेन संबध्यते अतो युक्तमनुष्ठानसादेश्यात्तदर्थत्वं तेषामि

लौ
भा॰
६२
62

तिसंज्ञेयः।समाख्यायौगिकःशब्दः।साहिद्विविधावैदिकीलौकिकीचेति तत्रहोतृचमसभक्षणांगत्वंहोतुश्च
मसइतिवैदिक्यासमाख्यया।अध्वर्यौलवनस्यदात्रांगत्वंलौकिक्याऽऽध्वर्यवमितिसमाख्ययेति तदेवंविनियो
जितानांश्रुत्यादीनामन्यतरोक्तंप्रतिपूर्वंपूर्वस्यप्राबल्यम् तदुक्तंश्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानांस
मवायेपारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् समवायेसमानविषयेद्वयोर्विरोधेपरस्यदौर्बल्यंतुनाम अर्थविप्र
कर्षात् परस्यपूर्वव्यवधानेनप्रवृत्तेरित्यर्थः अयंभावः एकत्रविनियुक्तस्यनिराकांक्षत्वाद् अन्यत्रविनियो
गोविरुद्धएव परेणविनियोजकप्रमाणयोः समबलत्वेनान्यतरविनियोगस्यागायोगादगमाकांक्षो
त्पादनेनविनियोगःस्वीक्रियतेयथाखादिरोयूपोभवतिखादिरंवीर्यकामस्ययूपंकुर्यादितिवाक्याभ्यांक्रतौ
विनियुक्तस्यखादिरत्वस्यफलेविनियोगः यत्रतुप्रमाणयोर्बलवत्त्वेनतत्रनस्वीक्रियतेप्रबलेनदुर्बलविनियोगबा
धात् यथाकदाचनस्तरीरसिनेन्द्रसश्चसीमस्या ऋच ऐन्द्र्यागार्हपत्यमुपतिष्ठतेइतितृतीयाश्रुत्यानिरपेक्षतयागा
र्हपत्योपस्थानशेषत्वबोधकत्वेइन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिंगप्रमाणमिन्द्रशेषत्वंबाध्यते लिंगंहिनसाक्षाच्छेषत्वं
बोधयतिकिंतुप्रकाशनमात्रंकरोतीतितेनचलिंगेनानेनमंत्रेणेन्द्रउपस्थापयितव्यइतिश्रुतिःकल्प्यातं
यावत्पाधीवलीविंदतिश्रुतिव्यवधानेनशेषत्वबोधकेलिंगंफटितिस्वार्थबोधकश्रुत्याबाध्यतेतथालिं
गेनवाक्यंबाध्यतेयथास्योनंतेसदनंकरोमिघृतस्यधारयासुशेवंकल्पयामि तस्मिन्सीदामृ
तेप्रतितिष्ठव्रीहीणांमेधसुमनस्यमानइतिमंत्रभागयोः प्रथमेकंसदनकर ।।

६२

ण्ये पुरोडाशपात्रासादने च तत्प्रकाशनसामर्थ्यं लिंगेन श्रुतिद्वारा विनियोगे सति प्रतीतमेकवाक्यत्वं बाध्यते। त
स्य कृत्स्नेपि मंत्रे सदनप्रकाशनसामर्थ्यं पुरोडाशासादनप्रकाशनसामर्थ्यं च लिंगं कल्पयित्वा श्रुतिकल्प
नयोभयत्र कृत्स्नमंत्रविनियोगबोधने द्वाभ्यां लिंगश्रुतिभ्यां व्यवधानेन वाक्यमेकव्यवहितत्वमलिंगाद्दुर्ब
लत्वात् तथा वाक्येन प्रकरणं बाध्यं। यथा सोम प्रकरणाम्नातं द्वादशोपसत्तां द्वादशाहीनस्येति वाक्येना
हीनांगत्वबोधकेन प्रकरणप्राप्तमसाह्नांगत्वबाधादुत्कर्षः प्रधानस्यांगाकांक्षारूपं प्रकरणं तस्यांगप्रधान
योरेकवाक्यतासामर्थ्यश्रुतिभिः कल्प्यमानाभिः स्वार्थविनियोगप्रमितौ व्यवधानेनांगसामर्थ्यश्रुत्यो
र्द्वयोः कल्पकवाक्याद्दुर्बलत्वात्। तथा प्रकरणेन सन्निधिर्बाध्यः। यथा राजसूयप्रकरणेन नंदेमवंतनमभि
भिषेचनीयाख्यसोमयागविशेषसन्निधिपाठप्राप्तं शुनःशेपाख्यानादेरभिषेचनीयशेषत्वं बाधित्वा
कृत्स्नराजसूयशेषत्वमापादितं सन्निधेः प्रकरणादिकल्पकत्वेन स्वप्रकरणाद्दुर्बलत्वात्। तथा स
न्निधिना समाख्या बाध्यते तथा हि पौरोडाशिकसमाख्याके कांडे आग्नेयपुरोडाशादिकर्मणां क्रमेण मंत्रा
आम्नाताः तत्र दधिपयोरूपसान्नाय्यसन्निधौ शुंधध्वं दैव्याय कर्मणे इति मंत्र आम्नातस्तत्र समाख्याबले
नास्य मंत्रस्य पुरोडाशपात्रशुंधनशेषत्वे प्राप्ते सन्निधिना बाधित्वा सान्नाय्यपात्रशुंधनशेषत्वमापाद्यते।
पुरोडाशसंबंधिकांडे पौरोडाशिकमिति समाख्यायाः कांडगतमंत्रस्य पुरोडाशसंबंधविशेषबोधकेन
विशेषशेषिभावरूपविनियोगबोधकत्वे सन्निध्यायपेततया दुर्बलत्वात्। एवं च विरोधे सति श्रुतिर्बाधके

लौ॰ भा॰ ८२ 63

व समाख्याबाध्यैव मुख्यानां तु पूर्वबाध्यत्वं परबाधकत्वं चेति श्रुतिलिंगसूत्रार्थः। तदेवं निरूपितानि विनियो
गविधिसहकारीणि प्रमाणानि तेषां बाध्यबाधकभावश्चोपपादितः। अथ प्रयोगविधिसहकारीणि श्रुत्यादी
नि षट् प्रमाणानि निरूप्यंते तेषां बाध्यबाधकभावश्चोपपाद्यते तत्र क्रमपरं वचनं श्रुतिः तच्च द्विविधं केवल
क्रमपरं तद्विशिष्टपदार्थपरं चेति तत्र वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति केवलक्रमपरं वेदिकरणादेर्वचनांतरेण
विहितत्वात् वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति तु क्रमविशिष्टपदार्थपरं। एकत्र प्रसरतामंगभयेन भक्षानुवादेन क्रम
मात्रस्य विधातुमशक्यत्वात् सेयं श्रुतिरितरप्रमाणापेक्षया बलवती। तेषां चानकल्पनद्वारा क्रमप्रमाणत्वा
श्रुतपदाश्विनस्य पाठक्रमात्तृतीयस्थाने ग्रहणप्रसक्तौ आश्विनो दशमो गृह्यत इति वचनाद्दशमस्थाने ग्र
हणमित्युक्तं॥ यत्र प्रयोजनवशेन निर्णयः सोऽर्थक्रमः यथाग्निहोत्रहोमयवागूपाकयोः। अत्र हि यवा
गूहोमार्थत्वात्तत्पाकः प्रयोजनवशात्पूर्वमनुष्ठीयते स चायं पाठक्रमाद्बलवान् यथापाठे त्वनुष्ठाने ल
प्रयोजनबाधः अदृष्टार्थत्वं च स्यात् न हि होमानंतरं क्रियमाणस्य किंचिद्दृष्टप्रयोजनमस्ति। पदार्थबोधकवाक्या
नां यः क्रमः स पाठक्रमः। ततः पदार्थानां क्रम आश्रीयते स च पाठो द्विविधः मंत्रपाठो ब्राह्मणपाठश्च। तत्राग्नेयाग्नीषोमी
ययोर्यागयोस्तद्याज्यानुवाक्याक्रमाद्यः क्रम आश्रीयते स मंत्रपाठात् सोऽयं ब्राह्मणपाठाद्बलवान्। अनुष्ठाने ब्राह्मण
वाक्यापेक्षया मंत्रपाठस्यांतरंगत्वात् ब्राह्मणवाक्यं हि प्रयोगाद्बहिरेवेदमेवं कर्तव्यमित्येवमवबोध्य कृतार्थं
भवति मंत्राः पुनः प्रयोगकाले व्याप्रियंते। मंत्राः पुनरनन्यप्रयोजनाः प्रयोगसमवेतार्थस्मारकाः ।१२। ॥ ८३

प्रकृतौ नानादेशानां पदार्थानां विकृतौ वचनादेकस्मिन्देशेऽनुष्ठाने कर्तव्ये यस्य देशोऽनुष्ठीयते तस्य प्राग
नुष्ठानमितरेषां तु पश्चादिति क्रमः स्थानक्रमः स्थानं नामोपस्थितिः । यस्य हि देशेऽनुष्ठीयमाने तत्पूर्वं तेन पदा
र्थेन सह उपस्थितो भवतीति युक्तं तस्य प्रागनुष्ठानं ।५। प्रधानक्रमेणांगक्रमो मुख्यक्रमः येन क्रमेण
प्रधानानि क्रियन्ते तेनैव चेत्क्रमेण तेषामंगानामनुष्ठीयते तदा सर्वेषामंगानां स्वैः प्रधानैस्तुल्यं व्यवधानं भव
ति व्युत्क्रमेण त्वनुष्ठाने केषांचिदंगानां स्वैः प्रधानैरत्यन्तं व्यवधानं स्यात् तच्चायुक्तं प्रयोगविध्यवगतसा
हित्यबाधापत्तेः अतः प्रधानक्रमोऽप्यंगक्रमे हेतुः स चायं मुख्यक्रमः पाठक्रमाद्दुर्बलः मुख्यक्रमे हि प्रमाणेन त
त्सापेक्षप्रधानक्रमप्रतिपत्तिसापेक्षतया विलम्बितप्रतिपत्तिः पाठक्रमस्तु निरपेक्षस्वाध्यायपाठक्रममा
त्रसापेक्षतयानन्तर्येति बलवान् प्रवृत्तिक्रमात्तु बलवानयं प्रवृत्तिक्रमेणाश्रीयमाणे बहूनामंगानां प्र
धानविप्रकर्षो भवति मुख्यक्रमे त्वाश्रीयमाणे संनिकर्षः ।६। सह प्रयुज्यमानेषु प्रधानेषु संनिपातिता
नामंगानामावृत्त्यानुष्ठाने कर्तव्ये द्वितीयादिपदार्थानां प्रथमानुष्ठितपदार्थक्रमाद्यः क्रमः स प्रवृत्तिक्रमः
।७। तदेवमेतेषु बाध्यबाधकभावस्य संप्रतिपादनात्मात्स्यन्यायोदाहरणमात्रमेतत्सं यथास्ति तिमिंगिलगि
लोप्यस्ति तद्गिलोप्यस्ति राघवश्चेत्यत्र तिमिंगिलगिलबाधकस्य राघवस्य राघवस्य सुतरां तद्बाध्यतिमिंगि
लादिबाधकत्वं तथा लिंगादिबाधकस्य श्रुत्यादेः सुतरां तद्बाध्यवाक्यादिबाधकत्वमिति सर्वमनवद्यं नन्व
श्रुत्यादिभिर्न हि बाध्यमित्येव लिंगादि बाध्यते किंतु सति विरोधे मन्त्रेषु दुर्बलमात्रं बाध्यते तथा च कथ

मी० ला० ६४
64

मुदाहरणसंगतिरिति वेदितव्या बाध्यबाधकभावस्यापि विरोधपुरःसरत्वात् वह्नितेः पृषद्योश्चादयो बाध्यन्ते
किं तत्र प्रबलत्वं तल्लक्षणं तेरिति चेत् बलवत्सौभरेराख्याने प्रसिद्धमिति सर्वसमस्यमिति मात्समन्यायः ॥१२।१।५४॥ आख्याना
नामर्थप्रवृत्ताशक्तिः सहकारिणीति न्यायोऽत्र प्रासंगिकः शक्तिः पुरुषसामर्थ्यं स्पष्टमन्यत् तत्रैव ॥१।४४॥ य
त्वलिर्बलेनापि प्रबलसहायेन प्रबलो बाध्यते तत्र प्रमेतबलत्वं नापि पोरज्ञानपदाजनाः दुर्बलैरपि बाध्यन्ते
पुरुषैः पार्थिवाश्चिनेरिति न्यायो व्यवतरति । सहायम् । उदाहरणं त्वप्रत्ययेत्तया दुर्बलाया अपि स्मृते राचमन
रूपप्रबलपदार्थाश्रितत्वेन प्राबल्यम् अतः श्रौतक्रमस्यागेन वेदकरणानंतरं तेराचमनमेव कार्यम् ॥१४।५८॥
यत्रामन्नातिप्रसक्तादेवयवार्थालोचने स्वव्यपेताश्च योगात् समुदायशक्तेः प्राबल्येपि वस्तुते तत्र रूढियोगम
पहरतीति न्यायः यथाश्वैरिमादावन्नातिप्रसक्तप्रकृतिप्रत्ययार्थालोचनसव्यपेतागमनकर्तृत्वादिरू
पयोगार्थस्यागेन रूढ्या सामान्यादिमती व्यक्तिर्गृह्यते तथा वर्षभस्वरथकारोऽग्नीनादधीतेत्यत्र रथकारश
ब्देन प्राक्स्वेपणांमध्यो वर्णविशेषरूढ्यते न तु रथं करोतीति व्युत्पत्त्या हिन्नाऽन्य इति सैतेयः ॥६।१।५०॥ श्रुत
योगिकार्यलाभे समन्वितरूढ्यार्थस्यान्यास्तिन्यायो विशेषविषयतयाः स्वबाधकः दृष्टान्ते हि मेडपं भोज
यतीत्यत्र मंडपिवतीति योगिकार्थलाभेनान्वितस्य रूपरूढ्यार्थस्यागः ॥४२।५८॥ प्रवेश प्रकृतिप्र
त्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमिति न्यायः सामान्यविषयः श्रोयगवीबाधकस्त्वादौ हि प्रत्ययार्थस्या
पमकर्तीदिरूपस्य प्राधान्येयानीत्यादिक्रियान्वयात् प्रत्ययमप्यापि बाध्यम् ॥४।३।४५॥ भावप्रधानमाख्यातमिति न्यायः

।४।४।१८।। उच्छिष्यमाणस्य समभिव्याहारे शिष्यमाणस्यैव प्राधान्यं न त्विच्छाया इति न्यायस्य तत्त्वापकः। प्रसंगेन जिगमि-
षति अस्मिन्नाजितां सन्नीत्यादौ यच्छिष्यमाणस्यैव गमनहननादेः प्राधान्यात्तद्वैवाक्यादेः करणत्वेनान्वयस्तथा तु मे
तं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेत्यत्र शिष्यमाणस्य वेदनस्यैव प्राधान्यात्तेन वे
व वेदानुवचनादेर्विनियोग इति दिक्।४।४।१८।। एतेन कामनागोचरत्वेन प्राधान्यं बोध्यमेवं शास्त्रं स्यान्नाव
य इति न्यायोपि व्याख्यातः।४।४।१९।। न त्विच्छागोचरत्वस्य मोक्षसाधारणत्वात्तद्वैव यज्ञादिविनियोगः कु
तो न स्यादिति शंकानिरासाय शास्त्रीयाकांक्षाशान्त्यैव पूर्यत इति न्यायः।४।४।२०।। न हि शास्त्रमप्राप्तेना
न्वेतीति न्यायस्य प्रवर्तने स्पष्टा तु भो।४।४।२१।। यत्रैकपदस्यावार्थस्य मासामासारभूत मेशाद्वयमस्ति मासामासा
राविनो भूताः भोगसारनिष्पन्नत्वाच्चतद्विनाभूतम मसारमपूर्वादेशः तेन मन्ते चगृह्णीते सारेतत्रमनस्य
कं ठकन्यायः। यथामनस्यमासा पीतस्य बन्डान्कंठकादीनपि नावहन्यन्ति मनन्ति चतस्मिंगृह्णाते न
थान्तत्वेपदलस्यार्थं निह्नुतया तद्यथा भोगप्रविग्रहेनेमम्मते च भागमागलत्वेण्यामस्ति लस्यार्थग्रहे उप
यादितोयमर्थः प्राक्।४।५।।२५।। धान्यपलालन्यायो पीदृशः।५।०।२२।। ग्रहे सन्नतिपंडित इति न्यायोपि भा
गलत्वेणास्थलयवग्रमरति।५।५।२६।। न त्वेपदार्थलस्याभेदेन्यतरपदवैयर्थ्यमिति शंकोच्छेदाय पदमथ्य
धिकाभावात्सारकानविशिष्यते इति न्यायोवतरति। तथा च लस्यार्थबोधे प्रमाणसंपादकत्वे तथापदानर
साफल्यमिति बोध्यम्।५।२।२८।। कुतज्यायेऽवसागानियमः नेति नेतीनाम्नादि निषेधवाक्योपेक्ष्यते तत्

दात्म्यायत्रस्यात्मनोनबाधःस्यादितिशंकायाकरणायनागोष्ठीन्यायावतारः यथाकश्चिद्दुष्टपतिरन्नगरे
णवेष्टितमष्टंरत्नबाणैरजवरंनचानेतिलौकिकीगाथा। तथानिषेधवाक्यानिबाधावधिवेनात्माने
तरयस्यनात्मानंबाधंतेइतिपषा।१॥ स्वमनेपरेणोद्राव्यमानानांदूषणानांजन्मनेपजनने उष्ट्रलगुडन्याया
वतारः यथोष्ट्रेणोत्स्यमानेनैवलगुडेनतस्यहारःक्रियतेनयालाकिंकोस्यापितद्दूषणेसन्नतेमेववेदांति
भिर्निराक्रियते। तथाहिश्वदैतवादेयद्दोगसांकर्यादिदूषणंतैरुच्यतेतद्दोषनिषेदेविंभ्वनेकात्मवादि
नांतेषामेवमतेपामते नयथा यथैकेनात्मनामनःसंयुज्यतेतदात्मान्तरेरपिनत्संयोगस्यावश्यक
त्वेनतदविशेषान्मवादेरप्यविशेषःस्यात् अदृष्टाभिसंध्यादेरपिसर्वसाधारणमनःसंयोगस्यासमवायि
कारणकत्वेनव्यवस्थापकत्वाभावात्सांकर्यंदुष्पतिहरमितिसिद्धेयः।५५।२॥ एकातोत्रिकमतनिरासाय
प्रयुक्तयायुक्त्यानत्सदृशमतांतरनिराकरणंयदाविवक्षितंतदा उष्ट्रलगुडन्यायप्रवृत्तिः यथाबहूनांशुना
मध्येएकस्यशुनःपरिहारार्थंप्रतिमःशुष्टलगुडस्तेशदन्यामानपिप्रहरनतथाब्राह्मणकारणकादिभिः
संख्याभिमतप्रधानकारणवादनिरासायप्रयुक्तानेततेनादेरचनानुपपत्तेश्चनानुमानमित्यादिसमन्व
याविरोधाध्यायगतसूत्रस्यायुक्त्यातेनिरस्ययोगाभिमतप्रधानकारणवादमपिसाम्यान्निराकुर्वंती
तिदिक।५८।२३॥ ज्ञामात्रर्थंप्रवृत्तस्यसूपादेरतिथ्युपकारकत्वमितिन्यायः।५१।२४॥ एतद्वार्थमारा
पितस्यदीपस्यरथ्युपकारकत्वमितिन्यायश्चेहप्रवर्तते।८५२८॥ एवेतलोन्नमनन्यायोपिबोध्यः।

यथा शिलायाः पश्चिमभागस्याधस्तात् कनिष्ठिकायाश्चालनेनोन्नमने कृते सति पूर्वभागस्यावनमनं यत्नांतरमं
तरेणैव भवति तथैकस्मिन्परमार्थे द्वैतवादिनि निरस्ते ऽन्ये विनैवोद्यमं निरस्ता भवंतीति ॥९५।८॥ एकस्मिन्प्रधा
ने प्रतिवादिनि निरस्ते ऽन्ये स्वत एव न जेतुं शक्यंते इतीदृग्विषये प्रधानमल्लनिर्बर्हणन्यायः । मल्लानां बाहुयुद्धविशा
रदानां तेषु प्रधानस्य निर्बर्हणं भूमौ प्रतिष्ठापनं तत्पृष्ठभागस्य तया संयोजनमिति यावत् न यत्कामेन तत्प्र
थमं क्रियते तस्मिन्निरस्ते ते हि तदपेक्षया दुर्बलानामन्येषां जयः सुकर इति न्यायार्थः ।९।१०॥ याभिर्युक्ति
भिरतिप्रबलस्यापि तार्किकस्य तेन प्रसिद्धोऽपि दुर्गमसत्यवादी वैशेषिकादिरन्यस्ताभिरितरे तु शास्त्राववोका
दयस्तु हतो निरस्ता भवंतीति विवक्षायामाषाढवालेचलति द्विपेंद्रे चक्रीवतो वा दिधिरे वकाहृतिन्याय
प्रवृत्तिः वलतीति समम्यंते पदं देहलीदीपन्यायेनोभयत्र संबध्यते । चक्रीवानादर्भः चक्रीवतस्त्वा
लेयाद्यास्मभागर्दभाः स्वरादृत्याभिधानात् स्पष्टमन्यत् ।९।१।२८॥ देहलीति प्रासंगिकोऽत्र । यथा देहल्यां
प्रतोदीपो बाह्यमाभ्यंतरं च देशं प्रकाशयति तथा मध्ये प्रतिमेप दमुभाभ्यां साकांक्षं पदाभ्यां संबध्यते
इत्यर्थः ।९।१।२९॥ काकाक्षिन्यायोपीह बोध्यः काकस्यैकमेव चक्षुरिंद्रियं गोलकद्वयेपि क्रमेण यथा संब
ध्यते तथात्र कृतेपीत्यर्थः ।९।३।८॥ आषाढवानन्यायविषये कैमुतिकन्यायोपि प्रवर्तते । इयांस्तु विशेषः । य
त्पूर्वोक्तं स्मात् तदाष्टेतिकयोर्निदर्शयोपपद्यते इति अयं तु तिनिदोभयसाधारणः । तत्र निदर्शयो पूर्वमेवोदाह
रणं बोध्यं तस्य तोऽस्मो हि पार्थेन्माद्रिभगवद्भीमायाः सार्थस्मोकोदाहरणम् । अपि वेत्तडरावार इत्यादावपि

लौ० मा० ८८ पादेन योगतितो। ऐमायः सर्वैर्ग्रहैर्गृहीतानेव सर्वपापसमन्वितान् समोचयति स प्रीतः शरणमुपागता
गतानि मादावर्थलभ्यः। यदि सदाशिवः सर्वपापयुतानपि शरणागतान्मोचयति तदा स्वल्पपापान्वितान्सा
पून्वा शरणागतान्मोचयतीति किमु वक्तव्यमिति।१४।८॥ मोहितपार्थे सा दिकैमनिकमायोदाहृतेषु
66 एव योनयो ब्राह्मणाः तातियाज्ञेशयायाश्च यः स्वतः स्वतन्त्रो मोतेयाती मायुर्थ्यसिद्धिं देव भूपिकामायेनदेव
कर्षणेन तदवलंबिनाम भूपानामाकर्षणं यथार्थसिद्धं तद्वदिसर्थं समपि केचित। अस्मेत भूपवेनेदं स्मा
नयेति स्वामप्नेशासना इतो भस्मो मूषिकैः किं विद्वृति ते देव द्दष्टा देव स्वभ त्ति तो मूषिकैरिम वाचनिलोकि
को गाथा। तथा च यथानडाका देवाभूपभ तणस्वविन श्रतीयने न याश्चक्रेतपो माङ्गः।१४।८।। पुष्पफलगन्धमाया
दारभोत स्पर्यतानाम्नायानां सामे यियकिं विहितशेषमादायाः रुरपि विशेषोऽप्यवस्मायकर इति मायेन भेद
सिद्धिर्भिन्नो दाहरणत्व सिद्धिश्च केषां विदिति वोध्यम्।१४।८३।। यत्रायासं विना सा ता सिद्धेन समर्थ स्वपेसा
यासेन परं परया सपवार्थः साध्यते तत्रदेव सर्पमारणमाया वतरणे कश्चित्सर्पं दृष्ट्वा तन्मारणाय दंडमिच्छ
मलभमानश्च कुठारेण गृहीतवान तच्छेदाय प्रवर्तते तस्यायासो यथा तथा कुठारेण व सर्पस पाक वधवान् त
थाय थायुक्त्या रज्जुसर्पदिसंसर्गस्यानिर्वचनीयत्वे प्रसाध्यते दृष्टान्तेन सर्पस्यानिर्वचनीयत्वं साध्यते तथैव
सर्पस्यानिर्वचनीयत्वस्य स्वसाध्यत्वात् तत्संसर्गानिर्वचनीयत्वसाधनायायासो हृद्ये समर्थः।१४।८४।। तत्र केवं
पन्नायायोपीह प्रवर्तते तत्र के निवृत्तः कश्चित्सूर्यरश्मिसंतप्तेन तच्छिरसि नवनीते निधाय विलीनेन तेन तत्रेयोः

शूर्णीयोरंपीभूतेस्थित्वात्तिनस्ययथानवनीतप्रक्षेपण्यायासोमग्रहणात्तेविनापिनदेवग्रहालंभेशक्यत्वात्तथाय
नेपीमथ्यः ।१२।१५॥ अमेरेडाविवाहस्थेरादावेवकृतोनमस्कृतिन्यायः ।१७।१९॥ अभ्यन्तमार्गेणासिध्यतो
र्थस्यवक्रेणासाधनायोगइतिन्यायः ।१२।१७॥ शिरोवेष्टनेननासिकास्पर्शन्यायस्थापीदृशः । अत्रभुजये
मादिःसप्तमम्मत अथमेवक्रेश्चिद्दृवड्याणयामोन्यायोभिधीयते ।१५।१८॥ यत्रन्यायान्तर्गमागेयह
ऐवाप्रसक्तेनिर्युक्तिकमेकोशोपादानमेषोनरमागस्त्वक्रियतेनत्वाईजरतीन्यायप्रयोगः नरमार्थहृडा
याःस्त्रियाःपलितलद्वर्थंमुखमात्रंमदहणानि एवयवातरंपनतीतियथायुक्तिश्रूमेतत्यायईशावचनवे
नागमप्रामाण्यमुपगच्छन्तितेषांबुद्धवचसामपिप्रामाण्यसंगोवेदस्यापिवाऽप्रामाण्यापत्तिः यदिवेदा
ववचनत्वसाम्येपिवेदस्यप्रामाण्यंबुद्धवचनस्यायोगिक्रियते तदेदमपियुक्तिशून्यम् ।०।२८॥ नदसंभव
विवक्षायामर्द्धवैशसन्यायः यथाकुक्कुटीमांसभोजनकामस्तन्मांसंतनिकामस्त्वकश्चिद्यवनस्तत्कृतीवा
दिकंछित्वाभक्षके उदरंचसंतानार्थंस्थापयतीतियथानसंभवतितथाप्रकृतेपीत्यर्थः ।०।१५।०।एकत्र
विरुद्धानेकधर्मसमावेशाऽसंभवविवक्षायांत्वसम्भगाभित्वन्यायः यथास्त्वभगाविभित्वकवस्त्रीविशे
षंचतथाविधपदद्वयसामानाधिकरण्यात्प्रतीयमानमपिविरुद्धत्वादेकस्मिन्नुपपन्नंसंभवति तथैक
स्मिन्नीशाद्युपात्तवचनेप्रामाण्याप्रामाण्यलक्षणविरुद्धधर्मद्वयंनसंभवतीतिकेचित् अन्येतुयथास्व
भगाभित्वकोप्रबलवाचकभयात्केविछ्वरणाप्रवृत्तौसम्बधारणमाननमागरेत्यक्षम्प्रवणात्मर्वप्रयत्ने

लौ· मी· ८७ 67

नोभयोस्तुल्यप्रबलारिक्तस्यातभयेनत्यागेवाप्रामाण्येपिसर्वकमनन्तीनियतत्वातस्येच्छैवनियामिका
नत्वकिंचिद्विनिगमकमस्तितथाचप्रकृतेपौरुषवचनवाक्यभयोःप्रामाण्येपिपौरुषेयत्वान्मूलसापेक्षतया
धर्मेऽयमनोटोत्तदभावाद्प्रामाण्येवाप्रामाण्येप्युक्तविभागेनाकिंकेच्छैवनियामिकेत्यर्थमाहुः।।७२।।४१।।
पदे स्मृत्यादिष्वागममूलकतयाप्रामाण्येननतत्प्रकृषिवचनवादिनाप्रकृस्यानिपुणतनास्तिकशास्त्र
णान्यपिप्रामाण्यपत्नेदिमादिस्वयमूलत्।।पकत्वनिर्णीतःशास्त्राणोऽस्य ज्ञापितयोनिमायाता।।७३।।४२।।
यत्रस्वमतविरुद्धेषुबहुषुमतेषुकेनप्रबलवादिमतेनचतोतरे निरस्यतत्त्वयेनिरस्यतेतैर्दूषितेवस्व
मतेसयुक्तिभिःसम्यक्स्थाप्यते तत्रकंठकमायप्रवृत्तिः।।तत्रकंठकाःप्रसिद्धाःशत्रवश्च तत्रप्रथम
पक्षेपादेषविद्धेकंटके यथाटद्वेनकंठकान्तरेणनिष्कास्यानेनाशिकालोत्तरेणोऽशमाभवन्तितिनम
प्यस्मादेवहिलिप्तेति प्रथमेपादतलमेनतद्द्वारायानुप्रविष्टेनवृक्षेतेनतृणादिकेयथाश्रोणापायायेरूपश
मेनयेति।।द्वितीयकल्पेच यथापिशत्रवःस्वदेशोपद्रवकर्वैततलदपेक्षतयाप्रबलमामित्रांतरेसामदामदृ
पापयोगेनवशीकृत्यतद्वारानाम्यराजितभेदकैःपोषायेनतमपिपराजयेते।।तैःकृतेस्वप्रजोत्सादना
द्युपद्रवेचस्वस्वस्थानेस्थापनादिनाद्वीकुर्वंतितिनीतिलिपुणान्नृपाःतथोपनिषदांप्रामाण्यबोधमात्रस्यापम
सत्वादिविवादानमध्यात्वोत्तिवादेननिरस्यन्ननृपिनिराकुर्वन्ति।।अनिर्वचनीयख्यातौनैनकिंतेदूषणगणप्र
ह्वंतीतिमायोयोदाहरणसंगतिः तम्नकारणंग्रंथविस्तरभयात्रेत्वन्यनेः।।७४।।४३।।बाध्यत्वबाध्यस्वयमेवबापकानि

त्त्रो विवर्तिनाशं न न लक्षत कतकरेणुन्यायः यथा हि सपंकजले क्षिप्ताः कतकस्यौषधिविशेषस्य रेणवो
रजोमिलितस्य जलस्य पंकं विलाप्य स्वयमेव विलीयंते तथा नत्वज्ञानेन सविलासाज्ञानं निवर्त्य स्वयमेव निवर्त
ते ॥१७॥१४॥ दग्धेंधनवह्निन्यायोऽपीदृश एव यः दग्ध्वा नीरंधनानि येन सोऽग्निर्यथा स्वयमेव शाम्यति तथेति
पूर्ववत् ॥१८॥१५॥ नन्वज्ञानबाधके ज्ञाने हेतुरज्ञानोदयेन बंधप्रसंग इति शंकायां देवदत्तहंतृहंतृन्या
यावतारः यथा देवदत्तहंतरि हतेऽपि न देवदत्तस्योज्जीवनं तथा प्रकृतेऽपि ॥१९॥१६॥ इदं च तत्त्वमत उर्जेनमाधे
नोपगम्यो लोकेंवस्त्र तनुः ज्ञानस्यानादित्वात् उदयशंकैव नोचितेति ॥२०॥१७॥ ननु यन्निवृत्तिमदज्ञानं तद
ज्ञानं निवर्त्यमदर्थीनिन्यायाया हि नाशिनोऽज्ञानस्योत्पत्तिरिति संभाव्यते इति चेन्न हि संदेवकार्यं सकारणमिति न्या
याज्ञाव कार्यस्य तन्तु पूर्वकत्वनियमात् तस्य किं विकाररूपं वा बाध्यते तन्न किमज्ञानं ब्रह्म वा आद्ये किमिदमेवाज्ञा
नमन्यद्वा आद्ये आत्माश्रयः द्वितीयेऽनवस्थादीत्युभयतः पाशारज्जुरिति न्यायापातः आद्ये द्वितीयस्य तुच्छ
त्वेन तत्कारणं विशिष्टे वा नाद्यः मूलस्यापि बंधापत्तेः द्वितीये ज्ञाने विशेषणमन्यद्वा आद्ये ज्ञाने ज्ञानका
रणापत्तिः विशिष्टन्यर्थमेत विशेषणे हेतुत्वनियम इति न्यायात् अन्यथा व्यापकस्यापि हेतुत्वापत्तिरि
ति न्यायेन कारणत्वधर्मस्य विशिष्टवृत्तित्वाभावापत्तेः नापि द्वितीयः अत्र सर्वस्यास्याज्ञानकार्यत्वेन तेन
प्रागसत्त्वात् । व्यभिचारी वा यद्यनिवृत्तिमदिति न्यायो न तो नियमः प्रागभाव इति दिक् ॥२१॥१८॥ अथ प्रा
संगिकः यन्निवृत्तिमदिति न्यायः ॥२२॥१९॥ उभयतः पाशारज्जुरिति न्यायः यथा मृगादिर्बंधनार्थमुभयतः

लौ॰
भा॰
६८
68

नयापाशायोरज्जोप्रविष्टेऽस्मादिकृतस्थिदपिमार्गोऽङ्गत्वेनशक्नोतितथाप्रकृतेपि।८।१८॥ विशिष्टहृत्तेरि
तिमायः दृष्टान्तेहिकुण्डलोपालीमादौविशिष्टहृत्तेर्धर्मस्यगमादेः कुण्डलादिरूपविशेषणत्वहानित्वात्कुण्डलो
भुङ्क्तेइमादौतत्कुण्डलादेरुपलक्षणत्वाद्विशेष्यमात्रस्यैवभोजनान्वयः नचपदार्थःपदार्थेनान्वेतिनपदार्थैक
देशेनेतिमायादस्त्रुपपत्तिः तदपवादभूतेनव्यक्तिमायेनतदुपपत्तेः।स्वीक्रियतेहिज्ञानिविशिष्टव्यक्तौ
शक्तिशक्तिरुपगच्छद्भिःपितॄणांकिंकेरौरवनिन्येमादौपदार्थैकदेशस्यापिव्यक्तेरनित्यत्वायन्वयः पुरोडाश
कपालेनेमादौमीमांसकैरपि।तथाचपरोपगतेपदार्थैकदेशान्वयेनिराकृतस्वयंतदुपगतेन्यायः स्व
सूनिर्गच्छेत्किमायविषयतोनातिवर्तते यथाभित्तामटनेवटवेभित्ताप्रमावत्ताणांस्वस्वपांभर्त्सयित्वा
स्वस्रूःशुनलमाहृयममामतेनस्मिन्नाश्रिभित्तानिर्गच्छेत्तिनघेवप्रमाचष्टेतथैवतेपीमस्थुः।८।१८।२॥
श्रद्धाश्चनुमत्केन्यायत्रयेण्याख्यातो।८।१८।४॥व्यापकेनिसष्टः।८।१८।५॥प्रकृतमनुसरामः।इदंसविलासाज्ञा
नोपन्नानेनबाधितेसहजभक्तकपित्थमायेननज्ञायतेकुत्रगतमिति।गजभुक्तेहिकपित्थफलेतदन्तस्सा
रभुक्तमेवनिःसरति तद्वभुङ्क्तसन्मज्जाम्बूप्रवृत्तालिङ्गमिवाभातीतिप्रसिद्धं तथाचयथानिश्छि
द्रादनिकटिनात्मस्मादनिसांद्रन्मज्जादिकार्यनिःसृतमितिनतर्केगोचरतामेतितथातत्त्वबो
धवाधितंतत्कुत्रगतमितिनतर्किंतुशक्यमिमर्थः।८।१८।६॥सतितत्त्वज्ञानेसविलासाज्ञानबा
धमिनिकिंवाच्यंतत्त्वज्ञानमात्रस्यागणवाश्चनसमामेनिर्विकल्पेप्रभुडाहितोयेसविदानंदघनेपरब्रह्म ६८

णीदं दृश्यं स्वावयवमध्ये इव सज्जते स्वखेऽतः स्वात्मकं कथमासीदित्यपि नारिकेलफलाम्बुन्यायेन न तर्कगोच
रतां याति। यथा तिरस्कृतावयवसंयोगवति नारिकेलफले जलं कथमागतमिति न तर्कगोचरतामेति त
था पूर्वोक्ते ब्रह्मणि तद्विपरीतं द्वैतं कथमासीदित्यपि न तर्कितुं पार्यत इति न्यायसंगतिः।८।९२ किं चेदमथ
मध्यं कमन्महं तमिति निमायान्मनुत्वमाख्यद्दैनार्थमेव किंचिदुच्यते नेः वस्तुनस्तत्तदनुभूतेर्वस्तुनेशाद्
श कांकथ्यं तर्हि तद्बोधः लक्षणयेम वेहि उपपादितमिदं प्राक्न्यायस्तु निगदव्याख्यातः।८३।९८।। द्वैतबा
धबोधस्यापि बाधो निरूपित इति न तेनापि द्वैतबाधशंका। येनाबाधी बाधज्ञानस्य बाध्यबाधकभेदेन द्वै
रूपेण च बाध्यरूपेणाज्ञानादिवत्तदपि बाध्यं रूपांतरेण च बाधकं तथा च न कर्मकर्तृभावविरोधोऽपि। न वा
वशिष्टेन बाधकरूपेण द्वैतापत्तिः बाध्यरूपाद्भेदाद्भेदाभावेनास्य तद्बाधेऽवस्थानायोगादिति मन्यते
तेषां स्वसंख्यान्वयमायोवत इति। स्वप्ने दृष्टो व्याघ्रो स्वप्ने विलाप्यन्त इव वर्तमाने न बाध्यरूपेण स्वयमपि विली
यते बाधरूपस्यापि च बाध्यरूपाद्भेदाभावेनावशेषः।८४।९८।। ननु सविलासाज्ञानबाधकस्वभा
वत्वे चेद्बोधस्य तदा स्वभावेऽव्यतिक्रम इति न्यायात्तत्त्वज्ञस्य ज्ञानोदयानंतरं सविलासाज्ञानबाधनादे
हपातस्तात्कालिकः स्यात् तथा चोच्छिन्नसंप्रदायत्वादुपनिषदामबोधकत्वलक्षणमप्रामाण्यप्रसंग
इति शंकां निरासाय पदाः ज्ञानस्य नाशोऽप्यारब्धकर्मणां प्रतिबंधाद्देहादिस्तयः प्रारब्धकर्मणश्च भोग
लक्षणकार्यत्वाद्देवतय इति यदा समाधीयते तेनैतद्देहवेगतयमायप्रवृत्तिः यन्नषः सकाशान्मक

लै
या॰
६४
69

स्येष्टोऽर्बाणस्य कर्मणः प्रारब्धवेगतया देववत्त्वय इति प्रसिद्धम् ।८।१९। अत्र स्वभाव इति प्रासंगिकः ॥१०॥
चक्रभ्रमणमायोपी हृष्टोष्यः । चक्रभ्रांतिहेतौ ऊलालव्यापारे निवृत्तेपि भ्रांतिस्तयोवेगतयादेव भवति ।८।
९। ननु कर्मोपादानकारणयोरिष्टचक्रयोर्नाशाभावात् उक्ते तस्य वेगतया पर्यंतमवस्थानं पनः ऊलालव्या
पारस्योक्तं निमित्तत्वान्निमित्तापाये च कार्यापायदर्शनात् अत्र ज्ञानस्य देहाद्युपादाननाशात् पादेकारणना
शे कार्यनाश इति न्यायेन देहाद्यवस्थानायोगादिति शंकानिरासाय योपादाननाशेप्युपादेयं क्षणं तिष्ठती
ति समाधानविवक्षयोक्तं तपटन्यायावतारः स्वीक्रियते हि तार्किकैरपि समवायिकारणतंत्वादिनाशेपिप
टादिक्षणं तिष्ठतीति ।८।११३। अत्र प्रासंगिकः कारणनाशे कार्यनाश इति न्यायः ।८।८।४। ननु तेन नाशेप
टस्य क्षणमात्रमवस्थानं भवति न त्वं विदेहेन तेन्यामा केंड्याटीनां बहुकल्पपर्यंतमवस्थानेस्य येते न्या
वक्तव्यमेत न्यायमेगतिरिति शंकानिरासायोयत्नस्य कतिपयदिवसे कस्य चिन्न स्थानं तेन्त्वं कोयादृशः क्षणक्ष
योगः क्षणः स्वीकृतस्तार्किकैरस्माभिस्तु नादेरसंख्ये महाकल्पावस्थितेरज्ञानस्य योग्यकालादृशाप्यवक्षणउवि
त उपेक्षमिति समाधानवाञ्छस्य योग्यायोग्येन संबध्नातेइति न्यायः सचिवतामेति दृष्टांते हि लोकेः योमयो
ग्यानामेव बध्नपश्चूपलादीनां मिथुनत्वादिसंबंधः ॥ संप्रदायकैश्चाले नेन्त्वं नांदिनसंख्यानां नैत्ताहक्क्षण
इति: भ्रमस्यासंख्येककल्पस्य योग्यः क्षणउहेद्यतामिति । अत्र भ्रमपदमज्ञानपरं ।८।१५। यावच्छि
रत्नावतौ शिरो व्यच्छेति न्यायोपी हृष्टोष्यः ।८।९।१८। जीवन्मुक्तिदशायोवविद्वान्बलान्नानेहस्ना

६४

१५

मलकर्मायेनासंदिग्धाविपर्यस्ततत्तानामरूपति नरैस्थितमामलकफलेनिर्मलेजलेवायथाद्दृश्यतेतथे
त्यर्थः ॥१०।११७॥ एतेनकरस्थबिल्वमायोपिव्याख्यातः ॥११।११८॥ हेहेवबोधास्यागात्मतेनाभिमतमपिस
तिबोधेहेर्निल्वधिनीमायाज्ञकदाख्यात्मतयापपश्यति यथासर्पः स्वतनुचेष्टागात्मतयोपगतमपिस्यागात्मे
तरैस्वसमीपेवर्तमानमपिनकदाचिदात्मत्वेनजानातितथेत्यर्थः ॥१२।११९॥ अयंवेचदग्धरसनामाये
ननिःसारतयावेत्ति । यथादग्धरज्जुः पूर्ववत्त्रिगुणत्वादिरूपेणप्रतीयमानापिनिःसारावुध्यतेबुधैस्तथे
त्यर्थः ॥१३।१२०॥ दग्धपटमायोप्येतादृशः ॥१४।१२१॥ कथंविदपिनानात्वानुभवेकथमद्वैतबोधइत्याको
ताथोचित्रपटमायावतारः यथापटेस्थितानांचित्राणांनपटातिरेकेणसत्तास्तितथानब्रह्मातिरेकेण
द्वैतसत्तास्तितथाचचित्रनानात्वस्यानेनपटैकत्वानभवाप्रतिबन्धवन्नत्वविदोनप्रपंचनानात्वधियाब्रह्माः
द्वैतप्रतिबंधः ॥१५।१२२॥ येकारणेविनाकार्याबस्थानामसंभवेंमसमानाम्रूपकपटमायेनसंस्कारावो
स्तानलेशावशेषंविदितेपाश्चेशात्मावशेषंवोपगन्तेतिनेषामतेतेनपुनः संसाराशंकोत्थानदृष्टेरणमा
येनवारणीया । यथोमादिनदग्धपंक्तिर्नांगोनापकारतमस्तथाज्ञापिज्ञेयम् ॥१६।१२३॥ चेपकेतिशाखेसिकः
यथाह्दरीतक्यादेश्चूर्णपिपटनिष्टचेपकयुष्मेयुपटउपलभ्यमानोपिसोनिराश्रयत्वाबस्थानायोगात्स्वाश्रय
दृगेकत्वयतितथाज्ञापीत्यर्थः ॥१७।१२४॥ अपसारिताग्निभूतलमायोप्येतादृशः ॥१८।१२५॥ ननुविहित
निषिद्धादिकर्मकुर्वंतस्तत्वविकथंनतत्फलेनयुज्येतेतिचेत् यतोनिरहंकारतयाकृतत्वान्नकर्माणिविद्वो

लौ॰ मा॰ २। 70

गनान्यायेनाकर्माणेवेति न देहान्तरमारब्धं तमेतेन यथा विज्ञो गगनासीवदर्पमानानन्तं बनालिंगनारिफ
लेजनयितेशक्नोति तथात्रकृतेपीत्यर्थः ।१७।१२६॥ अत्र विज्ञाम्हतन्यायः ।१८।१२७। विज्ञानलन्यायश्च बो
ध्यः ।१९।१२८। नन्वाहावेते च यत्रा ज्ञिवर्तमानेषितत्त्वं छेति मायायेतत्तच्च मेवहेतमन्यंतेतेषांब्रह्म
बोधेन सविकल्पविद्याबाधोत स्यात् तस्याब्रह्मस्वरूपनित्यबोधमहिम्नासदाबाधितत्वात् अदग्ध
दहनन्यायेनाबाधितस्यैव बाधसंभवात् न हि वह्निर्दग्धं दहतीति किंत्वदग्धं तथात्मनः स्वतः सिद्धेद्वैता
दर्शने नित्यमुक्तस्यासंसारिणः शास्त्रमूलप्रयोजनमूलतया शास्त्रस्योषरवृष्टिन्यायेनानर्थक्यप्रसंग इति
चेन्न नित्यमुक्तस्यैवासंसारिणोऽस्यैतासत्संसारनिवर्तकतया शास्त्रप्रामाण्योपपत्तेः नित्यबोधमहिम्ना
बाधितेपि द्वैतेवाक्यजबोधस्य घटते न्यायन्यायेन बाधकत्वोपपत्तेः । यथाहुः नित्यबोधपरिपीडितेजगद्वि
भ्रमेत्वदति वाक्यजा मतिः वासुदेवनिहितेपनेनयोहंतिकौरवकुलंयथार्जुनइति ।१०।१२९॥ अथ प्रा
संगिकान्याहावर्तनेचेति न्यायः ।१।१३०। अदग्धदहनन्यायोऽत्र विहितः ।२।१३१॥ उपरवृष्टिन्यायस्तु निगद
व्याख्यातः ।३।१३२॥ घटावोहर्तनन्यायः ।४।१३३॥ ग्रंथदर्पणन्यायः ।५।१३४॥ स्वशृङ्कोत्राम न्यायः ।६।
१३५॥ अरण्यरोदनन्यायः ।७।१३६॥ मूलं विमेवनन्यायश्चापीदृशाः सर्वेप्येतेवैयर्थ्यबाधकाः स्थालीस्था ।८।
१३७॥ समुद्रवृष्टिन्यायमपिकेचिदुदाहरंति ।९।१३८॥ ननु जीवत्वस्याज्ञानतंत्रतयातद्बाधे बाधात्तद्वि
शिष्टस्य जीवस्य बाधः स्यात् तथा चाद्वैतत्वारोहणे जीवस्यतालसर्पन्यायात्त्वनाशायस्मात् ।:

श्रवणोऽज्ञानसमुच्चये तु यदर्थं सविकल्पान्तर्गतिभिः सर्वोदरविदारणेनालाभेऽहृणं सर्पस्य स्वनाशायेति श्रुतिसिद्धं।
एवं च श्रुतावनान्तलाभबोधकेऽतो श्रवणादेः प्रवृत्तिर्नस्यादिति चेन्न रोगिन्यायेन प्रवृत्त्युपपत्तेः यथा रो
गनाशाद्विशेषणाभावे विशिष्टाभाव इतिन्यायेन रोगविशिष्टस्य नाशेपि स्वरूपस्य तत्त्वरूपस्यानाशाद्रो
गस्तत्राशके भेषजादौ प्रवृत्तिस्तथा प्रकृतेऽर्थः ॥१०।१।२५॥ ग्रामसंगिकोऽन्तरालस्थ इति न्यायो व्याख्यातः ॥२।४५॥ वि
शेषणाभाव इति न्यायः ॥२।४५॥ नन्वज्ञानकार्यान्तःकरणादेरात्मकं ज्ञाने कथं स्वकारणीभूताज्ञाननाशा
य स्यादुपजीव्यविरोधादिति चेदश्वतरीगर्भन्यायादिति वेदद्विदुत्वां नागदंभादुत्पन्नाश्वतरीतस्या गर्भोयथा
तस्या भवत्तज्ञानमपि स्वहेतुज्ञाननाशायेत्यनवद्यम ॥२॥४२॥ वृश्चिकीगर्भन्यायोपीदृशः ॥१०।३।४२॥
कदलीफलन्यायोपि च ॥१०।४।४४॥ कार्यकारणाभेदपक्षेपि नानुपपत्तिः किमज्ञानस्य दुःखकरमिति न्याया
त् ॥१०।५।१०।५ ग्रामिकोऽधिशमादिसाधनसम्पन्नस्यैवाधिकारः शांतो दांत इत्यादिश्रुतात यथा ग्रामे ग्रामिपदेशेऽधि
काऽत्रीती न्यायेन तत्रैव समन्तात्प्रतिष्ठां लभते यथा तत्त्ववर्णपात्रे एव तिष्ठति फलाभ च भवति तथा प्रकृतेऽर्थः ॥१०।१॥१०२॥
शमादिसाधनसम्पन्नः मेधावी न श्रवणाद्यधिकारी तत्रापि हि कृतउपदेशो बधिरकर्णजपन्यायेन सर्वोक्तो
पदेशस्त्रणादिन्यायेऽसमर्थतामेति। तदुक्तं वासिष्ठे यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किं। लोचनाभ्यां
विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यतीति ॥१०७॥१०७॥ शिष्यवैराग्यपरीक्षा वादो वेवक्तव्या नहि विवाहानन्तरं वरप
रीक्षा क्रियत इति न्यायात् ॥१०८॥४८ पश्चात्कृतायां तत्परीक्षायां कृते कार्ये किं मुहूर्तप्रश्नेनेति न्यायेन समर्थना ॥१०९॥१०४८॥

लौ॰ न्या॰ ७८

किंच यः सूर्यन्यायेन सतां गुणानेव गृह्णाति स एव शिष्यत्वेनाङ्गीकार्यः सूर्यो हि शुभादिस्थकास्थमुदकमत्र
मवशोषयतीति प्रसिद्धम् ॥१०॥१५०॥ भ्रमरन्यायोऽप्येतादृशः सोऽपि केतकादीन्परित्यज्य पुष्पादीनां गंधं
गृह्णात्यमादत्ते ॥११॥१५१॥ यस्तु वालिनीन्यायेनासारमात्रग्राही स न आदर्तव्यः ॥१२॥१५२॥ अत्र मक्षिका
न्यायः ॥१३॥१५३॥ जलौकान्यायस्त्वेवं बोध्यः मक्षिका हि सर्वं देहं परित्यज्य व्रणमेवावलंबते जलौ॰
कापि स्त्रीस्तनाग्रलग्ना क्षीरं मुक्त्वा रुधिरं पिबतीति प्रसिद्धम् ॥१४॥१५४॥ विपरीतस्तु शिष्यः यतः केषुचि
द्व्यवसायात्मकबुद्धिषु विशेषेण दृश्यमानास्वपि सोपानानि समारोढुं न्यायेन क्रमेण तीर्यते य
थागर्दभशावः प्रथमं वत्सत्वे रूपलभ्यते पश्चान्मेदतोम्प्राप्तवत्क्रमेण तीर्यते तथैवायमर्थः ॥१५॥१५५॥
अथ पूर्वाह्णच्छायान्यायः ॥१६॥१५६॥ खलमैत्रीन्यायस्त्वेवं बोध्यः तेषां प्यादौ ह्यधिकाऽपि पश्चात्क्रमेण क्षीय
ते ॥१७॥१५७॥ धीरेषु तु सज्जनेष्वादौ स्वल्पाप्यपि सोपानानि कुक्कुटध्वनिन्यायेन क्रमेण वर्द्धन्ते ॥१८॥१५८॥
अपराह्णच्छायान्यायः ॥१९॥१५९॥ साधुमैत्रीन्यायस्त्वेवं बोध्यः ॥२०॥१६०॥ श्रवणपरीक्ष्यशिष्यः यतो न हि पवि
त्रेष्वाज्ञातीरेष्वहतोऽपि तस्मिन्निन्यायेनासत्पात्रेषु सदुपदेशोऽप्यपवित्रतां याति ॥२१॥१६१॥ अपि च विधेयं रूप
मेव क्रियतेति न्यायेन विधेयोपायानतिप्रशस्तबहुफलकथनेनानुसंलभ्यते पुत्रज्ञातिशयमत्वा शिष्यं प्रवर्तयेत्।
दृश्यते हि लोकेऽप्यंतो गंगास्नानभवानिति विधिशेषस्य बहुतीरोमाऽयर्थवादस्य तत्क्षणप्रहतिहितत्वं ॥२२॥१६२॥
किंच कृतकृत्यसम्यक्त्वविदोऽनंतवित्तदारातिक्रमकर्तव्याभावात्पणानड्वाहः स्यात्तथैव कर्तव्यो ॥ स्वरेङ्गादिकृत्स्नेनापि विद्या
विज्ञा॰ ७८

नुष्ठानत्वं प्रथमन्यायेनातो ऽनुसर्तव्यः। नैवं नियमानोपि देहस्य नियतत्वमात्मनो ऽवास्तवं न सर्वगतस्यैव जानन्नोद्वि
जेत् किन्तु प्रसक्तं तच्चेष्टानुसारेण स्वधर्ममप्याचरेत् ।।२३।।१९३।। इह राजानुष्ठितविवाहप्रवृत्तभ्रमन्यायोपि
प्रवर्तते। विवाहप्रवृत्तो हि भ्रमो राजानमनुगम्यत इति प्रसिद्धम् ।।२४।।१९४।। कांस्यभोजिन्यायो येनादृशः
तस्यायमर्थः मया नियमेन गृहीत्वा भोक्तव्यं कांस्यपात्रे च भोक्तव्यमिति नियमवतो विनेयस्य नियमाभंगा
य गुरुर्नित्यं कांस्यपात्रे भुंक्ते इति। यद्यप्ययं पात्रीयलक्षणायेतद्व्यवहारस्य लौकिकत्वात्संदेहसंदर्भाय व
लौकिकेषु परिगणितः संदेहपदं वयःप्रवृत्तकुमारीवरादिनिरूपकशास्त्रमपि तदानीतनजनप्रसिद्धन्तद
नुवाद इति बोध्यम् ।।२५।।१९५।। एवं वैशेष्यात्तु तद्वाद इति न्यायो मल्लग्रामादिरूपलौकिकव्यवहारमूलक
त्वा लौकिकेषु गणनीयः ।।२६।।१९६।। एवं शिष्टेनापि यथाशास्त्रं विपरीतसेवापरमशीलसंपन्नो ऽन्त्यशोमः
श्रोत्रियो ऽप्येतन्निष्ठो न गुरुत्वाश्रयणीयः यदि वा विपरीतसेवातिश्रद्धालुतया विप्रलम्भकमेव कंचिदाचार्यत्वे
नाश्रयेत्तमसक्तः। स चास्य समस्ततोरहंकारादिरूपमचेतनमनात्मानमात्मत्वमुपदिशेत् स च शिष्यः श्रद्
धानत्वेनाथ गोलांगूलन्यायेन तदात्मदृष्टिं न परित्यजेत् न च तदतिरिक्तं चात्मानं न प्रतिपद्येत् तथा सति पु
रुषार्थाद्धीयेतानर्थं च प्राप्नुयात्। न्यायार्थश्चैवं कश्चित्किल दुष्टात्मा महारण्यमार्गे पतितमंधं स्वं पु
रं जिगमिषुमुवाच किमत्र त्वया दुःखेन स्थीयते इति स चान्धः कर्णामृतं तद्वचनमाकर्ण्य तमाह मन्वाब
भावे प्रहो मद्भाग्येयं यदत्र भवान्मां दीनं स्वाभीष्टं पुरं प्रापय्य मम समर्थं ब्रूष इति। स च विप्रलिप्सुर्दुष्टं गोपुवा

लो· मा· ७२ 72

नमानीयितत्त्वं लोमूलमर्थं ग्राहयामास उपदिदेश च यथा गोपुवालो स्वपुरं नेष्यतीति मामप्येतत्स्य लोमूलमि
ति सर्वो यत्न द्वचनमुद्धयात्तदमजन्मा भीष्टपुरम प्राप्यानर्थपरम्परां प्राप्स्यवानिति ॥२८॥९३॥ यो मूलि
गम्यायेन परोपदेशमात्रकुशलः स्वयं च यथेष्टाचरणशीलः सोपि दांभिकत्वात्तमस्कुखः मूलिंगाख्येः पा
तीमासाहमक्रार्विनिपुनः पुनरुत्वैवेदंनिहन्देष्ट्राग्ललग्नेमामेनिहन्तीति प्रसिद्धम् ॥२८॥९८॥ यद्यपि वस्य
तारकोन भवति किं तु मूर्खत्वसापिनस्मृतामायणीयः तदा सपणापिनाः भीष्टसिद्धिः किं त्वनर्थप्राप्तिरेव
भवति ग्रंथस्यैवोपलम्भस्य विनिपातः पदे पदे इति न्यायात् ॥२९॥९५॥ किमादावेव गुरुपरीक्षणेन विरम
त्ववासादिनावंचकत्वेन मूर्खत्वेन वा ज्ञानश्रेयस्कक्यः मैवं प्रताललनाद्विपरीकस्य हूरादस्पर्शनेवरमिति न्याया
स्त्वीत्वयापूर्वमेव त्यागस्योचितत्वात् ॥३०॥९६॥ अत्रसंघः कर्तव्यमयेवक्तुर्विनिमायोपवत्तरति ॥३१॥९७॥
न च किमाचार्यपारतंत्र्यादिक्लेशेन स्वयमेव मेधाविना वेदान्तविचारेण तत्त्वज्ञानं संपादनीयमिति शं
कानिरासायस्वकरकुचल्या य प्रवृत्तिः यथा स्वकरेण स्वकुचयोर्मर्दनं कुर्वती युवती न सुखलभ-
ते तथा जिज्ञासुरपि स्वतंत्रविचारेण ज्ञानं नाप्नोति तथा च श्रुतिः आचार्यवान् पुरुषो वेद प्रोक्तो-
ऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठेत्यादि ॥३२॥९८॥ ननु स्वतंत्रविचारेण तत्त्वज्ञानासंभवादुपदेष्टृगुणो वक्तारक
त्व शंकास्पदत्वात्सर्वतस्तेभ्यो नर्थप्राप्तिशंकासंभवेन तद्विधया मास्त्वपवर्ग वेधीनोब्रह्मविचार इति तत्रैव
सोलक्षकारेण सम्यक्त्वरीत्या साधुत्वासाधुत्वनिर्धारणात्साधुत्यागसाधाश्रयणयोः संभवेन भिन्नक्रियास्पात्वनारि ७२

ख्य

णाभ्यासेनासाधुक्तेनप्रकारेणभियाब्रह्मविचारस्मारणयोगात् ।।१३।।७३।। इदमस्यगमिष्यासस्यानाग्रयणन्यायः ।।१४।।७४।।
मूकभियाकेषांसागन्यायस्यप्रवर्तने ।।१५।।७५।। ननुगुर्वधीनविचारजन्यज्ञानेनपूर्वोक्तप्रकारेण
कारणोपाधिमायोरेकदेशाविक्तत्वमननन्तवदितिन्यायेनजीवत्वानपायात्माभीष्टब्रह्मत्वसिद्धिरितिचे
त्रस्फटिकलोहित्वन्यायेनतन्निवृत्तमुपपमात्रब्रह्मभावसिद्धेः ।नच्चोपाधिजीवयोः घटच्छिन्नादिवदव्य
वायविभावोस्तिनच्छिन्नघटाकाशादिस्वादेः स्वभावायनिवृत्तिवन्निवृत्तौपाधेरपिजीवस्यजीवत्वानिवृत्तिः
स्यात् किंतुस्फटिकेजपापुष्पादिसन्निधिकृतलौहित्यस्ययथातन्निवृत्तौलौहित्यनिवृत्तिः यथावाघटाद्यवच्छे
कृतस्याकाशेपरिच्छिन्नत्वस्ययथातद्घटाद्यभावेऽभावः यथावाजलाद्युपाधिकृतस्यसूर्यदेहेऽधोमुख
त्वादेःतदपगमेऽपगमस्तथात्मन्युपाधितेत्रस्यजीवत्वस्यतद्बाधात्तद्बाधः ।।१६।।७६।। अत्रैकदेशेति
न्यायः प्रसंगाद्व्याख्यातः ।।१।।७७।। आकाशपरिच्छिन्नत्वन्यायः ।।२।।७८। देहाधोमुखत्वन्यायस्यप्रकृत
न्यायविषयेऽर्थतः पठितो ।।३।।७९। यथाकर्णः कौन्तेयः सन्कौन्तेयत्वाज्ञानाद्राधेयमात्मानंमेनेपश्चादा
प्तोपदेशेनकौन्तेयमात्मानंमन्यतेस्मतथाब्रह्मैवसन्स्वरूपाज्ञानाज्जीवमात्मानंमन्यते गुरूपदिष्टमहा
वाक्यजबोधात्स्वोपेवापेब्रह्मैवाहमितिमन्यतेइति ।।१७।।८०।। राजपुत्रव्याधन्यायसिंहमेषन्यायावपी
हवोध्यौ ।राजपुत्रः कश्चित्स्वमातृसमपत्न्याकयाचित्काविचित्तिलभोव्याधवेश्माप्रमस्तेनपुत्रत्वेनपालितस्त
व्याधमेवात्मानंजानातिस्मपश्चात्कथंचिद्राजपुत्रत्वनिश्चयवतांमंत्रिणामुपदेशाद्राजानमात्मानंमन्यते

मो॰ इत्थिं हास्तेनेव प्रतिष्ठां प्राप। सिंहशावको ऽपि कथंचिद्ग्रामीणवशो ग्रामो मेषैः सहचरन्नुवापि संलेषु विविधप्र
लौ॰ पक्रृते लंबकर्णत्वालंबकर्णमूलंबकर्णत्वमश्रृंगत्वाश्रृंगत्वादिकृतेन विशेषेण प्रपन्नात्मानमपि मेषवि
७२ शेषमेवमनेहर्वादिकेंचवुभने पश्चादन्यसिंहोपदेशेन मृगराजमात्मानमपश्यदिति गाथेलोकप्र
73 सिद्धे॥१४।८॥ ॥१४॥८३॥ ननु पूर्वं जीवन्मुक्तिः प्रतिपादिता इदानीमपि विद्यायेनाबोधबाधे ब्रह्मैवाहमि
तिमन्यते इत्यन्तेनास्तूचितमानन्तसोपगोनप्रचितानिष्प्रयोजनत्वात्प्रयोजनमनुदिश्य न मंदोऽपि प्रव
र्तते इति न्यायेन तदुपगमायोगात् विदेहमुक्तेरेव सविलासाज्ञानबाधेन सर्वसत्तास्फूर्तिप्रदस्वमा
त्रार्पितब्रह्मादिस्थानेदात्मनावस्थानलक्षणायाः परमपुरुषार्थत्वात् अतः पिंडे हित्वाकरे लेढीति
न्यायेन ब्रह्मानंदलेशभूतविषयानंदविद्यानंदहेतुभूतायाः घटप्रदीपन्यायेन स्वोपाधिनस्सवज्ञा
र्थमात्रस्फूर्तिहेतुभूतायास्त्वरीकृतिर्ययैव। ब्रह्मविद्यासंप्रदायस्थित्यर्थं तदुपगम इति चेन्न स्वाज्ञान
कल्पिताचार्येणापि स्वप्नमंत्रलाभन्यायेन तल्लाभसंभवादिति चेन्मैवं स्वप्नादिमानसिद्धायाबङ्भिरं
गीकृतायास्त्वप्रयोजनाभावापत्त्यायेन निरस्तमशक्यत्वात् वस्तुनिमानानामपेक्ष्यते न प्रयोजनानीति
न्यायात् बहूनामेव ग्रहो न्याय इति न्यायाद्धेमले। अस्मिन्ग्रंथसंदर्भे न्यायबहुलित्विते तन्न दत्यतेमात्रासमं
परयाचनत्वस्य घटप्रदीपन्यायसंगता ग्रंथेऽपि न्यायाल्लिखिते प्रयोजनमनुद्दिश्येति न्याया॥८३॥ पिंडमि
तिन्यायः॥२१।८४॥ घटप्रदीपन्यायः। यथा घटनिष्ठो दीपो घटस्फोटमात्रं भासयति तथा गापीमहर्थः॥३।८५। ७२

चक्षुरादिद्वाराबहिर्निर्गतस्यैव जीवोपाधिभूतान्धीवृत्तेर्विषयावभासोनितत्योगात्तद्विदाभासोपि निःसृतत्वव्य
त्नीयते इति विवक्षायां बहुच्छिद्रघटप्रदीपन्यायोवतरति अथं भगवत्पादैः संक्षेपेण भाष्यतात्पर्यं प्रकाश
के श्रीमद्दक्षिणामूर्तिस्तोत्रे सोदाहरणमुक्तं नानाच्छिद्रघटोदरस्थितमहादीपप्रभाभास्वरं ज्ञानं यस्य तु च
क्षुरादिकरणद्वाराबहिः स्पन्दते। जानामीति तमेव भान्तमनुभात्येतत्समस्तं जगत्तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं
श्रीदक्षिणामूर्तये इति ।४।।८८॥ चक्षुरादिद्वाराबहिर्निःसृतस्यान्तःकरणस्य मूषासिक्तताम्रन्यायेन विषया
कारता भवति। तदुक्तं भगवत्पादैः मूषासिक्तं यथा ताम्रं तन्निभं जायते तथा रूपादीन्व्याप्नुवच्चित्तं तन्निभं दृ
श्यते ध्रुवमिति ।५।।८९॥ ननु ताम्रादेः तेजःसंयोगाद्द्रुतस्य शीतलकठिनमूषाभिघातेन शैत्यापन्नो मूषाकार
तापत्तावमूर्तस्यान्तःकरणस्य ताम्रादिविलक्षणतया विषयव्याप्तावपि कथं तदाकारतापत्तिरिति शं
कानिरासाय ध्वान्तजनकदीपन्यायोवतरति यथा ध्वान्तजनकव्रातपादिदीपस्य घटादेराकारतामेति तिनश्चेमर्थः
।८।।९०॥ दाहकदाह्यन्यायोपीदृशः दृश्यते हि विगतज्वालस्य दाहकस्याग्नेर्दीर्घकाष्ठाद्याकारता। एवं
९६ मायाश्रात्मन्यपि वृत्तेः [illegible] वेदितव्या एवं तत्तदुपाधिसंपर्कात्तदाकारताभानं रूपं रूपं प्रतिरूपो ब
भूवेति श्रुतेः ।७।।९१॥ क्रमेण स्वस्वच्छाया बुद्धेर्विविधरूपग्राहकत्वविवक्षायां शैलूषीन्यायः शैलूषीनटी
सा यथा क्रमेण विविधरूपाणि धत्ते तथेत्यर्थः ।८।।९२॥ एकविषयमभीष्टतया हठाज्जानतितत्तोऽभीष्टतरवि
षयान्तरलाभे पूर्वं त्यक्त्वा तत्त्यागेनादत्ते एवमग्रेपीति धियः स्वभावः एतस्मिन्विषये बुद्धेः क्रमेण सर्वं

लौ॰
न्या॰
७४

न्द्रियविषयसंबंधेवनटोगनान्यायोवतार्यते रंगभूमावामतोनटभार्यायोयोनटः स्वच्छतिकस्यभार्या
स्मिन्नृत्यशीलेतिसामंजस्यप्रतितत्वैवैतिवदतीतिप्रसिद्धं॥१॥५२॥ अन्यासाधारणधर्मस्यान्यत्रारोपविवक्षा
यांजलौष्ण्यन्यायः॥१॥५३॥ वायुशैत्योष्ण्यन्यायः भूशैत्योष्ण्यन्यायः भूशैत्योष्ण्यन्यायश्चावतार्यते जलेह्य
स्वाभाविकेशैत्ये उष्णत्वं तत्तेजःसंयोगात्तद्धर्माध्यासोऽत्र। भुवोवायोश्चानुष्णाशीतत्वस्वभावः जलाध्या
त्सिंपर्कोद्भूतत्वादितद्धर्मारोपः एवंप्रकृतेपिबोध्यम्॥१॥५४॥ लोहाग्निन्यायः स्वपरस्परधर्माध्यासतादा
त्म्याध्यासयोर्विवक्षायां प्रवर्तते लोहोदहतिविकोणोग्निरित्यायतन्नभवात्॥१॥५५॥ अहिभुक्कैवर्तन्यायः ल्लता
दात्म्याध्यासप्रवर्तेयः श्रूयतेहिलोकेकश्चिदहिर्भूमावभ्यारोहत् सचतत्रबहुजनसमुदायेकेनचिन्मैविनि
र्मयोनस्यादितिधियास्वपादेनबद्धान्तेकेनापिकैवर्तश्चोपह्रासार्थं तमादानोमोचयितास्वपादेबद्ध्य नावि
यारंगतायामवरोहणसमये ऽहिभुक्स्वपादेनममदष्टाकैवर्तपादेचदष्टाः ऽहमयमयमहमितिस्वपादे
निक्षिप्यारेकैवर्तत्वमहमहंचत्वमितितेनविवादंकृतवानितिप्रसिद्धिः नीमोन्मादकरंगेषधि विशेषः यालौ
तिपाश्चात्यभाषायां एवमन्येपीदृशा बहवोन्यायाः संतिग्रंथविस्तरभयात्सामान्यात्रनेह लिख्यंते। शागपिय
त्रैकविषयेबहुन्यायप्रदर्शनेनत्रैवमेवबोध्यम्॥१॥५६॥ तस्मिंश्चाध्यासे ऽस्तानेकावर्णांतस्थानेनवातत्र
दीपन्यायेनतत्रितहतावस्त्रेहदीपन्यायेनतदध्यासोपिनिवर्तते। नवस्तानेनवोभयनिवृत्तिः कृतोनस्यात्
स्तानमस्तानस्यैवनिवर्तकमितिन्यायविरोधात् द्विविधाहिनिवृत्तिः विरोधिनासामग्रीनिवृत्याच ॥

यथा वालादिना दीपनाशः यथा वा तैलवर्त्यादिनिवृत्त्या दीपनिवृत्तिः तथा यावन्निवृत्तिर्ज्ञानस्य द्वितीय
कार्यवर्गस्येति बोध्यम् अत्र न्याय एवं व्याख्यातम् ८।१८।१९ नाग्रहादेरनुद्भूतसत्पांशः वोदयोदर्पे।
स्पर्शस्पादौ तन्निवृत्तौ नोपलभ्यन्ते। तत्तद्धर्मापवनात्मधर्माः स्पर्शभावस्पर्शोपलब्धिप्रसंगादित्यत्र तदाग
मादिरूपपते इति न्यायो। वनवति दर्पणे हि तैलादावनुद्भूतरूपोद्भूतस्पर्शतेजो। यथा वा गमे संतापोपलब्धि
रिति तद्धर्मपवनतैलादिधर्म इति ८।१२। अज्ञातनिवृत्तौ वा प्रतिबन्धसत्ताकारो हेतुः अज्ञानोपलब्धौ च
वध्यघातकन्यायेन तदभावो वबुध्यते यथाहि भुजंगादिभक्षितो वनभूमिं दृष्ट्वा भुजंगभुजगादेरभावो।
वगम्यते १९।२०।१ बोदकघातकन्यायस्तत्र प्रवर्तते यत्र कथंचित्पदयोर्हेतोः दशुपचारेणामात्ता
ड्योत्पद्यते यदि कामादिवोदकानरानस्पर्शनस्पृष्टतौ हि घातकाः इति बोदकारवघातकाः इति न्यायाः।
र्थः क्रमादीन्यायोदाहरणामस्याभिबोध्यं २०।२ एतदज्ञानानेकत्ववादिनो कल्पनागौरवशंकावालं
ग्रहालभागोपिनकल्प्यः किं प्रमाणकः प्रमाणं वेत्यः दृष्टानि कल्प्यानि सबहून्यपीति न्यायेन वाध्य
त २।२।३ सदसतो स्तप्तत्निवृत्त्ये संभवेनपरस्परविरोधेन प्रकाशेतरस्थितिरिति न्यायसिद्ध।
स्पष्टत्वस्पष्टत्वस्पष्टत्वस्य वानुत्पत्तेर्गले पादुकान्यायेनाज्ञानकार्यस्य वाधानुपपत्त्या वा ज्ञान।
स्पानिवर्तनीयत्वे वलात्स्वीकार्यत्वे [illegible]यकस्य विरुद्धस्पर्शगृहे। न्यायरथिवकलेनागतो निषसाश्च
कश्चिद्धिष्टस्तेन तत्वतो ज्ञावान गच्छेतिव पुनः पुनरुच्यमानोपि यदा धैर्येण नवेत्ययागमनेनसी

लौ॰ करोतीति नरपारङ्काम इति तं पारंगतं निध्याय यनो दयिताच चलाग्निः सार्यं तेन यथा प्रकृते यि वो ध्यम् सु
न्या॰ चन्याय ह्वयमुक्ताहते २२।२।४ यस्मात्तानेच्छमत्तस्य भ्रान्तः सम्यक्त्वेदमहं इति न्यायेन यस्यानात्मनि देहा
७५ दावात्मत्वमिति न भ्रमोस्ति तस्य ज्ञानमस्तीति कल्प्यते २४।२।५ विचारपादेवेन च यावद्यावद्धि विवेकदार्ढ्यं
75 भवति तावद्वावद्भ्रमक्षयित्वं जायते तत्तत्तमभावाय यत्नेन तमभावाय यत्नमाय यत्नाय यत्नमिति न्यायात् २ ५८९
विचारविषयत्वं च नात्मानस्य नापि नित्यं तस्य किं तमेदियुस्य मोहित्वं सप्रयोजनं ते च विचारमर्हतीति
न्यायात २९।२।७ येन ब्रह्मावबोधहेतुर्विचारो विहायान्यत्र वृत्तिं ऊचे तिनेचित्तमपि ... कावमपि ।
ग्रहणं न्यायेनात्र वर्तते २२।२।८ तस्माद्विचाराहंकृते गेनन न निवर्तते चेदेव शपमतश्चीनिह्नहितं ब्रह्मावबोधं प्राप्ता
मेवेति विवक्षायां दिट भन्याय प्रवृत्तिः ... विद् ... यिकामाचत्तेम कश्चिद्विरहभा ... ।
उमिनीरसस्याम्बुदायिकमे केनापन्नहार सचषष्ठी यनेष्यो ... यिष्यामीति प्रवृत्तो भाग्यादिभिर्वृद्ध्यानार्थमा ।
... पिनोपरत ... तनानेषिमहकाणि ... तोऽश्व पततो ... तमा ... बज्र ... पनः सदीनवलोकस्य कृपा
लेनी रद ... मीयेमरुज्जेवयामास ततस्तन्तवानेन ... मुद्राभीत्या ... न्यानीय पप्लोदसाविति तथाच
यथावयथाद ... वसा यस्य पक्षे ... माहात्म्यादेय लाभस्त थाद ... भस्यापि तत्त ...
... नुग्रहात्त्वाहितेन लाभो भवति २६।२।१ यः सारासारविवेकधियाममलेहेन मसारे मतान्यस्वाव सारे च ... न्ति
तस्यान्तः ... मतिर्भवतीति विवक्षायां पतित्वरमायावताः यथास ... वराकस्मा ... ७५ ७५

मत्वेनाभिमतं यमभीष्टतमत्वेनादृत्तेन ततोऽन्यत्राभीष्टतमत्वमतिंकृ कृतेन तथा प्रकृतेपीत्यलम् ३९ २११
हमेकं चलाभन्यायः ३ एतासकस्य सम्भेदृष्टात्स्यैष्टदेवान्मंत्रलाभस्तज्जपादिष्टसिद्धिश्च भवतीति तांत्रि
केषु प्रसिद्धं तथा प्रत्ययं न सहकृतस्याविद्याकल्पितेन गुरुणा ब्रह्मविद्यालाभो भविष्यतीत्यर्थः ३ २१२
बहूनीतिन्यायः १४ २ ३ बहूनामनुग्रहो न्याय्यः अत्र न्यायशब्दः स्वन्यायद्वयप्राधान्येन विवक्षि
तम् अनुग्रहः साहाय्यं न्याय्यः न्यायादनपेतः योग्यरूपेतः कार्यसाधक इति यावत् यथाहुः ब-
हूनामप्यसाराणां मेलनं कार्यसाधकम् तृणैः संपाद्यते रज्जुस्तया नागोपि बध्यत इति ३ २ १३ के
चित्त्वेतं न्यायान्तरत्वेनोदाहरन्ति असाराणामपि बहूनामित्यन्वयः ३२ २१४ पूर्वोक्तस्य तत्त्वज्ञानस्य
जीवन्मुक्तिफलोऽतिशयाविर्भावकत्वे वैराग्यादि सहकारि भवन्ति ज्ञानं च विषयमिथ्यात्वबोधनेन
वैराग्यादिपोषकं भवतीति तयोरन्योन्यसाहाय्यं वनव्याघ्रादनकन्यायात् बोध्यं यथा वनव्या
घ्रयोर्दृदनकयोश्च परस्परवियुक्तयोः शववधीवराभ्यां प्रधर्षणीयता भवति संयुक्तयोस्तु परस्परसा-
हाय्यमाचरतोर्दुर्धर्षता भवति तथा प्रकृतेपि बोध्यम् किंच यत्नो वेत्यागमस्यानित्यत्वं कृतादिसकर्तृ-
कं कार्यं नादिमाद्यनुमानसंचेतर साहाय्यमपेक्षते यो न्यायो यथोदाहरणं तथाहि सत्यप्यागमश्च वे
जगतः कर्त्ता कश्चिदस्तीति न वेत्ति संदेहानंतरं विषयत्र यत्र चरादिषु कार्यत्वमस्ति तत्र सर्वत्र सकर्तृकत्वं दृष्टमि
ति कार्यत्वं सत्प्रयोगहीन सहचारवन्न कर्तृत्वमस्तित्वकोटिमनुकरवामापादयति तावन्मात्रसंभावितमतिवी

यः श्रुत्यात्मत्वेन बोधयितुं शक्यः एवं न केवलानुमानेनापि परमात्मा यथावदवगंतुं शक्यः अनेन हि ज-
गदुपयोगिकृत्यादिमानेकस्तज्ञं तत्कृत्यादिकं नित्यं सर्वविषयं च यदि सिध्येत् तदा खलु संसारिवैलक्षण्येन त-
सिध्येत् न तु तद्वलिकार्यत्वहेतोस्तन्मात्रसाध्याभावात् सा हि कर्तृमात्रमपेक्षते न तदेकत्वे कृत्यादिनित्यत्वे वेदासीन-
एव किं च यथा किंचित्सकर्तृकं सप्रदानकं किंचिन्नेति किंचित्कार्यं सोपादानकं किंचिन्नेति तथा किंचि-
त्सकर्तृकं किंचिन्नेत्यस्तु एवं च लोके कृतकत्वेन घटादिव्यवहारोऽकृतत्वेनाकाशादिव्यवहारश्चोपपद्यते तस्मा-
न्न केवलानुमानेनेशसिद्धिः अनुमानापेक्षा च श्रुतेः संभावनादिपुरुषापराधनिवृत्त्यर्थेन तत्प्रामाण्यस्य द्योत-
कत्वेन वा वेदानां सापेक्षत्वाप्रसंगात् तदुक्तं सर्ववेदैर्मुनिभिः स्वाध्यायवच्च घटते करणं विचारो नाप्यंगमस्य पर-
मात्मधियः प्रसूतौ सापेक्षतापतति वेदगिरस्तथात्वे ब्रह्मात्मनः प्रमितिजन्मनि तत्र शक्तमिति ५२।२४८ ए-
वं चेतुर्वान्यायोपीह प्रवर्तते यथेति पुंश्चेद्वेदवेदप्यवदुर्वेतार्द्विधयोन्यायः तेयथाभिलिखितवस्थ्यवहृतः विप्र-
कृतेन न शक्नुतो बोढुं परमाश्वसो हानिशयान्कुरुतस्थ हे यत्नं तथा श्रुतिप्रक्रीयाप्रतिबद्धमालाकारबोधशमाद
यस्मिन्नीवन्मुक्तिमवंविमिलितैवानिर्वाह्यंति विप्रकृतेन न दृष्टं मितरेतरमाक्रांतेनीति पूर्वोक्तसर्वमनवसेयम् । ५
५।२।६ नहि नित्यं दीक्षमाननमस्यतत्समाप्ताकारस्य पुरुषापराधमात्रात्कथमबोधनिवर्तनात्समर्थं पेनन निरास्य
तानुमानापेक्षाभवेदिति चेदुक्तं न्यायेन भेरवन्यायेन चेत्यवे हि अन्यं हि लोकिकीगाथा भवक्त्वर्नामकस्य वि
हाञः सचिवत्ततदासन्याहृदयेपीनतत्पदस्यबाधायोगतत्त्वानूह्माधिनदेशमर्पोतस्स्यापनार्थं तत्रचिवंविलं ॥ ७८

वितेतस्मिंस्तच्छुभ्रताः सविवादस्तु कर्तृकेन स्पवधं तिखिलनगरे घोषयित्वा राज्ञे यिसाभि
ज्ञानेनिवेदितवेतः आगतांस्तस्मा द्वारपत्राः स्वमध्ये विलोपयामासुः स चाकिंचित्कालानंतरेव
स्यानुयायिनः कांश्चिन्नरस्यापयितान्स्पर्शेनापाद्यागतो मार्गे द्वारिभिः समस्तपुरे घोषयित्वा
तेनिवेदितं स वपुष्मांस्तत्र बुवादेव विपर्ययाद्धि यरीत बुद्धिः सेनां बहिः स्थापयित्वैकाकी राज स॰
ज्ञानि प्रविशन्नपदिष्टवः कुचिद्गृहस्य मञ्जं तेनस्पोशनां च यातवं हिर्निः सन्नलम्बात्ताहष्टापिद्वौ॰
क्रमेंचिवाकजस्तरणस्तविपरीतभावनावशाच्चतोगतोयमितिमेन इति १५८ २१९ पवैभैरवना॰
माकश्चिद्विप्रश्चक्रे भैव्यान्नपः भैव्यः न भैव्यः केवलो नृप इति न्यायमुल्लेख्यतिति पृतिसकारातिषाण
न निनेतोस्यकोदेवाक्रमप्यागत्यापनमर्वैर्नृपानुगोर्विरुद्धोयं श्रुतमैस्लावत्रस्यप्रवेशोनिरथ्यतनमर
णं च वारते निवेद्य कतिपयदिवानंतरं तत्पिशाचभावोपि निवेदितः स च कदाचिद्धास्तिमृगयावि
हारितोमतितत्तमागमेच्छयानिरोधकाभियामार्गोस्यमाह्वानस्येः राजा वा स्यात्तस्याः क्रमः
च्छैवाद्रभैरवोहंनृपान्हलमांदृष्टमह्सीत्यायाक्रोशैतेनेपिशाचमवधार्यततोविमुक्तोवभवेत्
पिलौकिकीमाया नथ्याचयश्चाभयप्रापिकरणाघाटवमसंघकारादिदोषाभावेपिपुरुषाप॰
राधारेवनृपनिष्प्रमातालाकारसयाबोधनिवर्तनाद्धमवंतधाद्रकृतेपिवोध्यं ५० २२ चक्रमितिप्रासं
गिकः अस्योदाहरणंतत्वबुभुत्सुनाकेवलंश्रवणमेवनमेयंकिंतुतदंगभूताः शमादयोमन

लौ॰
न्या॰
११

नादयश्च सेव्याः एवं स्वर्गादिकामेन न केवलं प्रधानकर्मैव सेव्यं किं तु तदंगजातमपीत्यादि बोध्यं ५८ २२०
शमादेस्तत्त्वज्ञानस्य चान्योन्यमपेक्षत्वे किमपि नक्षिप्येदित्याशंकायां वह्निधूमन्यायः यथोक्तं प्रतीतिरू
पदार्थभेदात् वह्निधूमयोरितरेतरापेक्षत्वे न विरुध्यते तथा सत्त्वोपलाभलाभोपजनरूपदार्थभेदात् शमादेरपि विरो॰
धः ५९ २२२ नन्वेतावतापि ग्रन्थमननादिना शुश्रूषापर्यायपगमे प्रतिबंधरहिते न तत्समसाक्षात्कारेणात्मा
ने बाध्यते इत्युक्ते भवति बाध्यबाधकभावस्य विरोधपूर्वकत्वं प्रतीतात्मज्ञानाज्ञानयोर्विरोधः कइति निरू
पणीयं येन बाध्यबाधकतास्यात् मा किं गोमहिषादिन्यायेन नैमित्तिकः यथा गवादेर्महिषादेश्च केन वि
न्निमित्तेनान्योन्यं मैत्री भवति केन चित्तु विरोधः किं वाहिनकुलन्यायेन शाश्वतिक इति चेदुच्यते॰
न्मम वज्ञानमिति पक्षे तमसि तरण्यादिन्यायेनागन्तुकः यथादित्य वा समयः स्वभावतः तरणे देशे भासकाश्च॰
पि स्वयं कांतमण्या तृणादि स्वदाहकाभवंति तथा ज्ञानप्रकाशकमप्येतन्मम विशेषकारणान्तरमुच्छेत
दाधकं भवतीति बोध्यम् अथ विशेषकारणान्तरः करणवृत्तिर्ज्ञानमिति पक्षे तु तमः प्रकाशन्यायेनोपमर्द्यो॰
पमर्दकभावलक्षणः इति ५॰ २२३। तमःप्रकाशन्यायोपि मुख्यो बोध्यः ५। २२४ गोमहिषादिन्यायो
व प्रसंगात् व्याख्यातः अहिनकुलन्यायस्तु स्पष्टः ५२ २२५ सिंहमृगन्यायोपीदृशः ५२ २२६ प्रमता॰
दिविरोधेनानुमानस्य बाधितत्वे गोमयपायसन्यायप्रवृत्तिः यथा गोमयं पायसं गोविकारत्वात् संमत
वदित्यस्य प्रत्यक्षबाधितत्वेन पयः प्राशनेनैकांतिकत्वेन चाप्रमाणत्वं तथान्यत्रापीत्यादि बोध्यम् ५२२२ ८

२

लौ॰
न्या॰
७८
78

भिः सम्यगाराधितार्थैः । अत्र प्रथमपादे यावत्तैलं तावद्व्याख्यानमिति न्यायविषयत्वं बोध्यम् १५५ २३
यावत्स्नानतावत्स्नानमिति न्यायोऽपीह बोध्यः १५९ २३४ द्वितीये तु नवबुद्ध्यार्थे प्रवृत्तिर्विलम्बविभज्जन
न्यायेनाशक्येति ध्वनितं १५० १२५ यत्राधिकार्थोल्लासार्थं प्रवृत्तिर्न दोषायेति विवक्षातत्रालाभे मन्त्र ।
काशिन्यायः स्पष्टः तिर्यक्त्वकामितेति न्यायः मन्त्रकाशिनी हि विशेषा १५० २३९ तृतीये न हि सर्वः सर्वं जा॰
नातीति न्यायोऽर्पितः पठितः १५८ । २३२ न हि सर्वज्ञानी प्राशक्तिरिति न्यायः १५५ २३८ सर्वो॰
मायकात्रि हृन्निर्णयवादायेति न्यायश्चात्र ध्वनितः ९ २३५ पूर्वोक्तन्यायाः ९५ मिलिताः ४० ४ वे॰
दाभ्यान्नायसंख्याकलौकिकन्यायसंग्रहः श्रियेयाः प्रीतये यं स्पातिद्वाबालस्पृती विव २ गंगांभो
मिलितस्य वीथिपयसः सत्स्वपतो वीस्वमेवेतो यातिसदं भुवं मम वचोभिस्त्व वचोभिः सतान् शुभा
दैवं चैन स्खलव्यामिलनं यातो मनासे व्यतोमा फलं भवितातनोमम कृते: स्वाभीष्टसंप्रापणात् ३ ।
यो ब्रह्मायस्त्वविश्वं सतनवरापयोयस्त्वगोयोदिसृति यस्त्वात्मा सर्वजंतोः श्रुतिशिखरगोचराय यस्त्र॰
तात्पर्यभूमिः यस्यावबोधात्मस्वन्याव्रजति च विलयं यस्य बोधात्प्रपंचस्तस्मै इंसप्रपद्ये शिवमसमर
मनंतंसुमीशानमीशम् ४ । इति श्रीमत्साधुहृदवंदितपादारविंदवेदाग्न्यादिरत्नाकर श्री विद्वद्वर श्री
मद्रामस्यालसिंहामसौमवंशीयविद्रुपायकुलोत्तम श्री सेवीदेव्याश्रितपादारविंदगुलाबरायवर्मा
त्मजेन नोदासीनावस्थेन रघुनाथवर्मणा विरचितो लौकिकन्यायसंग्रहः समाप्तः शुभमस्तु नमः ७८

प्रमत्तविरोधेन तदितरसर्वं बाध्यत इति विविक्ते उपजीव्योपजीवकयोरुपजीव्यप्राबल्यमिति न्यायः अस्य·
मप्यत्रापि समस्तुपजीव्योपजीवकभावे प्रवर्तते ५४ २२९ उपदेशानुपदेशयोर्विपरीते बलाबलमिति
न्यायोऽस्य बाधकः दृश्यते चंद्रादावति विपुलपरिमाणोपदेशेन परिमाणग्राहिणः प्रत्यक्षस्य बाधः
दृश्यते च व्योम्नि शब्दैकविषयगुणत्वोपदेशसहकृतेन नीलत्वाद्यभावानुमानादिनोपजीव्यस्यापि नी·
लादिरूपप्रतियोगिप्रत्यक्षस्य बाधः ५५ २३० दामव्यालकटन्यायो नन्तवस्यान्कृताचन भीमभासदृढ·
न्यायः सर्वदानेकतापचवेस्यादिवासिष्ठे दैन्यायहृदयं समप्रपंचसप्रपन्यस्तं तत्राद्यस्याद्येः नरादशामापन्नस्य
यतस्यातिनीचदशाप्राप्तिरवश्यं कालेन भवतीति तन्निबोधो वश्यं संपाद्य इति विवक्षायां ग्रहणः दा
मव्यालकटाख्यानमुपेयुषः पांचालाम्बमायया निर्मिता तेच तलप्रकारादिनामेवीदिनहत्त्रीकरणे पाञ्चाग्र·
प्रत्यानप्रभावात्कालेन मशकादियोनिं प्राप्त इति प्रसिद्धं तत्र ५६ २३१ न ह्यविमृश्य कदापि स्वपदात्पततीति
विवक्षायां द्वितीयस्यावतारः नेप्यसप्तात्तेनैव तथ्यानिर्मिता चिरंजीवन्नाक्रिमस्वविमनुभूयतिवीणापदं
प्राप्ता इति संक्षेपः प्रपंचस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः संक्षेपप्रहेदनामाया व्याख्याने वहृन्यान्यव्याख्यानानि प्रायो न्यायतत्त्वा
लङ्कन्नेशकं ते एवं सर्वे लौकिका दृष्टान्ता लौकिकेन्यायाः प्रायः सर्वे न्याये नैवोदाहर्तुं शक्यन्ते इत्यलमति प्रपं
चेन १५ ७२ व्याख्यातं न्यायहृदं निजमतिमनतिक्रम्य यावन्मया मे याश्वामितशाक्तोन हि भवति गुरुः·
कः पुनर्मोहयोना सर्वैः सर्वे न वेत्ति प्रार्थितमिदं मत्तो नास्ति मे न्यायबाधः श्रीशारदायाः सरस्वतेः विमलमति

लौकिकन्याय संग्रहः (वेदान्तशास्त्रम्)
पत्राणि ७८ (सम्पूर्णम्)
लिपिकः रघुनाथ वर्मा